

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

35. AASTAKÄIK 2023 NUMBER 12 (417)

Piisake ookeanis: Pilguheit üle prügi	
<i>Jan Kaus</i>	2115
Tsivilisatsioonide taastulek	
<i>Jüri Saar</i>	2138
Edgar Kant ja Salme Nõmmik	
Eesti inimgeograafia ajaloos: Võrdlev analüüs	
<i>Riho Nõmmik</i>	2178
Puhake rahu, kõik me lahkunud lähedased ja sõbrad:	
Ülo Matjuse mälestuseks	
<i>Mart Orav</i>	2199
40 aastat hispaania-eesti sõnaraamatut:	
Merilin Kotta usutlus Jüri Talvetiga	
.....	2220
Trellid ja käod: Mõnusklusi mõtisklustest	
<i>Märt Sepper</i>	2231
<i>Arvustus:</i> Kultuurisõda meie ümber. Douglas Murray. <i>Sõda</i>	
<i>Lääne vastu</i> . Tõlkinud Lauri Vahre. Tallinn: Postimehe	
kirjastus, 2023.	
<i>Tõnis Arro</i>	2251

<i>Väitlus: Pragmatismi utoopiline potentsiaal. Taavi Laanpere.</i>	
“Mis vahet sel on?” Henrik Sova. <i>Semantiline lõks: Valitud artikleid.</i> Tartu: Henrik, 2023. 149 lk. — <i>Akadeemia</i> , 2023, nr 11, lk 2075–2084.	
	<i>Henrik Sova</i> 2268
Abstracts	 2272
Tants teadmatusse: Päevik 1944–1961. LXIII	
	<i>Herbert Normann</i> 2281

Paberväljaande tellijale on digiväljaande lugemine

TASUTA: www.kultuurileht.ee

Maalid lk 2137, 2177, 2198, 2219, 2250, 2267, 2304:

KAIDO OLE (1963) on õppinud Eesti Kunstiakadeemias disaini ja maali (1982–1992), töötanud samas joonistamise ja maali õppejõuna ning maaliosakonna professorina (2003–2010), alates 2010. aastast vabakutseline kunstnik.

PIISAKE OOKKANIS

Pilguheit üle prügi

Jan Kaus

Prügi määratlemine on keerukam, kui esmapilgul paistab. Vaadake näiteks eesti keele seletavas sõnaraamatusse. Märksõna “prügi” alt leiab järgmise seletuse: “tarbetu puru, mustusekübed, rämps, pühkmed, jäätmed, praht”. Seletust lugedes võib näha definitsiooni puudumist, pigem pakutakse sünonüümide loetelu, ainult “tarbetu puru” nihkub ääri-veeri määratluse valda. Vastete loetelu pole ka täielik, näiteks puudub reostuse mõiste, mis on omakorda lähedane sellisele väljendile nagu “saast” või “saaste”. Tõsi, mõningaid reostuse kategooriaid, nagu valgus- või mürareostus, on tõesti raske prügi mõistega siduda, ent ometi on selge, et prügil on omadus reostada. Samuti on võimalik täheldada sõnaraamatu vastetes aktuaalsete sõnavormide, näiteks “olmeprügi” puudumist. Ühtlasi on sõnaraamatu määratlus pisut ajale jalgu jäänud, sest üha rohkem kasutatakse “prügi” tavapärasest metafoorsemas, näiteks digiprügi või vaimse prügi tähenduses: kas sotsiaalmeediakanalid pole mitte infoprügist pungil?¹ Prügimetafoore leiab kõikjalt — nagu prügi ennastki. Juuli lõpus lahvatas arutelu Eesti Kunstiakadeemia graafilise disaini õppe kvaliteedi üle; poleemika algatanud kunstnik ja luuletaja Asko Künnap ka-

Artikkel põhineb Kääriku Metsaülikoolis tänavu 16. augustil peetud ettekandel. Metsaülikooli teema oli sel aastal “Nähtav ja nähtamatu prügi”.

¹Eesti Keele Instituudi uuemates allikates, nt Sõnaveebis (<https://sonaveeb.ee>), on ka prügi reostavat iseloomu mainitud, samuti on seal eraldi märksõnad olme- ja digiprügi kohta. *Toim.*

sutas oma kriitilises artiklis korduvalt sõna “prügi” nii otseses kui ka kujundlikumas tähenduses.²

Agas äkki viitab seletava sõnaraamatu loetelu tõsiasjale, et “prügi” sobib teatud sorti katusmõisteks kõikvõimalikule ebapuhtusele? Kahtlen selles, pigem võib prügi ennast pidada ebapuhtuse alaliigiks. Soome filosoof Olli Lagerspetz on püüdnud oma raamatus *Mustuse filosoofia* ebapuhtust määratleda, nimetades mustust korralageduseks (vt Lagerspetz 2020: 119. Raamatust selgub, et prügi on vaid üks mustuse ilminguid, aga seegi seostub just korra ja korralageduse vahelise pingega: “Vajadus korrastatud ümbruse järele tekitab prügilaid” (samas: 331). Vajadus korra järele tekitab korralagedust. Tõesti, prügi pole raske pidada omamoodi kunstlikuks mustuseks, mida iseloomustab mastaapne korralagedus, ning selle haldamine nõuab korrastatud tööd. Ent tundub, et prügi on lihtsalt üks korralageduse ilmutamisvõimalusi. Näiteks *mustapesukastis* või ka selle ümber võib valitseda korralagedus, ometi pole tegu jäätmete ega “tarbetu puruga”.

Kui mõelda, mis eristab prügi kõikidest teistest ebapuhtuse ja korrastamatus ilmingutest meie füüsilises maailmas, siis otsiksin erinevust pigem väljendi “ülejääk” kaudu: prügis kehas tub miski, mis on jäänud teatud põhjustel, mingite protsesside tagajärjel jäädavalt, tagasipöördumatult üle. Prügi on kombatavalt ületanud kasutatavuse piiri, see pole enam argieluringlusse vastuvõetav ning seda vastuvõetamatust on võimalik meeleliselt registreerida. Eelmainitud sõnaraamat nimetab “ülejääki” “tarbimata või kasutamata jäänud osaks”. Olgugi et lõviosa prügist on pigem juba tarbitud ja kasutatud jääk, on seegi tähenduslik, et definitsioon sisaldab verbi “tarbima”. Pole raske märgata seost tarbimise ja prügi vahel ning mõelda prügist kui tarbimise ülejää-

²“Üllatav, et rohepöörde ja säästlikkuse ajal on graafilise disaini trend prügi tootmine: elektroonilises meedias eelkõige visuaalse ja vaimse saasta, aga paberis tiražeerituna ka täiesti vanaaegse prügi” (vt Künnap 2023). Tasakaalustatuse mõttes olgu rõhutatud, et tsiteerin Künnapit siinkohal ennekõike tema sõnakasutuse, mitte sisulise taotluse tõttu; olgu mainitud ka Ott Kagovere vastulause Künnapile pealkirjaga “Asko Künnap teeb EKA graafilisele disainile liiga” (Kagovere 2023).

gist. Prügi pole iseeneslik korralagedus, vaid teatud kompleksse eluviisi — tarbimisheaolu — tagajärg.

Siit küsimus: võib-olla ongi tarbimisühiskonnas saanud prügist juba nõnda suure mastaabiga tõsiasi, niivõrd erinevatel viisidel ilmnev nähtus, nõnda suure haardega probleem, et seda ei annagi või ei *tohigi* enam üheselt määratleda?

Järgnevalt pakun valiku võimalikke viise, kuidas prügist mõelda. Et arutelu mingilgi moel ohjes hoida, jätan kõrvale prügi metafoorsed tähendusvõimalused ja keskendun füüsilisele ülejäägile, seda enam et pakutavad vaateviisid osutavad kõik prügi mõiste tagant avanevatele akuutsetele perspektiividele. Lager-spetzi mustuse-uurimus juhib tahes või tahtmata tähelepanu tõsiasjale, et prügi on ka laiemas, ontoloogilises mõttes kõnekas, sest võimaldab näha selles maist päritolu, inimese enda loodud kaost, milles puudub metafüüsiline saladus. Prügis pole midagi püha, prügi on otsekui postmodernistliku korpusega Frankenstein, millesse pole puhutud hinge ning mille kehaosad on laotunud üle kogu maa ja vee. Pisut kainemalt võib öelda, et prügi-ga saab üldjoontes tõmmata selle piiri, mille juures peatub eseme teleoloogiline potentsiaal. Tõsi, pole sugugi raske leida juhtumeid, kus esmapilgul jäädavalt prügiks saanud materiale luuakse uus otstarve, mis mängib ümber jäätmete kui kaootilise ülejäägi rolli. Lisaks ilmselgetele, sotsiaalselt organiseeritud kasutusviisidele — näiteks prügi põletamine energiatootmise eesmärgil või selle käitlemine uute materjalide tootmiseks, samuti prügi potentsiaal kunstivahendina³ — võib prügi kasutada sootuks spontaansematel viisidel, seejuures kombel, mis ei vormi prügi otseselt või organiseeritult ümber millekski muuks, näiteks teiseks mateeriavormiks. Kogegin seda viimati märtsikuises Pariisis, kus toimusid ulatuslikud protestimeeleavaldused, põhjuseks mitmesugused sotsiaalsed vastuolud alustades pensionireformist ja lõpetades ametiühingute, sh jäätmekäitlusega seotud töötaja-

³Kõige hiljutisem näide pärineb Eesti kunstnikult Ines-Issa Villidolt, kes kasutas skulptuuri “Usalda vaala” loomiseks kümneid tuhandeid suitsukonisid: <https://kultuur.err.ee/1609052006/kunstnik-ines-issa-villido-loi-ule-30-000-suitsukoniga-kaetud-vaalaskulptuuri>.

te majandusliku rahulolematusega. Pariisi uhke kesklinn muutus omamoodi sõjatsooniks; ühel õhtul jooksis meile bulvaril vastu paarsada raskelt relvastatud märulipolitseinikku, jalge all ragisemas või lirtsumas maha visatud jäätmed, sest protestijad kasutasid ühe relvana just nimelt prügi. Kuna töötajad polnud nõus jäätmeid linnaruumist eemaldama, kõrgusid tänava- ja parginurkades muljet avaldavad, ajuti inimesest kõrgemad prügihunnikud, kunagiste barrikaadide grotesksed järeltulijad. Protestijad aga pistsid neid hunnikuid põlema ja loopisid prügi tänavatele. Sel moel — tänavale kuhjatuna ja laiali paisatuna — omandas prügi uue tähenduse, lausa väärtuse. Prügist sai eesmärgipärane sõjapidamishahend, laskemoona aseaine, sedakaudu aga sõnum, teadaanne, mis ohustas Pariisile omistatud romantilist ja kultuuriväärtuslikku õhkkonda.

Üks teine, palju isiklikum ja ohutum näide. Olen nõukogude aja laps, kes kasvas üles Soome televisiooni reklaamide näljal. Kõige eredamalt mäletan reklaami, mis kujutas üht tarmukat prillidega poissi, kes kiikus, matsutas suud ja vaatas enesekindla naeratusega kaamerasse. Seejärel ütles mehehääal soome keeles: “Nutikas komme — Xylitol Jenkki.” Miks ma seda räägin? Nimelt kogusin lapsepõlves läänest pärit nätsupabereid. Kogumise kõrghetkel oli mu sahtlitesse kuhjunud neid umbes kolm või neli tuhat. Ühesõnaga: värvilised, vähem või rohkem kortsus paberitükid, mis neid tootnud ühiskonnas tähendasid ennekõike ülejääki, kehastasid ühe nõukogude impeeriumi äärealal kasvava poisi ja tema sõprade silmis tervet varandust, füüsilist kokkupuudet maapealse paradiisiga. Me olime nagu Ameerika või Okeania põlisasukad, kellele visati väärtusetuid klaashelmeid, ainult et kortsus paberi kujul. See viib mõttele, et prügi on mänginud oma rolli kolonialismiski.

Sellisel prügi tähenduslikuks muutumisel võib olla ka palju laiem, lausa eelajalukku ulatuv ajaline mõõde. Briti arheoloog Rebecca Wragg Sykes on kirjutanud kaasahaaravalt neandertallaste uurimisest. Kuna nende ja meie vahel haigutab mõjus ajaline kuristik, muutub iga neandertallastega seotud artefakt väärtuslikuks, sealhulgas nende jäetud jäätmed. Wragg Sykes kirjutab, kuidas näiteks praeguse Iisraeli territooriumil asuv Kebara

leiukoht on “kuulus oma suurte jäätmehunnikute ehk prügimägede poolest”. Kohta uurides leiti, et “kogukamad jäätmed olid kõik jäetud tuhahunniku kõrvale suurele prügimäele” (vt Sykes 2022: 212). Nagu näha, kasutab Wragg Sykes — või tema teksti tõlkinud Ivika Arumäe — korduvalt väljendit “prügi” ja “prügimägi”. Sõnastus sõnastuseks, näitest tuleb ilusti ilmsiks, et mis neander-tallastele praht, see arheoloogidele varandus.

Eelmainitud eesti keele seletava sõnaraamatu prügiteemalises artiklis on toodud sõna kasutamist iseloomustavate lausete hulgas ära järgmine: “Piima sisse, marjade hulka on liivateri, okkaid ja muudki prügi sattunud.” Kuna see lause tundub mu meelest kasutavat “prügi” mõistet kui mitte otseselt valesti, siis igatahes väga kahtlaselt, jäin mõtlema, et üks võimalus prügi määratlada või vähemalt piiritleda oleks teha seda materjali kaudu. Teisisõnu: mõnest materjalist saab kergemini prügi kui teisest. Kõige ilmsema erinevuse leiab looduslike ja tehismaterjalide võrdlusest. See erinevus tõstatab küsimuse prügi hävimispotentsiaalst. Minu suu ei kaardu nimetama biojätmeid, s.t looduslikult lagunevaid ülejääke prügiks. Kompostikastid erinevad mu silmis tavapruugikastidest umbes sama palju, nagu *Akadeemia* erineb *Nelli Teatajast*. Seega: prügi on ülejääk, mida on keeruline hävitada, sest see ise ei hävi — või häviv väga pika aja jooksul. Võib ka öelda, et kui bioloogilised jäätmed muunduvad kooskõlas eluringlusega, siis tehisiätmed muunduvad vastuolus eluringlusega. Tõsi, kuna mõnest naturaalsest toorainest, näiteks kivist valmistatud esemed ei kipu samuti ilma sekkumiseta (kiiresti) hävinema, peaks täpsustama, et prügiks saab liigitada sellise raskesti hävitatava materjali, mis ei pärine otse loodusest, vaid mida on tööstuslikult töödeldud.

Siit pole raske jõuda järgmise määratlusviisini, mis võimaldab mul ühtlasi tulla tagasi väljendi “tarbetu puru” juurde. “Tarbetu” tundub sobivat sõnaga “ülejääk”. Seega, kui püüda määratlada prügi juba mainitud tarbijalike suhete kaudu, mis prügi ülepea tekitavad, siis pole raske märgata, et prügi pole lihtsalt ülejääkide kogum, vaid selles kehastub ka suhe ülejääke tekitava protsessiga, teisisõnu tootmisega. On huvitav, et kui prügi on enamasti eseme teleoloogiline piir, siis tähendab see ühtlasi, et prügiks liigituv ese asub väljaspool ideoloogiaid, ent kui vaata-

me prügi “päritolu”, siis on asjalood juba keerulisemad. Prügi koondumises ja tänapäeval juba eksponentsiaalsena mõjuvas kasvus tundub kehastuvat teisaldatavuse, asendatavuse ideoloogia — maailmavaade, mille kohaselt saab iga asja asemele tekitada teise asja, kõike saab tarbida ning muuta sedakaudu tarbetuks. See on ideoloogia, mille juhtlause ütleb, et asendamatuid asju pole olemas. Enamgi, miski toodetu pole täiuslik, mistõttu tootmine tundub kuulutatavat täiuslikkuse võimatuks. Mida vähem täiuslikkust, seda rohkem tootmist ja tarbimist. Ülejäägiks saamine on toodetud esemesse juba eos sisse kodeeritud, eseme vastupidavuse vähendamine võib olla ärilise, tootmise jätkuvust tagava või lausa võimendava otsuse tulemus. Prügihunnikud rõhutavad seda väidet, muudavad väite näiteks, täiuslikkuse võimatuse kombatavaks.

Itaalia kirjaniku Italo Calvino raamatust *Nähtamatud linnad* leiab ühe Leonia-nimelise metropoli kirjelduse, mis äsja mainitud suhet suurepäraselt iseloomustab. Lugu algab nii:

Leonia linn sünnib iga päev uuesti: hommikuti ärkavad elanikud värskete linade vahel, pesevad end äsja pakendist vabastatud seebiga, panevad selga uhiuued riided, võtavad ülimalt täiustatud külmkapist veel avamata piimapurgid, kuulavad uusimat tüüpi raadiost värskemaid naljalaule (Calvino 1994: 73).

Ühesõnaga: Leonias vahetatakse iga päev kõik esemed välja. See linn kehastab tootmise ideaali, täitunud potentsiaali. Prügi on selle ideaali loogiline otspunkt: “Leonia jõukust ei mõõdeta mitte iga päev toodetud, ostetud ja müüdud asjade, vaid nende järgi, mis visatakse minema, andmaks kohta uutele” (samas: 74). See aga toob kaasa linna ümbritsevate jäätmete kuhjumise:

Mida kõrgemale kerkivad prügimäed, seda ähvardavam on varisemisoht: tarvitseb vaid mõnel plekkpurgil, vanal rattakummil või tühjal veinianumal Leonia poole veereda, kui üksikute kingade, läinudaastaste kalendrite, kuivanud lillede laviin matab linna tema enda mineviku alla, mida ta on asjata püüdnud eemale tõugata... (samas: 75).

Niisiis, Calvino näitab talle omasel fantaasiarikkal moel, et prügi on asendatavusele rajatud tootmise ülejääk, millel on po-

tentsiaal ühel hetkel tootmine ise täiel määral asendada. Nii et kui miski toodetav pole asendamatu, pole seda ka tootmine ise. Prügi on igasuguse tootmise paratamatu tulevik.

Calvino kirjeldus annab võimaluse määratleda prügi vastanduse kaudu, mõelda sellele, milline olek asub prügi olekust kõige kaugemal. Mis on kõikehõlmava, kõike asendava tootmise vastand?

Bioloogiliste, elavate organismide kogumit tähistatakse sõnaga “kooslus”. Mulle on see sõna alati meeldinud, sest kooslustes ilmneb loodusliku oleku olemus. Terviklikud looduslikud kooslused osutavad sellele, kui raske on loodusest midagi tõsiste tagajärgedeta ära võtta; iga liik ja iga organism on koosluse tervikuga tugevasti seotud. Isegi nõnda tugevasti, et on keeruline rääkida loodusest kui objektide kooslusest. Hiljuti Eestitki külastanud bioloog Merlin Sheldrake kirjutab oma *Läbipõimunud elus*, et “kõik eluvormid on tegelikult protsessid, mitte asjad” ning et loodus “on sündmus, mis ei peatu kunagi” (Sheldrake 2022: 85). Tundub, et meie substantiividele keskendunud keeles ongi loodusest üha raskem rääkida, vajaksime selleks verbikeskset keelt. Kusjuures seosekesksus ei puuduta mitte ainult elusloodust, vaid tervet maailmaruumi, mida mõistetakse samuti sündmusi koon-dava sündmusena, jõudude ja olekute vahelise pideva vastastiku-se mõjuna, milles aegruum mõjutab materia liikumist ja mateeria aegruumi kõverdumist. See, mida meie tajume füüsilise, kolme ruumitelje ja ühe ajateljega ümbrusena, on jõudude omavahe-lise seostatuse tulemus (Cox, Forshaw 2022: 85, 254). Maurice Merleau-Ponty on sõnastanud midagi ligilähedast (kuigi ta ei pea silmas kosmoseruumi): “Reaalsusele on omane sõlmida igas oma momendis lõpmata palju suhteid” (Merleau-Ponty 2019: 493).

Soovimata teemasse liiga sügavalt sisse minna, võimaldab eelkirjeldatud vaade määratleda loodust kui ammendamatu si-dusust, mis on täielik ja sedakaudu täiuslik. Inimkonna heaolu põ-hineb selle ammendamatuse ammendamisel, s.t looduslike koos-luste kasutamisel tootmises. Kooslustele omane suhterohkus ko-peeritakse kombel, mis muundab selle tootmisprotsesside komp-leksuseks — ei tasu unustada, et tootmine ise ei asu reaalsusest väljaspool, vaid reaalsust mõjutades osaleb Merleau-Ponty maini-

tud “suhete sõlmimises”, muudab seda sõlmumist olekuks, mida võiks sotsioloog Niklas Luhmannilt laenates nimetada “keerukuse morfogeneesiks” (Luhmann nimetab seda keerukust “paljususe ühtsuseks”); Luhmann 2021: 126). Tõsi, tootmissuhete kasvav keerukus põhineb pigem katkestustel, looduslikke kooslussuhteid iseloomustab jätkuvus. Prügi tekib hetkel, mil eseme ja selle kasutaja vaheline suhe lõpeb, kui kasutaja ei leia enam esemele otsustarvet ja katkestab koosolu esemega, nii et ese tuleb ringlusest kõrvaldada.

Tootmisprotsessi käigushoidmine muutub üha ressursikulukamaks. Osalt on see tingitud kergesti ligipääsetavate loodusvarade ammendumisest, osalt tootmisobjektide, s.t eri toodete suurest hulgast ja üha intensiivsemast asendamisest, tarbimisprotsesside kiirendatusest. Prügi võibki sel juhul käsitada varasema ammendamata täielikult ammendatud koondvormina. Tootmise kasvav, palavikuline intensiivsus kinnitab mu üha süvenevat kahtlust, et varasem arusaam loodusest kui ressursiallikast on *ise* ammendumas. Nagu juba mainitud, pole tootmine suunatud mitte ainult koosluste ammendumise, vaid paratamatult ka iseenda ammendumise poole. Ent tootmisloogika — “võidab see, kel surres kõige rohkem asju” — ei anna kindlasti võitluseta alla, pigem tundub praegu, et bioloogia ja teoreetilise füüsika avastustest tulenev seosekeskne mõtteviis ei suuda objektikeskset tootmist kõigutada. Seega näeme, et surve veel enam-vähem toimivatele kooslustele kasvab. Ammendamata sidususest tahetakse teha ammendatud objektistatus. Sedasi põrkuvad kaks suure haardega kõitvat lugu: üks jutustab igast elusorganismist kui kompleksse siseelu ja tiheda seosevõrgustikuga koondumis- ja hajumisväljast, teine räägib sellest kui objektistatud ressursist, toorainest või tööjõust, mis võimaldab toota teisi objekte või esemeid ja nende kaudu üha viimistletumat heaolu; see räägib “toormaterjalist tootmise tarvis” (vt Marcuse 2022: 219⁴). Inimkonna saatus tundub juba sõltuvat sellest, kumb lugu lõpuks peale jääb. Asjalood muudab

⁴Tsitaadi sõnastus ei pärine Marcuselt endalt, vaid Martin Heideggerilt.

keeruliseks tõsiasi, et mõlemal kujutluspildil tundub olevat tugev seos meie füüsilise reaalsusega:

Füüsikaline maailm on iseendaga vastuolus: ühelt poolt laotub ta ruumis ja ajas laiali, tema osad välistavad üksteist ja sündmused järgnevad üksteisele; teiselt poolt aga on ta integraalne tervik, mille kõik osad on omavahel ühendatud ja läbi põimunud, kõik elemendid on seesiselt seotud ja omavahel sõltuvuses (Harris 2015: 103).

Küsimus ongi laiem, prügiteema on lihtsalt üks selle pingel-
ming. Aga et see tundub mulle oluline, lubatagu üks laiendus. Tu-
leb valida, kas me näeme elus pigem teatud vahendite või teatud
eesmärkide kogumit. Need kaks vaateviisi — seosekeskne mõtle-
mine, mis tajub maailma kui elusa kooslust, elu kui taasloomise
sidusust, ning teisalt objektikeskne mõtlemine, mis käsitleb maail-
ma pigem tootlikkusele avatud ühikute kogumina, elurikkust toot-
mise allikana — on mõlemad külluse teenistuses. Küsimus on
külluse iseloomus: millist küllust soovitakse? Lühidalt võib sel-
le vastanduse kokku võtta nii: kui elu on vahend, siis küllus on
eesmärk, ning kui elu on eesmärk, siis küllus on vahend. Mulle
tundub, et esimene (küllus kui eesmärk) kuulub pigem objekti-
keskse ja tootmislaadse visiooni juurde ning teine (küllus kui va-
hend) seosekeskse ja kooslusviisilise visiooni juurde. Seostatud
külluses asub küllus elu teenistusse: küllus taasloob elu, küllus
on elu tants ja tagatis, ilma külluseta ei saaks elu ennast taasluua.
Objektistatud külluses asub elu külluse teenistusse: eesmärk on
toota üha rohkem asju, kasvatada üksteisest selgelt eraldatud, üha
keerukama tootmisaparaadi juurde kuuluvate osiste hulka, luua
tõeline artefaktide küllus ning seda just koosluste loova elusu-
se kaudu ja kulul. Meie kasutada on üha rohkem toodetud asju,
need on üha keerukamad ja muudavad meid elu ees üha abitu-
maks, s.t tekitavad tunde, et ilma nendeta oleks elu võimatu —
artefaktide hulk ja keerukus saab kasvada ainult neile kohanduva
vajaduse kasvu mõjul. Mobiiltelefon, millest mu lapsepõlves ei
osatud undki näha, tundub praegu juba nagu kehaosa või inim-
õigusega võrreldav enesestmõistetavus, millest loobumine tooks
kaasa hulgaliselt kohanemiskursi. Muide, selle kohta toob mõt-
lemapaneva näite Kaupo Vipp:

Ühiskonna komplekssusastet saab iseloomustada ka kvantifitseerituna — inimese loodud objektide kaudu. Näiteks on antropoloogid suutnud Põhja-Ameerika lääneosa põliskultuuris dokumenteerida kokku kuni kuustuhat artefakti. Võrdluseks oli teises maailmasõjas USA armee dessandiks koostatud varustusnimekirjas loetletud enam kui 500 000 erinevat artefakti. Kui küttidekorilaste sootsiumis ei saanudki olla üle paari tosina unikaalseid oskusi nõudva sotsiaalse rolli, siis täna nimetavad Euroopa erioskusi nõudvate töökohtade loendid ca 20 000 erialaspetsialisti (Vipp 2012: 53).

Niisiis ähvardab tootmislaadne külluslikkus asendada koosluslaadse külluslikkuse. Põhiteema juurde tagasi tulles — kõik need sajad tuhanded artefaktid kuluvad, purunevad, amortiseeruvad, nende elukaare otsas ootab neid paratamatus: saamine prügiks. Eks prügigi on tootmislaadse külluse ilmnemismvorm — küllastumiseni jõudnud küllus.

Muidugi ei tähenda eelöeldu, et prügi poleks tootmisloogika vaatevinklist probleem: kellelegi ei meeldi praht, räpane keskkond. Seega võib prügi piiritleda ka tootmisloogika siseselt. Näiteks saab asetada vastamisi prügi ja luksuse. Luksus on (peaaegu) prügivabaks muudetud reaalsus, igasugusest ülejäägist ja korrastamusest puhastatud ideaalmaailm, mis võib samas toota palju rohkem prügi kui vaesus. Luksus pole seotud mitte ainult varandusliku seisuga, vaid tarbimisloogika mõne kõige köitvama ilminguga: näiteks turism peibutab kõigest üleliigsest puhastatud luksuse võimalusega neidki, kellele see pole kuigi tihti kättesaadav. Tuleb paraku tunnistada, et turismi vastand — pagulus — võib mõneski inimeses tekitada paralleele ülejäägiga. Vaesuse tundlikkus prügi suhtes on ülepea otsekohesem, sest ressurside nappus sunnib sageli kasutama (ja sedakaudu taaskasutama) kõikvõimalikke materjale, sh ülejääke (mis jällegi on üks näide selle kohta, et prügi ei pea olema teleoloogiliselt suletud entiteet). Paljude suurlinnade vaesemates asumites on eluasemete loomisel kasutatud omajagu tööstus- ja muid jäätmeid. Ning kuigi toodetud kauba “saatuseks” on saada prügiks, võib samas pidada kaupa prügi vastandiks. Tõsi, see vastandlikkus toetub tootmisprotsessi sisemisele ahelale: vajadus (olgu loomulik või tekitatud) tin-

gib tootmise, mis tekitab tooted; tooteid esitatakse kaubana; kaup jagatakse laiali ja seda kasutatakse; kasutamine aga lõpeb toote muutumisega ülejäägiks ehk prügiks.

Kuna sai juba mainitud aegruumi, võib püüda määratleda prügi nii aja kui ka ruumi kaudu. Ajalises plaanis pole raske näha prügi kuhjumist: hoolimata selle käitlemisest ja pingutustest tootmisülejääke taaskasutada tundub jäätmete hulk aina kasvavat. Osalt tuleneb see tootmise sisemisest loogikast: eesmärk pole toota mitte ainult palju, vaid ka üha rohkem. Selle taustal ilmuvad andmed ja arvutused sellest, kuidas ookeanides hakkab heitmete kogumass üsna pea ületama elusorganismide kogumassi. Pole kaugel aeg, mil plätusid ja krokse ujub ookeanis rohkem kui kalu. Prügistatistika pole teab mis meeldiv lugemine. Mõnikord on seda isegi raske uskuda. Aga ajalises plaanis võib rõhutada vaid seda, et viimase kümne aasta jooksul tootis inimkond rohkem plasti kui eelmisel sajandil kokku; iga aasta tekitatakse u 300 miljoni tonni jagu uusi plasttooteid, vähemalt kümme miljonit tonni sellest satub igal aastal maailmamerre.

Küsimus pole mitte ainult prügi kumuleeruvus kogunemises, vaid selle kumuleerumise päritolus. Prügilgi on oma ajalugu ja eelajalugu. Kas ei töotanud plast kunagi mitte sammukest lähemale maapealsele paradiisile, mis on endiselt tarbimiskapitalismi kõige peibutavam lubadus — heaoluühiskond, kus võimalikult paljud inimesed pääsevad ligi võimalikult paljudele asjadele? Ent tarbimiskapitalismgi pole tekkinud tühjale kohale, vaid selles kandub edasi lugu, mis töötab inimestele surmajärgse õnnistuse asemel paremat elu siinpoolsuses. Kunagise müstilise, selvasse peitunud Eldorado kulla on asendanud siinsamas nurga taga laiuvad ostukeskused ja nende odavast materjalist külluslik tootevalik, allahindluskampaaniate ja postkastikataloogide plastist ahju-roobid.

Minevikuperspektiivi kõrval võib prügi vaadelda ka tuleviku poolt, näiteks küsides: kas prügi on tulnud selleks, et jääda? Ja kui sellele saab vastata jaatavalt, siis võib edasi pärida: kas prügi jääb selleks, et kasvada? Nendele küsimustele vastust otsides on kõnekas pöörduda üha populaarsemate düstoopiliste romaanide poole ning jälgida, mil moel käsitletakse neis ühiskondliku

kollapsi ja prügi seoseid: kas ja kuidas väljendub esimene teises? Seos on ilmne: apokalüptiline maailm kuulub prügile. Prügi võib osutada ainsaks inimtekkeliseks entiteediks, mis jätkab kasvamist pärast ühiskondliku sidususe ja majandusliku heaolu kadumist. Prügi pole selles maailmas enam ülejääk, vaid loomulik foon. Toon vaid ühe näite, mis pärineb Portugali nobelisti José Saramago romaanist *Pimedus*:

Tänavad nägid iga tunniga üha hullemad välja. Prügi tundus öötundide jooksul paljunevat, justkui käidaks kuskilt väljastpoolt, mõnelt tundmatult maalt, kus eksisteeris veel normaalne elu, salaja siin oma prügikonteinereid tühjendamas, kui me poleks pimedate maal, näeksime keset seda valget pimedust liikumas viirastuslikke vankreid ja veokeid, täidetud detriidi, jätete, prügi, keemiliste jäätmete, tuha, põlenud õli, luude, pudelite, sisikondade, tühjade patareide, plasti, paberimägedega, ainult toidujäätmeid ei toodud meile, isegi puuviljakoori mitte, millega oleksime saanud nalga petta, oodates paremaid päevi, mis alati ootavad ees (Saramago 2007: 246).

Selles stseenis on sõnastatud nägemus looduslike koosluste pidevuse asendumisest tootmisjääkide pidevusega, mitteorgaanilisest paljunemisest, mis pole ka enam mingilgi moel tootlik. Prügi elab siin justkui omaenda elu, viib täide igasugustest sidemetest vabas-tatud eksistentsi. Frankenstein on ellu ärganud.

Prügi puhul pole tähtis mitte ainult selle teke, vaid ka asukoht. Seega võib kõike, mida tootmine oma ringlusest välja paiskab, määratleda ruumiliselt — seda enam et prügiga toimetulek eeldab selle mahulist piiritlemist. Ennekõike tuleb ülejäägid kokku koguda, kuhugi koondada; selleks on olemas eraldi ruumipunktid või piirkonnad, nagu prügikastid, sorteerimiskeskused, prügipõletusjaamad ja muidugi prügimäed.

Prügi levik on aga üha laiem ja rangest piiritletusest nüüdseks selgelt väljunud. Asi pole ainult selles, et mitmed piirkonnad upuvad prügisse, vaid et prügi on hakanud ise uppuma — ja mitte ainult ookeani põhja, vaid ka meie kehasse. Meie upume prügisse, prügi upub meisse. Meie elus mängib üha suuremat rolli nähtamatu prügi. On kindlaks tehtud, et taimede juured absorbeerivad väga väikseid mikroplastiosakesi — läbimõõduga umbes 50

nanomeetrit, aga mõnikord ka kuni 40 korda suurema läbimõõduga tükke (vt Toussaint 2020) —, mis satuvad omakorda neid taimi söövate loomade kehasse. Mikroplast pole muidugi ainus mikrosaaste, mida meie organismid sisaldavad, suurlinnades hingatakse koos liiklustolmuga sisse näiteks autorehvide ja asfaldi nähtamatuid osakesi. Ma ei hakka seda teemat väga põhjalikult kommenteerima — seda enam et teadlased pole veel siiani kindlad, mil määral ja kuidas mõjutab mikroplast meie organismi —, kuid on selge, et nähtamatu prügi olemasolu muudab prügi eristamise ülejäänud keskkonnast keeruliseks. Küsimus pole enam ennekõike selles, kas keskkond sisaldab prügi, vaid mil määral keskkond prügi sisaldab, kui tihe on mikroosakeste kontsentratsioon pinnases või vees. Meis kõigis on kübeke Frankenstein.

*

Ma mõistan, et mu jutt on olnud siiani mitmes mõttes probleemne. Inimesed, kes räägivad tootmislaadse mõtteviisi paratamatust kaldumisest ületootmisse, ei oska sageli pakkuda asemele toimivaid alternatiive, mis suudaksid mõjutada ülimalt kompleksset, pikkadele ja keerukatele tarneahelatele toetuvat ning üha arvukamate, sõltuvusi tekitavate artefaktide küllust. Loomulikult areneb ka sellealane uuendustegevus, mis pakub viise muutmaks ülejääki taas kaubaks, kuigi mu meelest peaksime rääkima pigem jätkusuutlikust kahanemisest, tootmise aeglasest, ent pidevast vähendamisest, tarbimismugavuse tekitatud harjumuste ümbermängimisest, mis nõuaks riikidevahelist koostööd, korporatsioonide tahet kasumeid vähendada ja muid pehmelt öeldes utoopilisi perspektiive. Ent küsimuse võib püstitada ka n-ö rohujuuretasandilt: kas on midagi, mida saaks ette võtta üksainus inimene, igaüks meist? Või on prügi-probleem ühe inimese jaoks lihtsalt liiga ulatuslik nähtus? Kui palju on kasu sellest, et mina oma prügi sorteerin, teeveerelt kilekoti või suitsukoni üles nopin? Üks vastusevariant kõlab nii: selline küsimusepüstitus on esimene samm vales suunas. Samas on selge, et küsimus prügist, mis on imbinud pinnasesse ja organismidesse ning teeb seda vähemalt lähiaastatel üha intensiivsemalt, võib tekitada väga kergesti apaatiat. Apaa-

tia on loomulik, aga ohtlik. Sellega seoses meenub Inglise kirjaniku David Mitchelli romaan *Pilveatlas*, mille finaalis küsitakse kangelaselt: mis kasu on olnud sinu vastuhakust süsteemile, sinu võitlemisest asjade korraga, sinu tegu kaob nagu piisk ookeani (siinse jutu kontekstis ookeani, milles ujuvad Eestist tunduvalt suurema pindalaga prügisaaired)? Vastus sellele kõlab: “Ent mis on ookean, kui mitte lugematu hulk piisku?” (Mitchell 2006: 580). Püüan seda mu meelest ääretult olulist lauset pisut laiendada, sellele mingi aluse rajada.

Mulle väga meeldib, kuidas antropoloog Clifford Geertz määratleb oma *Kultuuride tõlgendamises* inimest: “Tööriistu valmistav, naerev või valetav loom — inimene — on samas ka lõpetamata — või õigemini ennast täiendav — loom” (Geertz 2017: 293). Just nimelt lõpetamata. Geertz pole oma arusaamas üksi. Filosoof Armen Avanessian pakub lausa, et seoses meie teadvuse plastilisusega ei peaks me rääkima endist mitte niivõrd kui “inimolenditest” (*human beings*), kuivõrd “inimsaamistest” (*human becomings*; Avanessian 2020: 63). Tartu Ülikooli germanistika professor Marko Pajević aga räägib “potentsialistlikust antropoloogiast”, milles “inimest ei defineerita enam oleva kaudu, vaid võimaluse ja pürgimuse abil” (Pajević 2023: 54).

Kui me aga võime igal hetkel millekski saada, siis tähendab see, et iga elatav sekund sisaldab endas tohutut potentsiaali — ümberpööramise, käiguvahetuse, murrangu perspektiivi (ja mitte ainult halvemuse poole!). Kuigi inimese pooleliolek pole arvata-vasti kunagi lahendatav, on ometi inimese võimuses pooleliolekut eri viisidel suunata. Kusjuures mu meelest ei pea enda täiendamise all silmas pidama mitte ainult nihkeid mõtteviisis, vaid ennekõike tegutsemisviisis: just tegude mõjutamine tundub olevat füüsik Erwin Schrödingeri meelest iseduse alus, selle alguspunkt, sest käitumise “muutmist ei anta edasi füüsilise pärandina, pärilikkusainega, kromosoomidega” (Schrödinger 2015: 148). Kui Geertzi, Avanessiani ja Schrödingeri vaatepunkt kokku pan-na, võib öelda, et iga tegu loeb, mõjutab ja muudab.

Piisk ookeanis on oluline! Mõelgem kas või väikeettevõtlusele, mille säilimine pole ainult majanduslik küsimus; mõelgem sellele, kas Nassim Talebil on õigus, kui ta kirjutab:

[M]õne vähese erandiga (näiteks uimastikaupmehed) müüvad väikefirmad ja käsitöölised meile tervislikke tooteid, mida me loomupäraselt ja enesestmõistetavalt vajame; suurfirmad seevastu, sealhulgas farmaatsiahiiglased, toodavad suure tõenäosusega hulgi iatrogeeni,⁵ võttes meie raha ja kaaperdades seejärel — ülekohtule solvangut lisades — oma lobistide armee abil ka veel riigi (Taleb 2019: 513).

Tsitaat võib tekitada vaidlusi vandenõuliku alatooniga tõttu, ent mulle meeldib, kuidas Taleb rõhutab väikese tähtsust. Väikesemahulisel ettevõttel on suurfirmade paisumise ajastul kahtlemata suur tähtsus. Aga väikse loogika saab kanda sujuvalt üle ka üksikisiku tasandile. Kui ma käin suviti Käsmus, mis asub Lahemaa rahvusparki kuuluval poolsaarel, korjan metsas või mereannas jalutades pidevalt sinna visatud kommitabereid, suitsukonnisid või kilekotte. Mõistan, et kusagil mujal kallab mingi ettevõtte oma tuhanded tonnid prahti otse jõkke, aga see ei tähenda, et mina peaksin seetõttu loobuma oma väiksest vastutegutsemisest, lakkama teostamast oma isiklikku tähelepandamatut mikroutootmist.

Muide, väikesest võib mõelda ka ajatelge pidi, vaadata seda kui isikliku aegluse praktikat, mis püüab leida tootmise oravaratta juurest kõrvale juhtivaid teid. See tähendab nii füüsilist kui ka vaimset aeglust. Esimene võib väljenduda näiteks oma kätega meisterdamises — kampsuni kudumises või mööblieseme valmistamises. Selline tegevus on otseses seoses sellega, kui kiiresti muutub ese prügiks. Olli Lagerspetz kirjutab sellest nii: “Kleiti, mis on ise õmmeldud või mille tädi Ina on õmmelnud, ei visata ära niisama lihtsalt kui seda, mis on pärit Kagu-Aasia tundmatutest orjatöövabrikutest” (Lagerspetz 2020: 322). Samuti muutub isetegemise kaudu tehnoloogia eesmärgist vahendiks. Aegluse vaimne harjutamine eeldab näiteks seda, mida Herbert Marcuse kutsub “eraldatuse võimaluseks”, “milles indiviid, olles pöördunud tagasi ainult iseenda juurde, võib mõtelda, küsida ja

⁵Iatrogeeniaks (kreeka sõnast *iater*, om *iatros* — “arst”) nimetab Taleb arstiabi summaarset kahju ehk ravist tuleneva kasu ja sellest suurema (tavaliselt varjatud või hiljem avalduva) kahju vahet. *Toim.*

leida. Sedasorti privaatsus [---] on juba ammu muutunud kõige kallimaks kaubaartiklik" (Marcuse 2022: 316). Tõsi, tahan siia lisada ühe rõhutuse. Meie praegune ühiskond on tulvil iseenda juurde pöördumise/jäämise õpetajaid, korraldatakse retriite, kursusi, eneseabiturul pakutavate iseendaks saamise või jäämise koolituste arvu on raske kokku lugeda. Ometi ei tundu eneseabivõtete rohkus — ja eneseabiäri edukus — vähendavat abivajajate hulka, pigem vastupidi. Olen mõelnud, miks see nii on. Muidugi ei saa seda nähtust seletada ainult ühe põhjusega, aga mulle tundub, et oleme ikka veel harjunud vastandama omavahel isedust (iseendaks saamist, sh omakasu) ja osadust (teiste kasu). Ma pakun, et esimene saab tõeliselt realiseeruda ainult teise kaudu. Meie enesetunne sõltub teiste heaolust rohkem, kui oleme harjunud arvamata, sealhulgas ka loomade ja taimede omast. Me jõuame oma iseduseni kõikvõimalike osaduste kaudu, olgu selleks siis ülemuse kiidusõnad, armastaja hellus, juhusliku vastutulija viisakus, koe- ra märg koon nina vastas või tuulekahin ja mesilaste sumin vana puu võras. Meil pole kasu kvaliteetselt toodetud asjadest, kui meil pole neid võimalik kellegagi jagada, kui tootmise palavikus när- buvad elusolenditevahelised sidemed ja hääbuavad koosluste ter- vikud. Seega ei tundu üleskutsed istutada kas või üks puu, jätta aianurgas muru pügamata või korjata maast üles üksainuski kile- kott pelga klišeena, vaid täiesti praktilist potentsiaali sisaldavate käitumisjoonistena, mida kannab usk, et suuri muutusi võimenda- vad või kutsuvad esile väikesed, iseenda suletusest välja juhtivad nihked, eriti kui need nihked hakkavad kuhjuma.

Kokkuvõttes ei loe mitte ainult see, kas me tunnetame piisku ookeani või ookeani piiskade kaudu, vaid ennekõike see, *kuidas* me oma piisa ookeani lisame — sest selle lisamisest me ei pääse.

Küsimus tundub otsapidi ka filosoofiline. Võib-olla me va- jame uut metafüüsikat, mis ei sooviks ulatuda meie maailmast üle, vaid üha sügavamalt maailma sisse. Me ei vaja enam teis- poolsuse, vaid siinpoolsuse metafüüsikat. Tõesti, paradiis on või- malik vaid maapinnal, seda ei tasu minna tekitama Marsile, kus magnetvälja puudumine pihustab varem või hiljem ka kõige pee- nemate tehnoloogiatega kaitstud utoopilised katsetused. Mitmed teadusharud on juba nihkunud siinpoolsuse metafüüsikasse, sest

lõviosa siinpoolsusest sarnaneb religioosse teispoolsusega, s.t pole meie meeltele haaratav, suur osa kombatavast maailmast jääb lihtsalt vahetust käeulatuselt välja. Ent ometi on meil tekkinud kogemusvälisele tegelikkusele kaudne juurdepääs, mis on näidanud, et reaalsus on rekursiivne ja seda mitte ainult korduvuse mõttes — me kehade sisemus sarnaneb kosmoseruumiga me kohal —, vaid ka liikuvuse mõttes: me elame otsekui lugematute osiste ja muutujatega Droste efektis,⁶ miski on tulemas, miski möödunud, kõik on põimumas, lahutumas või lahustumas; absoluut, mille tervikut otsida, pole staatiline, vaid dünaamiline, alatasa nihkuv, põimuv, osiseid ümber asetav (kusjuures muutuvad nii osised kui ka tervikud). Sestap kirjutab Avanessian: “Reaalsust saab ette kujutada, aga me ei saa teha seda ilma teadusliku või spekulatiivse pingutuseta” (Avanessian 2020: 122). Sellest pingutusest tulenevalt aga ei peaks uus metafüüsika otsima enam niivõrd tõdesid, kui võrd tõenäosusi, võimalikkuse ja tegelikkuse põimumisi, teadmise ja mitteteadmise ühendumisi.⁷ Kui Geertz nimetab inimest lõpetamata loomaks, siis pole raske näha, et ka reaalsus ise jääb lõpetamata, mis tähendab, et alati saab midagi muuta ning jääb midagi avastada, alustades üha tõsisemast tõenäosusest, et intelligentsus ei kuulu ainult inimesele, vaid on laotunud üle kogu kooslusviisilise olemise. Sestap võiksime liikuda avastama üha sügavamal moel “looduse kaht põhiomadust: ühtsust ja mitmekesisust” (Prigogine 2023: 56). See Ilya Prigogine’i tsitaat tundub mulle eriti tähtis seetõttu, et toob kokku kaks esmapilgul ühitamatut olekut, mille eristatuses kajab vastu me enda ajalugu. Bulgaaria-prantsuse kultuuriteoreetik Tzvetan Todorov on näiteks väitnud, et Ameerika algasukate hävitamine — üks maailmaajaloo suurimaid genotsiide, mis leidis aset uusaja koidi-

⁶Droste efekt on nähtus, kus kujutis, nt pilt, sisaldab iseenda vähenдатud kujutist, mis omakorda sisaldab iseenda vähendatud kujutist jne. Efekt oli tuntud juba keskajal, kuid sai selle nime 20. sajandil Hollandi kakao- ja šokolaadifirma järgi, mille ühel topsil seda kujutati. *Toim.*

⁷Tahtmata kuidagi hakata siin taguma Lennart Meri vaimus šamaanitrummi, meeldib mulle väga üks Art Leete määratlus soome-ugri tar-kusest: “Me teame ette, et me kunagi midagi ette ei tea.” Seega pole teadmatus probleem, vaid võimalus. Vt Leete 2019: 84.

kul — sai võimalikuks just seetõttu, et konkistadoorid olid “võimetud tunnistama *teisi* ühtaegu võrdseks ja erinevaks” (Todorov 2001: 98). Võimalik, et katse kooslusviisilisele elule vastanduda on olnud lääneliku *anthropos*’e suurim viga. Nüüd tuleb tegelda selle vea tagajärgedega ning siinpoolse metafüüsika võib aidata kõige muu hulgas kaasa erinevate, üha akuutsemate üleilmsete probleemide metoodilisele käsitlemisele, olgu siis tegu kliima soojenemise või tehisintellekti arengusuundadega.⁸

Siit tagant avaneb otsene sotsiaalne perspektiiv. Itaalia filosoof Aldo Sciafone on oma essee “Mis on progress” näidanud üsna veenvalt, et inimkonna tehniline ja vaimne areng ei liigu käsikäes, ei astu ühte sammu. Me elame ikka veel tehnilise protsessi kuldajal, mis sai plahvatusliku hoo sisse 19. sajandil; ajajärgul, mis “algas purjelaevade ja küünaldega” ning lõppes “suurte transatlantiliste aurikutega, transkontinentaalsete raudteedega, telegraafiliinidega ookeanipõhjas; autode, telefonide, elektriga” (Sciafone 2021: 23). Sciafone juhib tähelepanu, et inimkonnal pole samast ajajärgust tehnilise arengu kõrval ette näidata vaimset hüpet, midagi võrreldavat nende protsesside kooslusega, mis antiikmaailmas algasid Kleisthenese valitsemisajal ja kestsid viis-kuussada aastat ning mille mõjusfääris — olgu tegu Platoni või Aristotelese filosoofiaga, evangeeliumidega või Rooma õigusega — me elame tänini. Tundub, et pelk tehniline areng juhib meid nii füüsilisse kui ka vaimsesse ummikusse — juhul kui me ei suuda panna bioloogia ja teoreetilise füüsika avastustega kaasnevat seostekesksuse tõsiasja mõjutama meie igapäevast käitumist ning sedakaudu kasvatama hüppeliselt meie tähelepanuvõimet.

Niisiis, kui inimkond on ülepea võimeline järgmiseks muranguks, mille mõju kasvaks samaväärseks põllumajandusliku ja

⁸Esimese puhul tuleks mõtestada kogu probleemide ulatust (siia alla käib ka prügiküsimus), teise puhul võiks ohtude kõrval visandada ka utoopilisi, sh posthumanistlikke perspektiive, nt inimkonna siirdumist süsinikupõhisest eksistentsist ränipõhisesse eksistentsi ja sedakaudu uut laadi surematuse võimalikkust, kus kehasid asendavad igavesti üksteisega põimuvad algoritmid (ent see pole praegu keskne teema).

tööstusliku pöördega, siis peab selle murrangu keskmes olema vaimne, mitte aineiline nihe, aga selline vaimne nihe, mis ulatuks üksikorganismide tasandile, nende käitumiseni nii, et muudaks seda struktuurselt ja jäädavalt. Kuigi pole kindel, kas meil on selleks nihkeks aega — mõnedki keskkonnateadlased väidavad, et aega enam pole —, ei vähenda see vajaduse aktuaalsust. Sest niipalju on selge, et tehniliselt täiustatud mobiiltelefoni omamine võib teisendada küll meeleolu, ent mitte meelelaadi. Julgen ennustada, et me vajame kollektiivset ümberpööret, kus meie kõigi meeleolu hakkaks üha rohkem sõltuma sellest, mil määral suudame muuta oma meelelaadi, s.t võimet mõelda koosluspõhiselt, mil määral kasvatame võimet näha, et isedus ja osadus on ühe ja sama oleku seisundid, mida me võiksime õppida omavahel põimima umbes samal moel, nagu põimub seeneniidistik puujuurtega. Meil tuleks evolutsioon asendada involutsiooniga: selle mõiste autorite Carla Hustaki ja Natasha Myersi arvates “haarab involutsiooni mõiste paremini seda läbipõimunud tõukumist ja tõmbumist nende organismide vahel, kes “leiutavad pidevalt uusi viise elamiseks koos teistega ja teiste kõrval”” (Sheldrake 2022: 216). See ei tähenda, et meist kõigist peavad otsekohe saama looduskaitjad ja tootmisvastased, küsimus on pigem objektikeskse ja seosekeskse mõtteviisi vahelise pinge pidevas lahendamises, tasakaalu nihutamises suurema tähelepanelikkuse poole, iseduse osaduskaalu tunnistamises. Pealegi tundub, et koosluspõhisele seosekesksusele suunatud meelelaadimuutust on raske esile kutsuda ülevalt alla, riikliku suunisena; tähelepanelikkuse suurendamisele on raske kedagi sundida. Ent alati jääb avatuks käesolevat kõiksust seoste, mitte asjade kogumina tajuva mikroutopia võimalus. Selline mikroutopia usub iga teo mõjusse ning võib panna ka avastama, et me ei saaks kooslusviisilisest olemisest välja isegi siis, kui selle nimel kõvasti pingutaksime. Üle jääbki rõhutada, et elusolendi avanemine maailma avatusele⁹ on isiklik võimalus, millel on kontsentriiline ja sedakaudu ühiskondlik jõud.

⁹Laenan “elusolendi avatuse maailma avatusele” Gilles Deleuze’ilt ja Felix Guattarilt, kes kirjeldavad selle abil, kuidas Henri Bergson muutis *Loovas evolutsioonis* mikro- ja makromaailma vahelist dünaamikat, ühendades nende tervikud. Vt Deleuze, Guattari 2017: 151.

Lõpetaksin suure kurviga. 5. septembril 1977 saadeti meie planeedi pinnalt pikale teekonnale NASA kosmosesond Voyager 1. Praeguseks on sellest saanud kõige kaugem inimkätega valmistatud objekt, mis on jõudnud juba Päikesesüsteemist välja, kuna sisenes 25. augustil 2012 tähtedevahelisse ruumi. Millalgi 2025. aastal ei suuda sond enam käigus hoida ühtegi instrumenti, mis tähendab, et põhimõtteliselt muutub Voyager 1 kosmoseprügiks. Sellegipoolest jätkab ta oma potentsiaalselt lõputut teekonda — juhul kui ta ei pörka kokku mõne taevase objektiga.

Sondi pardal on nn kuldne plaat, mis sisaldab hoolikalt väljavalitud teavet, sealhulgas infot Maa asukohast kosmoses, samuti jäädvustusi inimkonna kõikvõimalikest vaimsetest saavutustest. Ühtlasi leiab kuldplaadilt valiku fonogramme, millest suurema osa moodustavad helinäidised alates rahvamuusikast ning lõpetades rokklauludega. Klassikalise muusika nimistu eesotsas troonib Johann Sebastian Bach kolme heliteosega. Olen kuulanud viimasel ajal Bachi tšellosüite (mida Voyageri kuldplaat paraku ei sisalda) — minu lemmik on 6. süit noore Annabel Hauki esituses Salzburgi frantsiskaanide kirikus. See on vist kõige puhkam asi, mida ma tean. Bachi helid on puhastatud kõigest tarbetust, iga noodikaar on õiges kohas, õige pikkusega, õigel kõrgusel, ma kuulen lugu, mis on ühtaegu külluslik ja kulumatu, helid ei moodusta küll otseselt korralagedusele vastandlikku seisundit, ent nende dünaamikas tundub puuduvat ülemäärasus. Kui usuksin Jumalat, kuuleksin Bachi ja Hauki kaudu kõnelemas just teda. On ühtaegu tulutu ja lohutav teada, et kogu oma ühiskondlikust ja keskkondlikust ummistumisest, antropotseeniga kaasnenud üleilmsetest, võib-olla lahendamatutest hädadest hoolimata on inimkonna fülogeneesi kobrutavast pinnasest siiski välja kasvanud midagi nõnda. . . jah, täiuslikku. Täiuslikkuse piisake ebatäiuslikkuse ookeanis. Küsimus — ühtaegu võimatu ja paratamatu — kõlab nii: kas meil on lootust õppida liikuma reaalsuses sama tundlikult, sama ammendamatu tähelepanelikkusega, nagu liigub Hauki juhitud poogen vana tšello keeltel?

Kirjandus

- Avanessian, Armen 2020. *Future Metaphysics*. Tlk James C. Wagner. Cambridge: Polity Press
- Calvino, Italo 1994. *Nähtamatud linnad*. Tlk Tiina Laats. Tallinn: Perioodika
- Cox, Brian, Jeff Forshaw 2022. *Black Holes: The Key to Understanding the Universe*. London: William Collins
- Deleuze, Gilles, Felix Guattari, 2017. *Anti-Oedipus: Kapitalism ja skisofreenia*. Tlk Mart Kangur. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus
- Geertz, Clifford 2017. *Kultuuride tõlgendamise: Valitud esseed*. Tlk Tanel Pern. Tallinn: Tänapäev
- Harris, Errol E. 2015. *Universum ja inimene: Kosmoloogilise antroopussprintsibi filosoofilise tõlgendus*. Tlk Laurits Leedjärv. Tartu: Ilmamaa
- Kagovere, Ott 2023. Asko Künnap teeb EKA graafilisele disainile liiga. — *Postimees*, 31. juuli
- Künnap, Asko 2023. ÄKA-disain: Süsteemne pettus EKA graafilise disaini osakonnas. — *Postimees*, 29. juuli
- Lagerspetz, Olli 2020. *Mustuse filosoofia: Raamat maailmast, meie kodust*. Tlk Kati Karja, Jaan Pärnamäe. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus
- Leete, Art 2019. *Soome-ugri saladused*. Tallinn: Varrak
- Luhmann, Niklas 2021. *Ühiskonna ühiskond*. I kd, ptk 1–3. Tlk Piret Metspalu. Tallinn: EKSA
- Marcuse, Herbert 2022. *Ühemõõtmeline inimene: Uurimus arenenud industriaalühiskonna ideoloogiast*. Tlk Hillar Künnapas. Tallinn: EKSA
- Merleau-Ponty, Maurice 2019. *Taju fenomenoloogia*. Tlk Mirjam Lepikult. Tartu: Ilmamaa
- Mitchell, David 2006. *Pilveatlas*. Tlk Aet Varik. Tallinn: Varrak
- Pajević, Marko 2023. *Poeetiliselt mõelda. Nüüd ja kohe*. Tlk Jaanus Sooväli. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- Prigogine, Ilya 2023. *Tõsikindluse lõpp: Aeg, kaos ja uued loodusseadused*. Tlk Mirjam Lepikult. Tallinn: Postimehe Kirjastus
- Saramago, José 2007. *Pimedus*. Tlk Mare Vega Salamanca. Tallinn: Eesti Raamat
- Schrödinger, Erwin 2015. *Mis on elu? Vaim ja aine. Autobiograafilisi visandeid*. Tlk Ruth Lias. Tartu: Ilmamaa

- S c i a v o n e, Aldo 2021. *What is Progress*. Tlk Ann Goldstein. New York: Europa Editions
- S h e l d r a k e, Merlin 2022. *Läbipõimunud elu: Kuidas seemed loovad meie maailma, muudavad meie teadvust ja kujundavad meie tulevikku*. Tlk Krista Kallis. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus
- T a l e b, Nassim Nicholas 2019. *Antihabras: Asjad, mis lõikavad kasu korratusest*. Tlk Kalle Hein. Tallinn: EKSA
- T o d o r o v, Tzvetan 2001. *Ameerika vallutamine: Teise probleem*. Tlk Mirjam Lepikult. Tallinn: Varrak
- T o u s s a i n t, Kristin 2020. Our fruits and veggies are sucking up microplastics through their roots. — Fastcompany, 25.06; www.fastcompany.com/90521397/our-fruits-and-veggies-are-sucking-up-microplastics-through-their-roots
- V i p p, Kaupo 2012. *Globaalpohmelus: Naftatipuvaade tööstusühiskonnale*. TÜRJu: DS Varahaldus
- W r a g g S y k e s, Rebecca 2022. *Hõimlased: Neandertallaste elu, armastus, surm ja kunst*. Tlk Ivika Arumäe. Tallinn: Äripäev

JAN KAUS (1971) on kirjanik, esseist ja tõlkija. Lõpetanud Tallinna Pedagoogikaülikooli pedagoogika ja algõpetuse metoodika erialal (1995), õppinud Eesti Humanitaarinstituudis filosoofiat ja kultuuriteooriat (1995–1998). Oli 2004–2007 Eesti Kirjanike Liidu esimees. *Akadeemias* on temalt varem ilmunud lühiproosapala “Päev keset elu” (2006, nr 4, lk 736–739) ning artiklid “Tõde, tõlgendus ja tõevõrdsus” (2018, nr 1, lk 36–42), “Aine ja laine, teos ja seos” (2019, nr 7, lk 1155–1168) ning “Normaalsus ilus” (2021, nr 11, lk 1923–1936).

KAIDO OLE. Vaikelu vabadussambaga
(2013; õli- ja akrüülvärv lõuendil)

TSIVILISATSIOONIDE TAASTULEK

Jüri Saar

*Pühendan selle essee oma hea õpetaja
professor Peeter Tulviste (1945–2017) mälestusele*

Harvardi ülikooli professori Samuel P. Huntingtoni (1927–2008) pakutud teesi tsivilisatsioonide konfliktist teab tänapäeval küllap enamik sotsioloogia ja rahvusvaheliste suhete valdkonnaga tegelejatest. Huntington kuulub 20. sajandi kõige väljapaistvamate ja mõjukamate sotsiaalteadlaste hulka, kelle tegi ülemaailmselt tuntuks ajakirjas *Foreign Affairs* 1993. aastal ilmunud artikkel “Tsivilisatsioonide kokkupõrge” (Huntington 1993; eesti k Huntington 1995). Selle avaldas ta polemiseerimaks Francis Fukuyama “ajaloo lõpu” seisukohtadega inimkonna edasistest arengusuundadest (Fukuyama 1989, 1992; eesti k Fukuyama 2002). 1996. aastal ilmus Huntingtonilt selle teema täienduseks raamat *Tsivilisatsioonide kokkupõrge ja maailmakorra ümberkujundamine* (Huntington 1996; eesti k 1999). Henry Kissinger nimetas seda teost üheks tähtsamaks analüüsiks, mis oli tolleks hetkeks pärast külma sõja lõppu globaalsuhete kohta tehtud. 2013. aastal avaldati ajakirja *Foreign Affairs* erinumber, et tähistada kahekümne aasta möödumist Huntingtoni “programmartikli” esmaavaldamisest.¹

Huntington oli imelaps, kes juba 18-aastaselt lõpetas Yale'i ülikooli. Pärast doktorieksamit Harvardi ülikoolis alustas ta seal kahekümne kolme aasta vanusena õppejõutööd. Paraku tabas teda pingutuse tulemusena suhkruhaigus, mis sundis kuni elu lõpuni

¹Vt “The Clash at 20”. — *Foreign Affairs*, August 12, 2013, www.foreignaffairs.com/world/clash-20.

kontrollima ja reguleerima oma veresuhkru taset. Tagasiulatuvalt on raske öelda, kas tõsised terviseprobleemid ja nendega kaasnevad piirangud olid tema viljakas elukaares takistus või pigem erguti. Igatahes ei olnud Huntingtoni kui eduka sotsiaalteadlase ampluaaks mitte ainult akadeemiline sfäär, vaid ta oli ka aktiivne osaleja välispoliitikas, olles Ameerika presidentide Lyndon B. Johnsoni (ametiaeg 1963–1969) ja Jimmy Carteri (1977–1981) poliitiline nõuandja riikliku julgeoleku küsimustes.

Elkõige oli Samuel Huntington aga hiilgav teadlane, kes töötas pikki aastaid Harvardi ülikoolis rahvusvaheliste suhete professorina. Tema kõige tuntumate õpilaste hulka kuuluvad Fareed Zakaria ja Francis Fukuyama. Ta on peale tsivilisatsioonide analüüsinud sõjaväelaste positsiooni demokraatlikus ühiskonnas (Huntington 1957; eesti k Huntington 2013) ning muutuvate ühiskondade poliitilist korda (Huntington 1968). Tema tekstidel on kadestamisväärne omadus hakata pärast avaldamist elama oma elu. Selliseid tekste ei looda sageli, kuigi see on arvatavasti iga autori püüdlus. Teataval määral on Huntingtoni aga tabanud klassikute saatuse — paljud teavad nime, on üht-teist kuulnud, kuid vähesed on lugenud autori originaaltekste. Samas on just klassikud need hiiglased, kelle õlgadel seistes näeme kõik natuke kaugemale. Käesoleva essee eesmärk on meenutada seda suurt ja auväärset teadlast ning näidata, kui aktuaalselt kõlavad tema ideed tänapäevalgi, mil nende esmaavaldamisest on möödas juba kolmkümmend aastat.

SOTSIAALTEADUSTEST ÜLDISEMALT

Ilma teoretiseerimiseta, nähtut mõtestamata valitseb maailma vaatleva inimese peas William Jamesi sõnu kasutades vaid lapselik “õilmitsev ja sumisev segadus” (James 1981: 462). “Puhas kogemus” tähendab fikseerida elu vahetut kulgu, millest moodustub meie jaoks üksnes materjal läbitöötamiseks kontseptuaalsetes kategooriates. Seetõttu mõjub tsivilisatsioonide teooria kriitika laadis “käisin hiljuti Venemaal ja Kesk-Aasias, kohtusin seal mitme toreda inimesega, kellega rääkisime maailma asjadest suud puhtaks. Ei ole seal mingeid tsivilisatsioone, kõik sellesuunali-

sed väited ajavad mind üksnes naerma” otse öeldes ülbena. Eriti, kui sedalaadi mõttelend kuulub kellelegi, kes enda arvates tegeleb sotsiaalteadusega, ilma et oleks võimeline sõnastama enda maailmanägemise alusteoriat kui sellist ka kõige algelisemal tasandil, kuid laulab nagu rahvalaulik kõigest, mis silma eest mööda vilksatab.

Tsivilisatsioonide hüpotees on üks võimalik viis mõtestada tegelikkust. Küsimus selle kohta, kuidas hinnata ühte või teist ühiskonnaelu käsitlevat teooriat (või laiemalt võttes igasugust teooriat), on mõistagi mitmetahuline. Karl Marxil oli selle jaoks valmis hea, kuid riuklik vastus: “Tõe kriteerium on praktika” (Engels 1970: 61). Vastuse riuklikkus seisneb inimeste poolt praktikale antud hinnangu ajalikkuses, sest ainus praktika, mida me saame kasutada, on juba teostunud praktika. Selle kohta, mis tuleb, ei tea me veel midagi ja homne praktika võib tänasega olla täielikus vastuolus. Aga teatavasti marksistid-leninistid nii arvasidki, et filosoofidel on aeg minna üle maailma seletamiselt maailma muutmisele, mis paneb paika ka praktika kui tõe kriteeriumi sügavama tagamõtte stiilis: “Me ise kavatseme määrata, mis juhtub edaspidi ja koos sellega tõestada, et meie teooria on tõega täielikus kooskõlas.”

Kui aga sedalaadi fundamentalismist eemalduda, saab tasakaalukama seisukohana igasugust sotsiaalteaduslikku teooriat hinnata järgmise kolme kriteeriumi alusel: 1) kirjeldav komponent, mis ajalooliselt või empiiriliselt seletab mineviku ja oleviku nähtusi; 2) ennustav, ettepoole vaatav element, mis projitseerib suundumusi või pakub võimalust tulla toime tulevikus toimuvaga; 3) teoorias peab olema teatav ettekirjutav nõuanne edasise tegevuse (poliitika) kavandamiseks (Owens 2015). Nii et kui tahame hinnata Huntingtoni tsivilisatsioonide-teesi kui teooriat, peame küsima esiteks, kui hästi see kirjeldab mineviku ja oleviku nähtusi; teiseks, kas seal ilmneb võimekus ennustada tulevikusündmusi; ja kolmandaks, kas sellest teooriast on võimalik saada juhtnööre või nõuandeid poliitika kujundamise edasisteks suundumusteks.

Eelnevale võib muidugi kokkuvõtlikult lisada hea teadusliku teooria tunnused: 1) ökonoomsus, mis lubab seletada nähtusi kõi-

ge lihtsamal võimalikul viisil;² 2) ulatus, mis iseloomustab seda, mil määral teooria suudab seletada teatavat nähtuste ringi, kui suurt osa neist; 3) usutavus, millises ulatuses teooria suudab seletada seoseid kahe või enama tegelikkusefakti vahel; 4) mõõdetavus, mil määral saab teooriat empiiriliselt, teaduslikult mõõta, kontrollida; 5) falsifitseeritavus ehk kas teooriat saab ratsionaalsel viisil ümber lükata ehk kas võib nähtuse seletamiseks olla mõni parem võimalik seletus (Akers, Sellers 2012: 1).

Siinjuures tuleb kindlasti teha vahet reaalteadustel ehk n-ö kõval teadusel ja sotsiaalteadustel, mis enamasti paigutatakse n-ö pehme teaduse alla ning mille puhul kaks viimast nõuet ei ole alati (enamasti) täidetavad. Kuna sotsiaalteaduslike eksperimentide korraldamine kontrollitavates tingimustes ning nende kordamine teatavaid parameetreid varieerides on päriselus enamasti võimatu, saab mõõdetavusest ja falsifitseeritavusest nendes teadustes rääkida üksnes piiratud ulatuses. Heaks sellekohaseks näiteks on riigi tasemel valimiste korraldamine ning valimistulemuste ja valijate tegeliku tahte kokkulangemise hindamine, mille üle valimistel kaotajad kipuvad peaaegu alati vaidlema, mõnikord lõputult.

Tõlise ühiskonnateaduse (sotsiaalteaduse) juurde peab kuuluma uute teadmiste akumuleerumine ja nende üha parem mõtestamine mingite teoreetiliste paradigmade piires. Intellektuaalse ja teadusliku edasiliikumise käigus heidetakse kõrvale niisugune paradigma, mis ei suuda selgitada uusi fakte, ja selle asendab uus paradigma, mis tuleb faktidega paremini toime. Et olla tunnistanud paradigmaks, peab teooria tunduma edukam võistlevatest teooriatest:

Paradigmad saavutavad oma staatuse tänu sellele, et nad lahendavad edukamalt kui nende võistlejad mõningaid probleeme, mida spetsialistide ringkond on hakanud pidama akuutseks. Olla edukam ei tähenda täielikku edukust iga üksiku probleemi lahenda-

²Ockhami (ka Occami) habemenuga ehk parsimoonia või ökonoomsuse printsiip (lad k *lex parsimoniae*) on saanud nime Inglise skolastikult William Ockhamilt (1285–1347), kes leidis, et eelistada tuleb alati nähtuse kõige lihtsamat seletust.

misel ega ka silmapaistvat edukust mistahes hulga probleemide lahendamisel (Kuhn 2003: 42).

Minu hinnangul on tsivilisatsioonide teoorial lähtudes eelnimetatud kriteeriumidest piisavalt palju tugevusi, sest Huntingtoni teooria tsivilisatsioonidest aitab ületada mitut probleemi, mis valitsevad ja ühtlasi ohustavad võrdlevate ühiskonnauuringute valdkonnas tehtavat teadustööd, eriti selle teoreetilist poolt. Esiteks dilemma “meie ja teised”. Nii näiteks kaldutakse läänemaa-ilmas (tegelikult ka mujal) ekslikult arvama, et teised (mittelääne) ühiskonnad ei erine põhimõtteliselt läänemaailma omadest. Kuna inimesed arvatakse liigina olevat kõikjal ühesugused, siis oletatakse, et ka inimeste loodud ühiskonnad nii nagu ka riigid funktsioneerivad samasugustel põhimõtetel ning inimese ja riigi vahekorrad mahuvad ühesugustesse või vähemalt sarnastesse raamidesse.

Paraku pole see nii. Vaadakes kas või seda, kuidas läänemaailma riikides tehakse vahet välis- ja sisepoliitikal ning suhtutakse näiteks sõjaväe, üldse jõuametkondade ja eriteenistuste kasutamisse sisepoliitilistel eesmärkidel, ja võrdleme seda mõne islamiriigi või Venemaa praktika ja arusaamadega. Või mil määral peab ühe või teise riigi valitseja arvestama alamate (*resp.* valijate) arvamusega. Sellist aluserinevust aktsepteerimata lõigatakse läbi võimalus mõista teistes ühiskondades toimuvat, hinnata sealset sisekliimat.

Teiseks “alateooria dilemma”, kui teoretiseerimist ja teooriat kaldutakse pidama mingiks asjatuks luksuseks, sest riikide tasemel on pidevalt vaja lahendada praktilisi ja pakilisi küsimusi, siis keskendutakse n-ö tegutsemisele. Tegelikult on nii, et ilma teooriata ja võimekuseta luua mõttemudeleid, teha teoreetilisi üldistusi muutub praktiline kogemus n-ö andmete ladustamise kohaks, ilma et nendega midagi kasulikku ette võtta osataks. Nii võib sotsiaalteaduse asemel kujuneda välja nn jalgpalliteadus, mis sörgib sabas praktilisel poliitikal, igapäevaelus toimuval, ja üksnes kirjeldab tagasiulatuvalt juba aset leidnud sündmusi. Jäädeski nii piltlikult öeldes igavesti mõistatama, mis küll võiks näi-

teks Putini või Trumpi peas toimuda ja võttes nii ära kollaselt ajakirjanduselt tema leiva.

Kolmandaks dilemma “eelarvamuse vangid”, mille puhul praktikud justkui eiravad, põlgavad teoreetikuid, analüütikuid. Sageli puuduvad akadeemilise maailma esindajatel kõikidele andmetele ligipääsu tagavad võimalused ehk load, mistõttu nende tehtud analüüsid nagu ei räägikski “tegelikust asjast”. Kui tuua veel kord rööpjoon jalgpallist, siis üldiselt näevad spordireporteerid ja -kommentaatorid üksnes väliselt toimuvat, kuid ei saa kunagi teadma seda, kuidas päriselt “suppi keedetakse” ehk mis toimub kulsside taga (ehk riietusruumis), kui kaameraid enam pole.

Teisest küljest peavad akadeemilise maailma esindajad praktilises poliitikas, nt riigikaitstes tegutsevat inimest ülbeks, salatsevaks ja enesekeskseks tegelaseks, ja seda tihti õigustatult. Nii põrkuvad nn praktiseerijate kõrkus ja ülbus ning nn akadeemiline teadmatus ja vähiklikkus, selle asemel et omavahelises viljakas koostöös paremate tulemusteni jõuda.

TSIVILISATSIOONIDEST LÄHEMALT

Huntington pakkus välja oma visiooni, et asendada külma sõja ajal valitsenud ettekujutust maailma jagunemisest kolmeks: esiteks võrdlemisi jõukad, enamasti demokraatliku riigikorraga (kapitalistlikud) ühiskonnad (riigid) eesotsas Ameerika Ühendriikidega; teiseks nendega ideoloogilises, majanduslikus, poliitilises ja mõnikord ka lokaalses relvastatud konfliktis olnud kommunistlikud ühiskonnad (riigid) eesotsas Nõukogude Liiduga; kolmandaks Kolmas Maailm, kus võimutses vaesus ja poliitiline ebastabiilsus ning mis sageli kõikus poliitiliselt ja ideoloogiliselt kahe esimese suundumuse vahel. Siinjuures tuleb rõhutada, et seda laadi kolmikjaotus oli konsensuslik, sest sellega nõustusid põhimõtteliselt kõik pooled.

Praegu tundub see mõneti kummaline, kuid ideoloogilised vaenlased olid külma sõja käigus jõudnud paljudes, sh põhimõtetelistes küsimustes kokkuleppele. Selle suurepäraseks näiteks on juba 1960. aastatel populaarsed konvergensiteooriad, mille kesk-

ne idee oli, et kõigil inimestel ja riikidel, kogu inimkonnal on üks eesmärk, kuid sinna jõudmise teed varieeruvad. Erinevalt tänapäeval laialt levinud tõe olemasolu eitamisest välditi tõe kui sellise aktsepteerimise tõttu avalikku valetamist, ka desinformatsioonile püüti anda tõepärase info välist vormi, jms. Praegused tippvaletajad ei näe vale ilmsikstulekus mingit probleemi, sest “tõde ei ole olemas ja kõik on võimalik” (Pomerantsev 2015). Avalik valetamine oleks justkui muutunud ühe osa poliitikute privileegiks, mis aitab neil püsida tähelepanu keskpunktis, ilma et valetamiselt tabamine tooks kaasa valetaja poliitilise renomee kaotuse.

Piirid olid paigas ja neist peeti kinni, mis tegi maailma mõistmise üsnagi lihtsaks ja loogiliseks. Isegi sotsiaalteaduslike mõistete kasutamine oli kuidagi kooskõlas. Näiteks Lääne sotsiaalteadlased ei tunnistanud ühel häälel klassivõitlust kui peamist maailma arengut kujundavat tegurit, nagu seda tegid idapoolsed marksistid-leninistid, kuid kasutasid ometi selliseid marksismist pärit mõisteid nagu sotsialism (kommunism) ja kapitalism. Teatavasti on neil kindel tähendus just klassivõitluse ja ühiskondlike formatsioonide vahetumise kontekstis, väljaspool seda on nad üksnes kahe vastandliku ühiskonnakorralduse tähistajad.

Koos külma sõja lõppemise ja Nõukogude Liidu lagunemisega muutus pilt kirevaks, muutujaid oli ühel hetkel palju rohkem kui varem, mistõttu tekkis tungiv vajadus uut laadi maailma üldisemaks lahtiseletamiseks. Huntingtoni järgi oli tolleks ajaks, s.t 1990. aastate alguseks, nn ideoloogiline periood lõppenud ja inimkond jõudnud uude ehk kultuuride ja tsivilisatsioonide ajastusse, mil paljud põhimõttelised asjad omandavad uue tähenduse. Rohkem kui poliitilised vaated, ideoloogia või majanduslikud huvid, mida on võimalik muuta, seob inimesi edaspidi kõik see, millega nad ennast tõeliselt, mitte näiliselt samastavad. Nii rääkis Huntington otseselt uue, mitme poolusega maailmamudeli vajadusest, ennetades nii paljuski Moskvast ja mõnest teisest pealinnast praegu kostvat kriitikat, milles Läänt eesotsas Ameerika Ühendriikidega süüdistatakse püüdes luua ja kinnistada nn ühepooluselist maailmakorda.

Huntingtoni käsituse aluseks oli arusaam, et tsivilisatsioonid on püsivalt, objektiivselt ja tegelikult olemas, nad pole illusoorseid

nähtused. See tähendab muu hulgas, et Hiina, Venemaa ja Iraan on midagi hoopis enam kui nendes riikides parajasti võimul olevad režiimid ja isikud. Mõistmaks adekvaatsemalt seal toimuvat, tuleks minna pealispinnast palju sügemale, sest tsivilisatsioonid on lahutamatult seotud ühise päritolu, usu, keele ja väärtustega ehk inimolu kultuurilise valdkonnaga. Tsivilisatsioonide kui kultuurinähtuste kompleksi tegelik eeldus ei tähenda samas, et nende sügavamat olemust oleks lihtne määratleda. Tsivilisatsioonid ise kipuvad jääma vahetule jälgimisele nähtamatuks — nii nagu riik, elekter ja tuul, mille olemasolu vaevalt seetõttu eitada oleks võimalik (Saar 2014: 51–58).

Tsivilisatsioon saab vaadelda kui ideaaltüüp (*Gedankenbilder*), millest rääkis omal ajal Saksa sotsioloog ja filosoof Max Weber (1864–1920). Tema järgi moodustub ideaaltüüp teatavate nähtuste karakteristikute ja elementide põhjal, kuid see ei pea langema kokku iga konkreetse juhtumi kõikide omadustega. Ideaalpildi all ei rõhutata perfektsust, moraalset ideaali ega statistilist keskmist, vaid selle kaudu tuuakse esile elemendid, mis ilmnevad korrapäraselt teatava nähtuse puhul, mis on tavapärased enamikel juhtudel. On oluline, et Weber pidas silmas ideede maailma, mõtetelisi, mentaalseid kujutlusi, mille ülesanne on luua korrastatust näilises kaoses, mis valitseb tegelikkuses.

Max Weberi järgi kujuneb ideaaltüüp teatava nähtuse omadustest ja elementidest, kuid pole mõeldud vastama kõikidele omadustele iga üksikjuhtumi korral:

Ideaaltüüp kujuneb välja esmalt rõhutades mingeid vaateid, seejärel sünteesides paljusid lahknevaid, eristuvaid, enamal või vähemal määral esinevaid individuaalseid nähtusi, mis lõpuks viiakse kokku universaalse analüütilise konstruktiga (Weber 1949: 90).

Tegemist on kasuliku vahendiga võrdlevas sotsioloogias, et analüüsida sotsiaalseid ja majanduslikke nähtusi, millel on selge paremus ühest küljest väga üldiste, abstraktsete ideede, teisest küljest spetsiifiliste ajalooliste juhtumite ees.

Tsivilisatsiooniline lähenemine on sotsiaalteadusse kuuluv nähtus, et mõista paremini suurte gruppide tasandil toimuvaid mentaalseid protsesse ja inimeste grupikäitumist, mitte mõne gru-

pi huvide kaitsmiseks loodud ideoloogiline fiktsioon. Teooria aitab muu hulgas mõista seda, miks Lääne ja Venemaa lähene-mine pärast 1991. aastat taas kord ebaõnnestus, sest erinevus oli alusväärtustes. Lääs pakkus Venemaale sõprust võrdsete vahel, Venemaal käibivasse nn *ponjatija*'sse³ selline veendumus ei mah-tunud, sest üks peab alati olema alam, allpool, ja teine ülem, pealpool. Lääne pakutut peeti Venemaal ebasiiiruseks ja kavalaks nükkeks, mille abil Venemaa surmaembusse haarata ja hävitada. Õppetund Läänele oli see, et praegu tuleks 1990. aastate algusest peale toimunud ratsionaalselt analüüsida, et järgmise lähenemis-võimaluse tekkides oleks tulemus parem.

Tegelikult hoiatas Huntington läänemaailma juhte selle eest, et võib tekkida olukord “Lääs ja ülejäänud” (“the West and the Rest”), kus Lääs satub oma rumaluse, tähelepanematusse või kõr-kuse tõttu vastasseisu kogu muu maailmaga või suurema osa-ga sellest. Et kujunebki välja justkui ühe poolusega maailm, kus Lääs eesotsas Ameerikaga on ainus jõukeskus ja kõik ülejäänud asuvad vastaspoolel. Kindlasti pole põhjust eitada, et üleilmastumine tõukas maailma just selles suunas, ja võimalik, et kuna-gi hiljem tagasi vaadates hakataksegi aega alates 1991. aastast kuni 2022. aastani niiviisi määratlema, kui üleilmastumise sildi all püüti lõplikult kinnistada Lääne ülemvõimu maailmas. Nii oli ju ka Fukuyama teose alusideeks lääneliku liberaaldemokraatia lõplik ja pöördumatu võit kogu maailmas (Fukuyama 2002).

Muidugi on Huntingtoni käsitlus läänekeskne, sest selle on loonud Lääne kultuuri esindav inimene läänelikele teadustradit-sioonidele tuginedes. Siia kõrvale saaks tuua visioone, mis esin-daksid ükskõik milliseid muid tsivilisatsioone, kuid ei saa tuua kogu inimkonda või maailmakultuuri esindavat lähenemist. Sel lihtsal põhjusel, et maailmakultuuri kui tegelikku tervikut pole olemas. On vaid palju erinevaid kultuure/tsivilisatsioone, millele võib tuletada ühiseid jooni ning seda ühisosa tinglikult nimetada maailmakultuuriks. Ülemaailmse levikuga kipubki olema rohkem massikultuur, kitš ja kultuuritus. Koos tootmise ja tarbimise üle-ilmastumise ja infoühiskonna tekkega, kui on hakatud rääkima

³Vn k *понятия* ‘vanglakooodeks’.

koguni virtuaalsete riikide tekkimisest rahvusriikide asemel, on üha suuremal hulgal inimestest oht muutuda juuretuteks. Piltlikult öeldes annab niisugune maailm küll tiivad, kuid ei anna juuri, kuhugi kuulumise ürgset tunnet, mida iga inimene oma identiteedi jaoks vajab.

KAS JA KUIDAS TSIVILISATSIOONID PÕRKUVAD?

Huntington polnud tsivilisatsioonide n-ö esmaavastaja, sest ta tugines oma hüpoteesis mitmele nimekale eelkäijale. Sotsiaalteaduslik alus tsivilisatsioonilisele paradigmale loodi 20. sajandi esimestel aastakümnetel. Prantsuse sotsioloogid Émile Durkheim (1858–1917) ja Marcel Mauss (1872–1950) arendasid välja tsivilisatsioonide (mitmuses) kontseptsiooni, pannes ette eristada tsivilisatsioone ühiskondadest nii, et pidada esimesi suuremõtmeliseks ja pikaajaliseks formatsiooniks, mis ühendavad alati mitut nii kaasaegset kui ka tulevast ühiskonda (Durkheim, Mauss 1971). Nende autorite jaoks tähendasid tsivilisatsioonid eelkõige teatava moraalilaadiga keskkondi, mis hõlmasid rahvaid, kus iga üksik rahvuskultuur oli vaid ühe ja sama terviku avaldumise erivorm.

Max Weber keskendus oma võrdlevates uuringutes suurematele Euraasia tsivilisatsioonidele ja nende religioossetele traditsioonidele. Ta ei kasutanud tsivilisatsiooni mõistet, tema pakutud termin oli *kultuurimaailmad* (sks k *Kulturwelten*), mis kattus sisu poolest Durkheimi ja Maussi arusaamadega tsivilisatsioonidest. Weberi jaoks tähendas kultuur teatavate domineerivate väärtusmaailmade suhestumiste ja tähenduste laadi, kuid ta ei seletanud täpsemalt kultuurilisi toimetehhanisme. Weberi huvi keskendus nendele ajaloolistele jõududele ja kultuuriallikatele, mis lubasid Läänel jõuda dünaamilise, modernse kapitalismini (Weber 2007).

Tsivilisatsioonide ajaloolise arengu käsitlusega seonduvad teljelise ajastu ehk teljeaja (ingl k *Axial Age*) ja teljepöörde ehk teljelise pöörde (ingl k *Axial Turn*) kontseptsioonid. Saksa filosoof Karl Jaspers (1883–1969) hakkas pärast Teist maailmasõda rääkima nähtusest, mida nimetas telje(liseks) ajaks, teljeepoh-

hiks, et kirjeldada perioodi 800–200 eKr. Ta väitis, et just sel ajal pandi ühel ajal ja sõltumatult spirituaalne alus humanismile Hiinas, Indias, Pärsias, Palestiinas ja Kreekas. Pöörde kujundasid välja tolleaegsed valgustatud mõtlejad (ideoloogid) ja sellel rajaneb humanism tänapäevani (Jaspers 1949).

Mainitud ajal toimus Karl Jaspersi arvates ka nn Lääne ja Ida maailmanägemise esmane lahknemine, millel on sügav religioosne tagapõhi. Ühel juhul on tegelik maailm vaatelejäetav, justkui tema suhtes väline, teisel juhul käsitatakse maailma ja vaatelejat lahutamatuks. Sellise jaotuse järgi esindavad Ida mõttesüsteemid arusaamu, mis on sellises kõrvutamises eeskätt sünkretistlikud (s.t mütolooogia ja filosoofia on omavahel põimunud), erinevalt Vana-Kreekast, kus oli täheldatav üleminek müüditest loogosele (teadus, teadmine), mida seostatakse filosoofia ja teaduse sünniga. Siit tuleneb islami ja õigeusu kui sünkretistlike kultuuri-maailmade vähene usaldus teaduse, filosoofia ja isegi teoloogia vastu, mis kuuluvad pigem lääneliku maailmataju juurde.

Saksa õigusteadlase Carl Schmitti (1888–1985)⁴ ideed rahvusvahelise õiguse ja rahvusvaheliste suhete vallas seostuvad suurruumi (sks k *Großraum*) mõistega. Suurruum põhineb religioonil kui väärtuste allikal ja on omamoodi politoloogiline vaste tsivilisatsioonile. Suurruumilist kuuluvust ei saa hüppeliselt muuta ja selles mõttes kindlas suurruumis asumine on ühele rahvale loomulik, teises aga ebaloomulik, kunstlik. Maakera tulevik on Schmitti hinnangul suurruumide päralt, kes peavad koos looma õigusliku aluse (nomose) uuele maailmakorrale. Algselt ei tähendanud see mõiste seadust, vaid karjamaad (*némō* 'ma jao-tan'), täpsemalt, kasutusel olevate maade õiglase jaotamise kor-da. Nomos tagas õiguskindluse, vastandus selgelt tavaõigusele ja tugevama õigusele ning tegi selle vähemalt teoreetiliselt võima-tuks (Hattenhauer 2007: 7–8).

⁴Carl Schmitt oli katoliiklane ja konservatiiv, esindades 19. sajandi esimese poole mõttemaailma. Vasakpoolses poliitkorrektses käsituses on Schmitti sildistatud peaaegu Hitleri ideoloogiliseks isaks, millel pole tegelikkusega vähimatki pistmist. Tänapäeval oleks teda õige nimetada järjekindlaks realistiks.

Modernse ja hellenistliku arusaama põhialuse järgi on *nomos* n-ö puhas õigus, mida inglise keeles saab tähistada mõistega *radical title* (radikaalne, algne õigus omandile). See on omandi algvorm, millest tulenevad kõik hilisemad omandamised ning millest ajaloolises tähenduses sai alguse esmane maa minek kogukonna õigusstruktuuri. *Nomos* on seotud nimetamisega (*Name*), territooriumi endale võtmine (sks k *nehmen* 'võtma'), allutamine on selle kontseptualiseerimine (Schmitt 2011). Samasugust loogikat peab silmas Kreml pärast Krimmi annekteerimist 2014. aastal, kui püüab kogu maailmale tõestada, et Krimm kuulub igipõliselt Venemaale.

Tsivilisatsioonide sügavaim sisu koosneb väärtustest ja nende põhjal kujunenud kollektiivsetest identiteetidest, mis on kas otsestelt või vahendataval viisil seotud religioosse traditsiooniga, mistõttu välised eluviisi muutused ei too kaasa fundamentaalseid muutusi. Coca-Cola joomine ei pane venelasi mõtlema ameeriklaste moodi, suši söömine ei muuda ameeriklasi jaapanlasteks ja iPhone'i kasutavad afgaanid jäävad endiselt afgaanideks. Kollektiivse tsivilisatsioonilise kuuluvuse muutmise katsed on olnud üldjuhul vägivaldsed, kuid väheedukad, sest need on võimalikud ainult koos kollektiivse identiteedi ja väärtussüsteemi muutmisega. See, mida on võimalik teha indiviidiga, on koosluse tasandil palju keerulisem, ning mida suurem on kooslus, seda keerukam.

Eksistentsiaalses mõttes tähendaks see kollektiivse identiteedi muutmist ja tegelikkuses on lihtsam inimgrupe hävitada kui neile uusi norme või väärtusi sisendada, uut identiteeti luua. Samas on tsivilisatsioonid piiridelt ja sisult dünaamilised kooslused, nad tõusevad ja langevad, lagunevad ja moodustuvad uuesti. Mingis mõttes sarnanevad tsivilisatsioonid maakera koore tektooniliste laamadega, mis lühiajalises perspektiivis on paiksed ja muutumatud, kuid pika aja jooksul liiguvad ja kujundavad ümber maakera kontinentaalset konfiguratsiooni.⁵

⁵20. sajandi algul pakkus Saksa maadeuurija Alfred Wegener (1880–1930), kes oli 1918. aastal lühikest aega ka Tartu ülikooli õppejõud, välja tektooniliste laamade hüpoteesi, võrreldes ookeanide ranniku ja kontinentide konfiguratsioone. Selle hüpoteesi järgi moodus-

Tsivilisatsioonide piirid, erinevalt riigipiiridest, on harva täpselt määratletud, kuid sellegipoolest reaalsed, tegelikkuses eksisteerivad. Näiteks üsnagi selge geograafiline ja mentaalne piirjoon (nn Huntingtoni joon) lahutab juba sajandeid Euroopas läänekristlikku tsivilisatsiooni õigeusklikust (peamiselt veneõigeusklikust) ja islami tsivilisatsioonist. Piirjoon ulatub tagasi Rooma riigi lagunemiseni 4. sajandil, Bütsantsi kui nn uue Rooma tekkimiseni koos selle pealinna Konstantinoopoliga ja Püha Rooma Keisririigi (Impeeriumi) loomiseni 10. sajandil. Oma praeguses asupaigas on see olnud viimased ligi kaheksasada aastat.⁶ Põhjast jookseb see Soome ja Venemaa ning Balti riikide ja Venemaa vaheliste praeguste piiride kohalt. Edasi jagab piirjoon Valgevene ja Ukraina läänekristlikuks lääneosaks ja ortodoksseks idaosaks. Rumeenias eraldab see Transilvaania oma ungari-katoliikliku elanikkonnaga muust osast ja endises Jugoslaavias lahutab Sloveenia ja Horvaatia teistest vabariikidest. Samuti jookseb see liin Balkanil mööda Austria-Ungari ja Osmani impeeriumi endist piiri (Huntington 1999: 205–207).

Eelnimetatud Huntingtoni joon on sümbolne kultuurilis-tsivilisatsiooniline piir, mis mingitel aegadel on rohkem, teistel vähem langenud kokku riigipiiridega. Piirjoon on käsitatav Euroopa kultuurilise leviala tähistajana: ühel pool on toimunud läänemaaailma sügavalt mõjutanud pöördelised sündmused (nt antiik, renessanss, reformatsioon), teisele poole jääv õigeusklik Venemaa on algselt olnud pigem seotud Bütsantsi ja Kuldhordiga. Läänemaaailma kujundanud mentaalsed pöörded on Venemaa-le ulatunud üksnes kauge kajana ja jäänud põhiosas pidama just sellele mõttelisele joonele. Ajaloolane Arnold J. Toynbee (1889–1975) nimetab Läänemere rannikut oluliseks piirkonnaks, kus Venemaa ja uusaegne Lääne tsivilisatsioon laienes vahetult

tavad maakoore hiiglaslikud, enamasti kontinentidesuurused või suured dünaamilised laamad, mis triivivad aeglaselt suhteliselt vedelal vahevöö ainesel. Tänapäeval on see teooria üldtunnustatud. Vt Wegener 1966.

⁶Eesti alad liideti tervikuna roomakatoliku kiriku mõjualadega 1227. aastal, Carl Schmitti terminoloogiat kasutades toimus siis Eesti alade esmanimetamine (Maarjamaaks).

kokku pörkasid. Siin polnud enam tegemist Venemaa suhteliselt vähe arenenud kontinentaalsete naabritega Ida-Euroopas või Aasias, vaid Atlandi ookeani Euroopa rannikut asustavate rahvastega, kes 15. ja 16. sajandi vahetusel juhtisid Lääne tsivilisatsiooni ekspansionistlikku üritust (Toynbee 2003: 612).

Nii toimus siinmail juba tollal tsivilisatsioonide kokkupõrge kristianiseeritud kultuurrahvaste ja ida poolt tulevate hordide, n-ö barbarite vahel.⁷ Huntington tõi küll laiemasse kasutusse “tsivilisatsioonide kokkupõrke” mõiste, kuid pole ka selle esmakasutaja. Seda terminit kasutas mainekas orientalist Bernard Lewis (1916–2018) juba oma 1990. aastal ilmunud artiklis muslimitest (Lewis 1990) ning Maroko futuroloogi, sotsioloogi ja majandusteadlase Mahdi Elmandjra (1933–2014) 1992. aastal ilmunud raamatu pealkiri oli *Esimene tsivilisatsiooniline sõda* (Elmandjra 1992). Tegelikult leidis fraas “kultuuride kokkupõrge” juba Inglise ajaloolase Basil Mathewsi (1879–1951) 1926. aastal ilmunud raamatus *Noor islam teel: Uurimus tsivilisatsioonide vastasseisust*, mis käsitles “kuldse ajastu” (*Belle Époque*) perioodi (Mathews 1926: 196).

Kuna tsivilisatsioonid on Huntingtoni järgi kultuurilised, mitte poliitilised üksused, siis ei taga nad korda, ei kehtesta seadusi, ei pea sõdu ega läbirääkimisi. Kõigi nende asjadega tegelevad riigid ja valitsused, kes esindavad riike ja erinevaid ideoloogiasid (Huntington 1999: 60). See on väga oluline arusaam ning jahutab maha näiteks idee tsivilisatsioonide sõjast, mis kuulub otsapidi vandenõuteooriate valdkonda. Samuti põrmustab see paljasõnalised üleskutsed “tsivilisatsioonide dialoogiks”, mille tagant enamasti pole keeruline näha mõne riigi juhtkonna ambitsiooni asuda tegelema üleilmse lepitamisega, hakata omalaadseks maailmakohtunikuks (Knight 2016). Samas võib tsivilisatsioonilise kuuluvuse teadvustamine olla hea orientiir riikidele pikemaajaliste sihtide seadmisel, sest väärtushoiakutelt endaga sarnastega peaks olema lihtsam asju ajada.

Tsivilisatsioonide vastastikune mõjukus on pidevas muutumises, piltlikult öeldes vastasseis (*clash*) on kohal ja abiks glo-

⁷Vt selle kohta näiteks Russow 1967.

baalsete protsesside mõistmisel. Meenutame kas või ühte hiljutist ümmargust tähtpäeva ehk maakera elanikkonna arvu jõudmist kaheksa miljardi inimeseni.⁸ Pannes selle ümber tsivilisatsioonide keelde, on üks kuldne miljard ehk peamiselt Lääs ja teatav osa mitteläänest enam-vähem oma endises suuruses, ja seitse miljardit muud värvi riikide elanikkond suureneb pidevalt. Ehk pinge ressursside tasandil kuldse miljardi riikide (USA, Kanada, Austraalia, Euroopa Liidu maad, Jaapan, Iisrael, Lõuna-Korea) ja muu maailma vahel üha kasvab. Seega vastuolu Lääne ja muu maailma vahel üha teravneb sõltumata sellest, kes või mis niisuguse olukorra tekkimises on “süüdi” (Hardin 1968).

Huntingtoni pakutud kultuurilis-tsivilisatsiooniline lähenemine on sotsiaalteaduslik paradigma maailma tõlgendamiseks ja mõistmiseks, mitte grupihuvide kaitsmiseks loodud ideoloogiline fiktsioon. Tänapäeval on tsivilisatsioonilisest paradigmast saamas mõjukas sotsiaalteaduslik suund ja nn tsivilisatsioonistide häälkõlab üha valjemini (Arnason 2002). Kas selle suuna põhjal on kujunemas uus domineeriv sotsiaalteaduslik paradigma ehk kas toimub teadusrevolutsioon, näitab tulevik. Ka minu selleteemaline raamat *XXI sajandi väljakutse: Tsivilisatsioonid, kultuurid, väärtused* (Saar 2014) oli üks katse arendada tsivilisatsioonide paradigmat edasi, täpsustada vastastikuseid mõjutusi kolme tsivilisatsiooni (läänekristliku, slaaviõigeuskliku ja islami) lõikes. Püüdsin analüüsida ja mõista neid põhjuseid, miks läänemaailma inimestele jääb nii sageli arusaamatuks teistest tsivilisatsioonidest pärit inimeste käitumine ja selle põhjendamine ning vastupidi. Lisaks arutlesin selles slaaviõigeuskliku ja islami tsivilisatsiooni mentaalse lähenemise/läheduse üle, mille mootoriks on sarnane väärtustaust ja mõlemas korrapäraselt avalduv läänevastane positsioneerumine. Nagu näitab praegu maailmas toimuv, on nende teemade tähtsus endiselt kasvufaasis.

⁸ÜRO andmetel ületas maakera elanikkond kaheksa miljardi piiri 15. novembril 2022, vt www.worldometers.info/world-population.

HUNTINGTON AJAS

Vaatamata sellele, et tsivilisatsioonid polnud Huntingtoni teadusliku tegevuse ajal mitte uus, vaid pigem hästi unustatud vana, oli tema selle temaatika esiletõstja tänapäevases vormis. Et ta ise esindas tollal üsnagi haruldast ideoloogilist suundumust, olles n-ö parempoolne liberaal, jäid sotsiaalteaduslikus põhivoolus domineerima tema ideid kritiseerivad seisukohad. Ta polnud vastuvõetav vasakliberaalidele oma parempoolsuse tõttu ja konservatiividele oma liberaalsuse tõttu. Pealegi kaldus ta sotsiaalteadustes võimutsenud relativismi ajajärgul pigem “primordialistide” leeri poole, kes püüavad leida üles kõige olulisemat inimeseks olemise ja inimajaloo kulgu lahtiseletavat võtit (Coakley 2018).

Huntingtoni vaadete kriitika pole tihti olnud teaduslik, vaid pigem ideoloogiline, sest väga paljud kriitikud keeldusid tunnistamast niisugust maailmapilti, kus inimgruppidel on võrdlemisi stabiilne alusidentiteet. “Inimsugu ja maailm ei saa ju olla ometi selline”, korراتi kooris, kuid tegemist oli pigem soovmõtleamisega olematust maailmast ja peatsest maaapealsest paradiisist, kui vaid neid kultuure ja tsivilisatsioone ees ei oleks. Poleemikat tähistav küsimärk artikli originaalpeakirjas jäi siinjuures enamasti märkamata, sama juhtus ka eestikeelse tõlkega. Nagu omal ajal tekitasid Charles Darwini vaated evolutsioonist paljudes ringkondades põhimõttelisi tõrkeid, kordus sama mõni aeg hiljem Sigmund Freudi vaadetega seksuaalsuse ja alateadvuse seoste kohta. Erinevalt Darwinist ja Freudist jäi aga Huntingtoni eluajal tema ideede otsustav läbimurre sotsiaalteaduse peavoolus toimumata.

Tema kolmkümmend aastat tagasi kirjapandud mõtted olid justkui tagaplaanil, sest ajavaim (*Zeitgeist*) oli teistsugune. Üleilmastumise laineharjal, mil nähti tekkimas “globaalset küla”, vaajas maailm uut lootust ja pigem teist laadi sõnumeid, tekkis terve plejaad vasakpoolset suunda esindavaid sotsiaalteadlasi, kes edendasid väsimatult postmodernistlikku vaadet maailmale. Palju rohkem kui kultuurilisest sidususest hakati rääkima poliitilist laadi korrastatusest ja jätkusuutlikkusest, milleni jõudvat inimkond oma nn ajaloo lõpul, kui kõik varasemad suured vastasseisud peaksid olema justkui lahendatud ja pandud mineviku koli-

kambrisse, nii et alles jääb üks ja ainus terviklik, omavahel tihedalt läbi põimunud inimkond kui kooslus. Selleks pidi olema vabal turumajandusel põhinev demokraatlik maailm, kus kõik inimesed õnnelikult elavad. Näis, et peagi kaovad riikide piirid ning seejärel astuvad kõik riigid ja rahvad selles külma sõja järgses maailmas ühte sammu helge tuleviku poole.

Huntingtoni on süüdistatud muu hulgas moodsa, konstruktivismist põhjalikult nakatunud sotsiaalteaduse silmis rängas surmapatus — essentsialismis —, kui ta väitis näiteks, et muslimid kalduvad üldiselt rohkem vägivallale (laadis “islami verised piirid”) (Huntington 1999: 325–330). Huntingtoni lähenemisele on süüks pandud ka teleoloogilisuse kalduvust tõlgendada minevikusündmusi oleviku vaatepunktist. 2001. aasta 11. septembri järel on keerutatud palju vahtu Huntingtoni apokalüptiliste ennustuste isetäituvuse teemal. Just nagu võiks leida mingi põhjusliku seose tema pakutud tsivilisatsioonide pörkumise (hüpo)teesi ja maailmas suurenevate vastuolude ning konfliktide sageduse vahel.

Üks tuntumatest Huntingtoni kriitikuteist niisuguselt positsioonilt oli orientalist Edward W. Said (1935–2003), kes avaldas 2001. aastal pärast New Yorgi tornide ründamist vihase ja väga isikliku essee tsivilisatsioonide konflikti teemal (Said 2001).

Huntington on ideoloog, kes tahaks, et tsivilisatsioonid ja identiteedid muutuksid millekski, mida nad pole kunagi olnud: kinnisteks, suletud üksusteks, mis on puhastatud lugematutest hoo-vustest ja vastuvooludest, mis elavdavad inimkonna ajalugu, ning mis on sajandite jooksul võimaldanud sellel ajalool mitte ainult sisaldada ususõdu ja imperiaalseid vallutusi, vaid olla ka pidevas vahetamise, ristviljastamise ja omavahelise saavutuste jagamise protsessis. [...] kõik, mida ta [s.t Huntington] tegi, oli eksitamine ja selle näitamine, kui saamatu kirjanik ja ebaelegantne mõtleja ta oli,

kõlab Saidi hävitav hinnang Huntingtonile (samas).

Saidi arvates on märgistavad, analüüsile allumatud mõisted, nagu islam ja Lääs, problemaatilised, sest tekitavad mõistuses segadust, kui see püüab luua selgust korratud tegelikkuses, mida ei saa suruda kindlatesse raamidesse. Väidetavast islami ja Lääne

vastasseisust pärit üleskutsed võitluseks (ristisõda, hea vs. kuri, vabadus vs. hirm jne) võttis Lääne ametlik diskursus oma sõnavarra esimestel päevadel pärast 2001. aasta 11. septembri rünnakuid. Kuigi sedalaadi üleskutsed jäid peagi tagaplaanile, jäi üldine araablasi, moslemeid ja indialasi diskrimineeriv üldsuundumus vähemalt Ameerikas kehtima. Sai arvates oleks tulnud pigem keskenduda võimukatele ja võimututele kogukondadele, universaalsetele õigluse ja ebaõigluse põhimõtetele, ratsionaalsele analüüsile, mitte eksida ega otsida võimsaid abstraktsioone, mis võivad pakkuda küll hetkelist rahuldust, kuid loovad vähe uut teadmist. “Tsiivilisatsioonide kokkupõrke” tees on vaid trikk nagu “maailmade sõda”, mis on hea eneseuhkuse tugevdamiseks, kuid annab vähe meie aja üha hoogustuva vastastikuse sõltuvuse kriitiliseks mõistmiseks (Said 2001).

Paraku sai fundamentalistlikust terrorismist Nõukogude Liidu lagunemise järgsel ajal väga oluline, et mitte öelda keskne julgeolekuteema. Terrorismist püüti eraldada kõik subjektiivne, seda mõistet üritati läänemaailma analüütikute põhivoolus maksu mis maksab lahutada kultuurist ja väärtustest. Tulemus omandas tihhti karikatuurse vormi, kus üks pool (terroristid ise) rääkisid avameelselt, miks nad just niiviisi käituvad ja mille nimel võitlevad. Lääne päritolu poliitkorrektsed “islami mõistjad” püüdsid samal ajal väsimatult seletada maailmale sõnumit rahumeelsest islamist, mida väike vähemus diskrediteerivat. Terrorismi hakati käsitama üksnes individuaalse hälbena, omalaadse isiksusliku patoloogiana, kui mõne isiku puhul (nt Osama bin Laden, Anders Behring Breivik) toimub radikaliseerumine, mis tipneb terroriaktide organiseerimise ja sooritamisega. Sellest, et radikaalidel võib olla kollektiivne laiaulatuslik toetus kogukonnas (ummas), kust leitakse ka aktiivset tuge, kuid hoopis suuremal määral passiivset mõistmist ning et mingist hetkest alates (nt pogrommide korral) saab rääkida ka kogukonna radikaliseerumisest, püüti kramplikult mööda vaadata. Ehe näide venelaste kui kogukonna radikaliseerumisest on praegu venemaalaste hulgas esinev vastuseis ja süü panemine Läänele Ukrainas peetava sõja eest.

Samavõrra küsitav oli tsiivilisatsioonide kohtumise konstruktiivne pool Lääne lähenemisel n-ö muule maailmale. Kui väga

ka on püütud tuvastada rahumeelset inimeste enamust, kes toetavad kogu maailmas läänemaailma heatahtlikke püüdlusi, pole see seniajani õnnestunud. Läänemaailma katsed viia “õnne ja õiget eluviisi” niisugustesse mittelääne tsivilisatsioonide esindavatesse riikidesse nagu Iraan, Iraak ja Afganistan lõppesid kõik varem või hiljem täieliku läbikukkumisega. Need kohalikud inimesed, kes hakkasid läänemaailma tsiviil- ja militaarvõimudega koostööd tegema, pidid oma valikut peagi kibedalt kahetsema, sest neid süüdistati kollaboratsionismis. Kusagil olid läänemaailma planeerinud teinud mingeid põhimõtteliselt valesid oletusi ja valikuid.

Pärast 2015. aasta suvel Euroopasse rohkem kui miljoni illegaalse piiriületaja saabumist,⁹ mil muslimite tulemine siia omandas lausa piibellikud mõõtmed, millega koos kerkisid üles seninägematud probleemid, on tsivilisatsioonipiiride ja vastastikuste mõjude teema taas tõusmas üha teravamalt päevakorda. Jättes kõrvale võimaluse, et tegemist oli n-ö iseeneslikult täituva prohvetlusega, on Samuel Huntingtonil olnud vaieldamatu ettenägemisvõime. 21. sajandi algul on paralleelkaasajad üha ilmsemad, elulaadi ja elamistingimuste erinevused on suurenenud rabavate mõõtmeteri. Näeme korraga otsekui eri ajastutesse kuuluvat majanduslikku ja tehnoloogilist taset, kultuurilisi ja usulisi arusaamu. Üksteisemõistmine sageli ei parane, pigem võib tuua vastupidiseid näiteid, ja kindlasti pole selles “süüdi” tsivilisatsioonide kokkupõrke tees.

Tõepoolest, ka praegu kohtab külma sõja järgse maailma seletamisel püüdu välistada või vähendada kultuurimõjude osakaalu. Väga lihtne ja mugav on põhjendada probleeme ja pingeid marksistlikul viisil varandusliku ebavõrdsuse ja eksploateerimisega (nt Noam Chomsky¹⁰), nähes majandusliku ebavõrdsuse vähendamises imerohtu kõikide hädade vastu. 20. sajandi vasak-

⁹Frontexi andmetel tuli aastatel 2015–2016 Euroopasse ligi 2 miljonit pagulast. Vt Frontex News Release, 13.01.2023, frontex.europa.eu/media-centre/news/news-release/eu-s-external-borders-in-2022-number-of-irregular-border-crossings-highest-since-2016-YsAZ29.

¹⁰Ameerika keeleteadlane, filosoof ja aktivist Noam Chomsky (sünd 1928) kritiseeris tsivilisatsioonide kokkupõrke kontseptsiooni, mis oleks justkui uus õigustus igasugusteks julmusteks

intellektuaalid tegelesid peaausjalikult just sedalaadi küsimustega ning olid ühtlasi veendunud, et just majandus on baas ja kõik muu nn pealisehitus. Samas leiris on ka läänemaailmast endast pärit kriitikud, kelle arvates Lääs ise on alati kõiges toimivas süüdi, sest koloniseeris omal ajal muud maailma, ning praegune globaalne ebavõrdsus ja kibestumine on just sellest ajaloolisest seigast tingitud. Jätkates nii omaaegsete Lääne päritolu “poliitiliste usurändurite” traditsiooni (Hollander 1981).

Maailma arengu põhisuundumusi kajastav pendel jätkas aga liikumist omasoodu ja on praeguseks jõudnud (või jõudmas) tagasi tsivilisatsioonide ajajärku. Nüüdseks oleme saanud loodetavasti targemaks ja suudame paremini eristada olulist ebaolulisest. Taas räägitakse üha rohkem identiteedist ja pühadusest, ilma mille pole võimalik mõista ega prognoosida ei inimeste ega riikide käitumist. Tsivilisatsioonide teema keskne tegelik sõlmpunkt ongi “pühadus”, kus inimesed ja kooslused saavad tiivad ja juured ehk millel põhineb nende identiteet, kuigi arusaam pühadusest on tsivilisatsiooniti erinev. Eriti Läänes on juba mõnda aega toimunud intensiivne muutus pühaduse tähenduses, sest see on liikunud avalikust sfäärist n-ö sisemisse. Pühadus mitte ei kadunud, vaid muutis vormi, kuju, kuigi läänemaailmas kalduti vahepeal arvama, et pühadus on üldse kadunud.

“Pühadus” selle eri vormides kui midagi, mis on tõstetud altarile ja kuulutatud puutumatuks, on tulemas taas esiplaanile. Koguni ateismil kui antireligioonil on võime luua inimeste jaoks pühadust. Bolševikud olid selles mäletatavasti väga osavad. Pühadus on nagu moraal, ta on absoluutne, mitte relatiivne, ja selle eest ollakse valmis elu andma. Eelkõige näeme seda Vene-Ukraina sõjasündmustes, mis on muutmas kogu Teise maailmasõja järgset maailmakorda, sest ükskõik milline on selle sõja lõpptulemus, pole pärast seda enam maailma oma endisel kujul olemas. Üks

Ameerika Ühendriikidele pärast külma sõja lõppu ja Nõukogude Liidu kui peavaenlase areenilt kadumist. Vt TrystanCJ (2007-03-02), “Noam Chomsky on The “Clash of Civilizations””, www.youtube.com/watch?v=qT64TNho59I ghostarchive.org/varchive/youtube/20211117/qT64TNho59I.

pool (Ukraina) sõdib selles oma vabaduse ja olemasolu eest, õiguse nimel olla ukrainlane, kes elab oma sõltumatus Ukraina rahvusriigis. Kes julgeks väita, et ukrainlaste eesmärk pole püha, kui mõelda kas või *slogan*'ile "Slava Ukraini!", au Ukrainale, ja sellele kohustuslikuna antavale vastusele "Herojam slava!", au kangelastele. Niisugune püüdlus on läänemaailma poolt vaadatuna igati legitiimne ja toetust vääriv. Seda ei saa aga öelda Kremli püüdluse ja imperiaalsete ambitsioonide kohta viia "Vene maailma" piirid nii kaugemale kui vähegi võimalik. Kuigi ka nemad esindavad enda arvates "püha Vene maailma" ehk enda tsivilisatsiooni huvisid.

VENEMAA KUI TSIVILISATSIOON

Tsivilisatsioonide idee kuritarvitamine on nähtus, millest ei saa kuidagi mööda minna. Tsivilisatsioonide pörkumise teesi on rutanud ära kasutama need, kelle jaoks maailm on võitlusplats, kus kellegi võit tähendab alati teise poole kaotust. Väliselt justkui ollakse Huntingtoniga ühel meelel, kasutatakse sarnast sõnavara, kuid tegelikult avaldub siin eriline oskus tõlgendada kõike ülimalt selektiivselt enda kitsukesest vaatepunktist lähtudes, enda soovmõtlemise järgi. Võib öelda, et käsitledes tsivilisatsioone, n-ö laulu sõnu teatakse ja tuntakse, kuid sinna juurde kuuluv muusika jääb tundmatuks, võõraks. Kogu pirukast nopitakse nii välja mõni rosin, tundmata vähimatki huvi tervikpildi vastu, ning kasutatakse neid siis hoopis teisemaitselise piruka tegemiseks.¹¹

Omaaegsest Rooma rahust¹² on tuletatud uut laadi rahukontseptsioon, kus rahu seisund seotakse ühe või teise tsivilisatsiooni üleilmse domineerimisega. Nn Vene rahu (vn *Russki mir*), *Pax Russica* tähendab korraga paljusid asju. *Mir* tähistab mõisena peale rahu ka kogukonda, külakogukonda või külavalitsust,

¹¹Tegemist on ühe lemmikvõttega kogu maailma demagoogide arsenalis.

¹²*Pax Romana* (lad Rooma rahu) oli umbes 200 aastat kestnud periood Rooma impeeriumi ajaloos, mida nimetatakse kuldajastuks, kui valitses stabiilne kord. See algas Augustuse võimule tulekuga 27. a eKr ja lõppes Marcus Aureliuse surmaga 180. aastal.

kuid kirikuslaavi keelest vene keelde ülekandununa ühtlasi ühiskonda, maailma, rahu seisundit.¹³ Ameerika ajaloolase Richard Pipesi (1923–2018) arvates on *mir*’i traditsioon Venemaal peamine põhjus, miks sellel maal kujunes välja just patrimoniaalse riikluse tüüp (Pipes 1992: 17).

Täpsemal vaatlusel langeb selline lähenemine kokku ka islamistide põhihoiakuga, kes käsitavad maailmas toimuvat kui liikumist Allahi riigi poole. Islami rahu (*Pax Islamica*) saabub siis, kui kogu maailm elab Allahi reeglite järgi. Ja ega Hiina rahu (*Pax Sinica*) muud tähenda kui Hiina kehtestatud ülemaailmset elukorraldust (vt nt Mahbubani 2022). Ühine kõigil neil “rahudel” on see, et Teise maailmasõja järgset perioodi nähakse Lääne, eelkõige Ameerika domineerimisena (*Pax Americana*), mille aeg on ümber saamas või juba saanud ja selle asemele peab kindlasti tulema midagi uut ehk uus maailmakord.

Niisugused nn tsivilisatsioonistid on kogu kultuurilisest temaatikast kasutusele võtnud üheainsa aspekti, nimelt sotsiaaldarvinistliku, mille järgi tugevamad ja elujõulisemad (tsivilisatsioonid) allutavad alati nõrgemad. Ühed tsivilisatsioonid-kultuurid asuvad justkui kõrgemal arenguastmel kui teised, kes peavad kõrgematele paratamatult kuuletuma. Näiteks väidab seda üks Kremli juhtideoloogide Sergei Karaganov (sünd 1952) oma hiljutises artiklis, kus ta muu hulgas kutsub üles Venemaad andma ennetavat tuumalööki Läänele, sest Ameerika Ühendriigid muutsid Ukraina Venemaa-vastaseks löögirusikaks. Artikli avaldamise ajal ehk siis 2023. aasta kevadel ja suvel otsustatakse tema arvates Ukrainaga lagendikel mitte ainult Venemaa saatust, vaid pannakse paika kogu tulevane maailmakord. Venemaa, murdes läänemaailma agressioonitahte, ei päästa mitte ainult iseennast, vaid kogu maa-

¹³Nõukogudeaegne venekeelne loosung “Miru mir!”, mida tõlgiti kui rahu maailmale, omandab seetõttu hoopis teistsuguseid tähendusi, sarnanedes islamistidele tuntud “rahu koja” mõistega, mis vastandub “sõja kojale”. Selle järgi on lõplik rahu maailmas võimalik alles siis, kui Venemaa (tollal Nõukogude Liidu kujul) on võitnud ülemaailmse jõukatsumise.

ilma, lõpetades nii viis sajandit kestnud ja inimkonda painanud Lääne ikke. Selline olevat ka Jumala tahe (Karaganov 2023).

Tsivilisatsioonide kontekstis on erakordselt oluline vaadata lähemalt eurasianismi kui ideoloogiat. Eurasianism kujutas endast algselt filosoofilist voolu, hiljem poliitilist liikumist, mis tekkis vene emigrantide ringkondades 1920. aastatel. Selle pooldajad nägid Venemaad erilise tsivilisatsioonina, mis ühendab nii Euroopa kui ka Aasia eripärad, kuid pole ise kumbki neist ja erineb mõlemast. Liikumise keskne mõiste — Euraasia — pole üksnes geograafiline, vaid on veelgi rohkem geopoliitilise ja kultuurilise tähendusega mõiste.

Eurasianistid seisis Läänest sõltumatuse saavutamise eest ja pidasid oma venemaisteks eelkäijateks slavofiile. Samas polnud neile hingelähedane slaavi ühtsuse idee; venelastele lähedaseks pidasid nad pigem soomeugrilasi ja turke. Euraasialiku identiteedi juured ei olnud nende hinnangul Kiievi Venemaal, vaid Tšingiš-khaani impeeriumis (Kuldhordis). Mongoli-tatari ike oli nende hinnangul Venemaa jaoks erakordselt vajalik ajajärk ja nad kritiseerisid teravalt Peeter I läänemeelseid reforme. Eurasianismi pooldajad lootsid, et 1917. aasta revolutsioonilised sündmused algatavad Venemaa ajaloos uue ajajärgu, mis võimaldab väljuda Euroopa mõju alt. 1930. aastate keskel liikumine lagunes ja kaotas mõjukuse.

Eurasianismi populaarsus tegi läbi taassünni 1990. aastatel, mil selle peaideoloogiks ja popularisaatoriks sai Lev Gumiljov (1912–1992). Ta oli poetess Anna Ahmatova ja ajaloolase ning akmeistist poeedi Nikolai Gumiljovi poeg, erialalt turkoloog. Gumiljovi peateos on *Etnogenees ja Maa biosfäär* (eesti k Gumiljov 2018), mis valmis doktoritööna geograafias 1960. aastate algul. Etnogenees on energeetiline protsess, mille käigus formeeruvad etnosed ja superetnosed, mis on aluseks kõigi etnoste ja superetnoste kujunemisel. Kõige tähtsam (algupärane) hüpotees raamatus seondub passionaarsusega (lad *passio* ‘kirk, emotsioon’), mille ingliskeelne vaste oleks Gumiljovi arvatel *drive* ‘tõukejõud, ajam’ (samas: 794). Passionaarsus on etnogeneesi liikumapanev jõud, maakera kõikide etnoste tekkimise üks ja universaalne põhjus (samas: 395). Etnogeneesi käivitab

“mõnede indiviidide” (passionaaride) ületamatu sisemine kikh muuta ühiskondlikku või looduslikku keskkonda. Passionaarsuse mõistet saab kasutada nii indiviidi kui ka populatsiooni tasemel. Passionaarsus pole ainuke etnogeneesi tulemit määrav tegur, kuid see on kohustuslik (samas: 511).

Gumiljovi käsituses pole Venemaa mitte lihtsalt üks paljudest riikidest, vaid riik-tsiivilisatsioon, millel pole vähimatki pistmist rahvusriiklusega. Seda on väitnud pidevalt ka Vladimir Putin, ning see, et Venemaa pole kunagi olnud rahvusriik ega saa selleks kunagi, on üks eurasianistide ja uuseurasianistide lemmikideid. Viimati nimetatute kõige tuntum esindaja tänapäeval on Aleksandr Dugin (sünd 1962), kelle vaated on sügavast perifeeriast jõudnud Kremli ideoloogia peavoolu. 1997. aastal avaldas Dugin mõjuka teose *Geopoliitika alused* (Dugin 1997), millest sai teenäitaja suurele osale revanšismist unistavatele Venemaa vanameelsetele. Selle neli trükki müüdi kiiresti läbi ning raamat on endiselt Venemaa kindralstaabi akadeemia ja teiste selle maa sõjaliste kõrgkoolide õpikuks. Praegu pole keeruline tuvastada Dugini ideede mõju Venemaa valitsevatele ringkondadele ning nende lähedust fašistlikule ideoloogiale (Clover 2017: 334–346).

Muu hulgas peab tänapäeva eurasianism tähistama õigeusu ja islami liitu vastasseisus Läänega, kuid sobib tähistama ka Venemaa ja Hiina liitu vastasseisus Läänega. Postmodernistlikus võtmes loodud eurasianismi mõiste nagu ka Lissabonist Vladivostokini ulatuva Euraasia idee sobib n-ö kõigeaks, mis Moskva võimudele pähe tuleb. Kremli jaoks seisneb Dugini lähenemise väärtus selles, et ta ütles selgelt välja idee, mille järgi tänapäeva fundamentaalne vastuolu pole võitlus energeetikaressursside pärast ega majandusliku üleoleku nimel, vaid väärtuste lõhe Lääne ja muu maailma, s.t globaalse põhja ja globaalse lõuna vahel.

Neoeurasianism ideoloogiana on nüüdseks läbi põimunud bolševismiga ja usuga Venemaa erilisse teesse, mis vastandub eelkõige euroopalikule, läänekristlikule maailmale ja pöörduv arengus eelkõige Aiasse, tehes Venemaast pigem asiaatliku tsiivilisatsiooni. Sellesse ansamblisse õigeusu elementide lülitamine võib aga tuua kaasa uue Tšekaa-laadse organi sünni, mis on hirmsam bolševike Tšekaast, sest tegutseb Jumala nimel. Tõepoolest,

n-ö õigeusklikud tšekistid tegid küll lõpparve kommunismiga, aga mitte suurveneliku šovinismiga. Maailmarevolutsiooni ideed asendab nüüd idee Euraasia Liidust, mida jutlustavad Venemaa luuraja, diplomaat ja majandustegelane Vladimir Jakunin ning teised KGB taustaga isikud (vt Matthews 2023: 143–168).

Eklektiline idee Venemaast kui erilisest tsivilisatsioonide tsivilisatsioonist moodustab praeguse Kremli juhtideoloogia südamiku. 31. märtsil 2023. aastal kinnitas Vladimir Putin Venemaa viimase välispoliitika kontseptsiooni, mis asendab 2016. aasta oma.¹⁴ Nendele asjatundjatele ja analüütikutele, kes on Venemaa-ga pikemalt tegelnud, pole selles palju uut. Seal esitatud ideid on Putin oma kõnedes väljendanud paljude aastate jooksul, sarnast sõnakasutust kohtab Vene eliidi hulgas üha sagedamini. Samas on see dokumentaalne tõendus Venemaa ametlikust enesepildist, mis toob selgelt välja valitsevas ideoloogias toimunud nihked. Kõige olulisem on Venemaa n-ö distantseerumine orienteerumisest läänelikule arengule ja suuna võtmine Idale.

Dokument algab Venemaa kirjeldamisega, mis on unikaalne riik-tsivilisatsioon, tohutu Euraasiat ja Euroopa-Vaikse ookeani piirkonda hõlmav suurvõim (*евразийская и евро-тихоокеанская держава*), ühendades Venemaa inimesed ja teised ühtsesse Vene maailma (*Russki mir*). Nõukogude Liidu lagunemises ja üldse kõigis Venemaa hädades on süüdi reeturlik Lääs, kellele Venemaa alates Peeter I reformidest orienteerus. Venemaa loomulik tee on mitte ainult eraldi Läänest, vaid Läänele vastandumine ja orienteerumine Euraasiale, läänestumise ja euroopastumise asemel euraasiastumine.

Manduv Lääs tsivilisatsioonina olevat keskendunud üksnes lõbujanule ja ainelistele väärtustele, kuid Venemaa tsivilisatsioonina hindavat hoopis kõrgemaid väärtusi, nagu näiteks vaimsus, headus, hingesuurus, perekond, armastus, patriotism. Putini väitel on Ukrainas tegemist tsivilisatsioonilise sõjaga, kus Venemaa kaitseb ennast NATO, Ameerika Ühendriikide ja kollektiivse

¹⁴Vt Концепция внешней политики Российской Федерации. Утверждена Указом Президента Российской Федерации от 31 марта 2023 года № 229, russiaeu.ru/ru/vneshnyaya-politika-rossii.

Lääne eest, et hoida ära Lääne mürgised mõjud Vene vaimule ja ülemaailmse domineerimise jätkumine (Thom 2023). Niisuguse tõlgendusega nõustub paraku suur osa Venemaa elanikkonnast, kes avalikult või vaikides seetõttu sõda toetab ning selle peatsele võitmisele loodab.

Kuna Venemaad pole ükski välisriik kunagi koloniseerinud, vaid Moskva on ise oma naabermaid vallutanud ja koloniseerinud, ei tohiks sobida sellesse konteksti koloniseerimise paradigma. Lääne süü ning Venemaa ja venelaste mittemõistmise irratsionaalne käsitus sobib irratsionaalsel viisil ka siia, sest Lääs on “kogu maailma rikkused endale kahmanud”. Ometi pole raske sedalaadi mõttekäikudes ära tunda kolonisatsiooni paradigmat, sest venelased nii nagu suur osa muslimeidki määratlevad ennast paljuski läänemaailma kaudu.

Üks osa (õnneks üha vähenev) läänemaailma poliitilisest ja majanduseliidist jätkab varasemate klišeede kasutamist veel nüüdki ning loodab Venemaa muutumisele pluralistlikuks ja isegi demokraatlikuks riigiks. Tihti on aga venemeelsuse taustaks lihtlabased isiklikud majandushuvid (nt Gerhard Schröderil), kes on Kremli poolt korrumpeeritud. Nii kujunes läänemaailmas peale islamimõistjate oma välja jõuline “Venemaa mõistjate” lobi, kes seletasid Venemaalt tulnud järjekordseid sigadusi kõiges Läänt süüdistades. Siia lisandub omalaadne realism, mille järgi on kõik riigid ja eriti impeeriumid olemuselt kiskjad, pole vahet, kus maailma kandis nad paiknevad (Chotiner 2022). Venemaa süüdistamine näiteks vallutussõja pidamises Ukraina vastu olevat seetõttu ülekohtune ja ebaõiglane.

Või tehakse naiivne ja küsitav panus “heale tsaarile” (“uuele Gorbatšovile”), kes asendab “parketikõlbmatuks” muutunud Vladimir Putinit. Probleem on selles, et neil päikselistel soovidel pole palju tegemist tegelikkusega ega Venemaal praegu levivate ideoloogiliste suundumustega. Tegemist on sügavalt juurdunud väärtuskonfliktiga, kusjuures oluline on näha, et vastandumine Läänele on sügavamalt olemuselt arhetüüpne ja juurtelt religioosne. Seetõttu ei ole üllatav, et nii Venemaal kui ka islamimaades avaldub süsteemne läänelike väärtuste eitamine, mis pole vaid tühi poos, taktikaline kavalus, subjektiivne hoiak ega omadus, mis

võiks muutuda vaid mõne juhtisiku või tema tegevusjoone vahetumise kaudu. Paljuski on just vastandumisest Läänele saanud nende mõlema tsivilisatsiooni enesemääratlemise alus, omamüüt, mis on juurdunud valitsejate hulgas ja mida järjekindlalt inimestes taastluuakse.

EESTI TSIVILISATSIOONILINE ASUPAIK

Huntingtoni visioon inimkonna uutest üleilmsetest arengusuundadest leidis kiiresti kogu maailmas niihästi hulga poolehoidjaid kui ka vähemalt niisama palju teravaid kritiseerijaid. Sama juhtus ka Eestis, kus kõrvuti tsivilisatsioonilise lähenemise omaksvõtmisega leidus nimekaid autoreid, kes keeldusid niisugust arusaama aktsepteerimast. Mitmed arvamused tsivilisatsioonide konfliktlikult kohta näitasid, kui lihtne on sellest teooriast leida üleskutsesid globaalseks võitluseks või erinevate kultuuride koostöö võimaluste eitamist, mida seal ei ole (vt Huntington 1997).

Kuna igapäevane olukord pärast iseseisvuse taastamist Eestis oli keeruline nii majanduses kui ka julgeoleku valdkonnas, ei jagunud tollal sageli pilku pikemaajaliste sihtide seadmiseks. Pealegi ei tohi unustada, et veel 1994. aasta algul viibisid Eesti Vabariigi territooriumil Venemaa relvajõud, mis lahkusid siit sama aasta augusti lõpuks. Alles siis avanes meile tegelik võimalus riigi arengusuuna kindlaksmääramiseks otsese sõjalise välisurveta. Nüüdseks teame ka, et võimaluste aken oli lahti kõige rohkem viis aastat (Putini tuli võimule 1999), pärast seda asetas Moskva muutunud suhe läänemaailmaga kõik võimalikud suuna muutused uude konteksti.

Iseseisvuse taastanud Eesti vajas uue olukorra mõtestamiseks hädasti teoreetilist tuge, laiemat pilti maailmas toimuva kohta. Kõik teadsid, et külm sõda on läbi, Nõukogude Liitu ja nn sotsialismileeri ega paljut muud varem igapäevast enam polnud. Ei olnud, aga kui tahta tõsiselt mõelda maailma üle ja toimida selles tõhusalt, järjepidevalt, on paratamatult vajalik mingi pilt tegelikkusest, teooria, kontseptsioon, mudel, paradigma. Ilmselt on mingi tervikliku maailmapildi omamine vältimatu, isegi siis, kui pilt ise pole konkreetsel kujul teadvustatud.

1990. aastate algul alles vaieldi Eesti orientatsiooni teemadel, ja selles võistlesid omavahel kaks aluslähendamist: Eesti selge taasloomimine Läände või Eesti neutraalsuse tee (nagu Soomel enne NSVLi lagunemist).¹⁵ Neutraalsuse varjus oli tollal tugevalt esindatud suund, mis nägi ette Eesti väga lähedasi suhteid Venemaaga, sest ida-sidemed olevat olnud Eesti jaoks traditsioonilised. Koguni hoiatati, et kui Venemaa taas tugevaks saab ja me pole selleks ajaks Venemaaga “heaks sõbraks” saanud, läheb Eestil väga halvasti. Sisuliselt tähendanuks neutraalsuse valik olla kirp karu karvades, kus on mõnus ja soe ning jätkub ka söögipoolist, kuid seda kõike üksnes senimaani, kuni karu suhtub kirpu heatahtlikult ning laseb tal vaikselt sooja pesakest ja head ninaesist nautida.

Ka hiljem võib meil kohata sarnaseid seisukohti, mille järgi suhete parandamine Venemaaga on lahendus kõigile meie praegustele ja tulevastele hädadele. Venemaa kui suur naaber ei kao meie kõrvalt kuhugi ja teha panus kaugel asuvatele anglosaksidele oleks suur risk (vt nt Allik 2007). Kuigi tavaliselt räägivad niiviisi väitjad esmalt, et esindavad ülimat inimlikkust, piirideta maailma, tõelist humanismi, kosmopolitismi jms, jõutakse kiirelt “magedate” reaalpoliitiliste seisukohtadeni.¹⁶ Väikesed riigid ja rahvad pidavat sedalaadi loogika järgi ennast paratamatult kellegi tugevama “sappa haakima” (“bandwagoning”), kuuluma kellegi mõjusfääri ehk võetama “katuse alla”. Kui see pole Eesti jaoks Venemaa, saavad selleks Rootsi, Saksamaa või Ameerika Ühendriigid.

Niisugune küüniline ja üheülbaline pragmatism pole adekvaatne ega suuda kajastada pikemaajalisi arenguid. Keeldudes nägemast sedagi, et sündmuste kulgu Eestis suunaks nagu mingi sisemine jõud, justkui oleks kollektiivsesse eneseloomesse kaa-

¹⁵Laiemas poliitilises kontekstis tähendas lääneliku arengutee valik 1918. aastal sündinud Eesti Vabariigi taastamist. Selle alternatiiv oleks olnud Eesti kui uue riigi sünd pärast Nõukogude Liidu lagunemist 1991.

¹⁶Esindades sageli nii tüüpilist topeltemõtlemist, mille puhul omatakse millegi kohta korraga kahte, omavahel vastuolus arvamust. Vt Orwell 1990.

satud pidevalt mõjuv tegur, mis meie läänesuunalist arengukaart tingib. Tsivilisatsioonilise käsituse järgi on selleks identiteeditunnetus, enesekuvand, mille põhjal kujunevad välja nii inimeste käitumismustrid kui ka riigi vormid ja poliitika. Küsimus ei ole üksnes majanduslikus ega sõjalises võimekuses või reaalpoliitilistes otsustes, mis pikemas perspektiivis põhinevad väärtustel, vaid sügavates kultuuritaustades, barjäärides ja eripärades, mis avalduvad kollektiivsel ja individuaalsel tasandil. Uurides neid taustu muutuvad teistest tsivilisatsioonidest pärit inimeste käitumine ja otsused paremini mõistetavaks ja ennustatavaks.

Eesti valik oli Lääs ja Huntington oma kuulsa temanimelise joonega oli saatust määrava valiku tegemisel meile suureks abiks, sest osutas identiteedi keskele tähtsusele. Just identiteet annab tõuke huvidele, mis väljenduvad omakorda käitumises (Fukuyama 2022). Identiteetide võrdlev analüüs aitab paremini näha ka enda tugevaid ja nõrku külgi, eristada eelarvamusi faktidel põhinevatest järeldustest. Sotsiaalses elus, kus aeg kulgeb ühes kindlas suunas minevikust tulevikku, toimub justkui pidev loomulik eksperiment, kus varasema olukorra taastamine, algsest rääkimata, pole võimalik.

Huntington juhatas oma teooriaga sisse uue vaimse ajajärgu, aktsepteerides fakti, et inimesed ja inimgrupid, kes pärinevad eri kultuurikeskkondadest, on üksteisest erinevad. Palju rohkem kui poliitilised vaated, ideoloogia või majandushuvid, mida on võimalik muuta, seovad inimesi nende ühine päritolu, usk, keel — kõik see, millega nad ennast tõeliselt identifitseerivad. See ei tähenda mitte ainult seda, et ida poolt jäid otsustavatel aegadel Eesti alale tulemata venelased-tatarlased-mongolid koos oma kommete ja religioossete arusaamadega, vaid et siinsetele aladele jõudis ristiusk otse Põhja-Euroopa rahvastele omases vormis. Kogu kristlik maailm, samuti Oktsidendi ja Oriendi (Õhtumaa ja Hommikumaa) mõisted olid tollal alles aktiivses kujunemisjärgus ja meie oleme olnud osalised selles protsessis päris algusest peale. Siit pärineb meie ajalooga kogutud sotsiaalne kapital, mis lubas tulla toime ebasoodsa sotsiaal-majandusliku pärandiga pärast Nõukogude Liidu lagunemist 1991. aastal, mis polnud üldsegi sobiv alus liberaalse turumajandusliku demokraatia loomiseks.

Meie taasliitumine läänemaailmaga kui oma loomuliku majandusliku, poliitilise ja julgeolekukogukonnaga polnud “tsivilisatsiooniline hüpe”. Eesti kuulumine kristlikku läänemaailma on omamoodi ajalooline paratamatus, mis on teostumiseks vajanud mõistagi sihipäraseid pingutusi. Just niisugune on ka siinne valdav vaade Euroopa Liidule, sest meie jaoks on tegemist sisuliselt saatuseliiduga. Kõik, mis on hea Euroopa Liidule, on hea ka Eestile, ning vastupidi. Siinmail toimunu eristub selgelt teisel pool Huntingtoni joont aset leidnud sündmustest, mis olid mõjutatud kahest teisest religioonist — vene õigeusust ja islamist. Küsimus pole niivõrd meie “vaikses tänulikkuses Huntingtonile”,¹⁷ kui Samuel Huntington paigutas Eesti koos teiste Balti riikidega mõttelisest joonest lääne ja mitte ida poole. Põhjus on eelkõige aastasadade jooksul sügavalt juurdunud sotsiaal-kultuurilises fraktaalsuses, üldises mustris, kindlat tüüpi sotsiaalses koetises.

Eesti ja üldisemalt Balti regiooni puhul on viimase kolme aastakümne jooksul toimunud areng just selline, nagu ennustas tsivilisatsioonide kokkupõrke tees. Pole keeruline näha, et meie isamaa asub läänekristliku ja slaaviõigeuskliku tsivilisatsiooni, selles mõttes Euroopa ja Aasia kokkupuute piiril. Tsivilisatsioonilise loogika järgi pidi Eesti orientatsioon pärast Nõukogude Liidu lagunemist ida suunas nõrgenema ning võtma suuna lääne- ja eelkõige Põhjala riikide poole, kus on meie n-ö päriskodu. Seliselt on areng siiani toimunud, suuri kõhkclusi ja kahevahelolekut pole olnud, kuigi vahetult pärast iseseisvuse taastamist oli arvajaid ja ideolooge, kes Eestit tugevate Venemaa-suunaliste sidemeteta ei suutnud ette kujutada.

Praeguseks võib Eestit pidada üheks vormiliselt kõige enam Lääne struktuuridega liitunud varem “sotsialismileeri” kuulunud riigiks ning sinise regiooni kollektiivse julgeoleku ja stabiilsuse tagamise tootjaks. Kuna Venemaad, mida praegu nimetatakse ka “illiberaalseks demokraatiaks”,¹⁸ on nähtud juba alates keskaeg-

¹⁷Õnnestunud väljend, mis pärineb ajakirjanik Priit Simsonilt (2008).

¹⁸Tegemist on oksüümoroniga ehk asjaga, mida ei saa tegelikkuses eksisteerida (nt praetud lumepall).

sest Euroopast kui idas asuvat ohtlikku hiigelriiki, oli Eesti- ja Liivimaale seetõttu vormiliselt pandud kogu kristluse eelmüüriks olemise vastutusriikas roll. Kõik see on ajaloos kordunud teatava korrapäraga ning selline n-ö asumine eesliinil on Eesti ja teiste Balti riikide saatuseks ka tänapäeval. Selle taustal tuleb vaadata ka NATO riikide väeüksuste viibimist siin, Eestit Lääne-Euroopaga ühendava raudtee ehitamist, Euroopa Liidu idapiiri fikseerimise ja väljaehitamise teemat, sisuliselt kõiki julgeoleku-poliitilisi samme, mida pärast iseseisvuse taastamist on iseolemise kindlustamiseks ette võetud. Ja seda just meie kuulumise kontekstis läänekristlikku tsivilisatsiooni.

Kriis seoses Vene-Ukraina sõjaga näitab, et see, mida meie inimesed Euroopa Liiduga liitumise referendumilt 2003. aastal lootsid, on täitunud — meie liikmesus nii ELis kui ka NATOs on olnud Eesti julgeolekule äärmiselt oluline tagatis. NATO eesotsas Ameerika Ühendriikidega on olnud meile n-ö tugeva julgeoleku garantii. Euroopa Liit on aga esindanud eeskätt just pehmeid väärtusi, pehmet jõudu, mis kahe peale kokku annavadki meile kõige kindlama toe iseolemiseks. Tuleb nõustuda Briti ajaloolase Timothy Garton Ashi (snd 1955) nendinguga: “Kujutage ette, millises surmaohus, kui mitte täielikult hävitatud oleks rahu ja vabadus Eestis, Lätis ja Leedus täna, kui need riigid ei oleks NATOs” (2023: 182).

KOKKUVÕTTEKS

Samuel Huntingtoni ideed, mida arvamusiidrid, poliitikud ja sotsiaalteadlased on palju kritiseerinud ning mis olid justkui varjusurmas, ilmutavad rahvusvahelise elu tõlgendamisel endiselt hämmastavat elujõudu. Ja võib-olla pole isegi vale väita, et näeme just praegu tsivilisatsioonide paradigma tagasitulekut, mis viimastel aastakümnetel varju jäi. Huntington andis uue mudeli, n-ö intellektuaalse aluse maailmas toimuva mõistmiseks. Tal oli õigus selles, et edaspidi ei ole maailmapoliitikat määranud võistlevad ideoloogiad, rahvusriigid ega majandusblokid, vaid konkupeerivad kultuuripiirkonnad. Tuleviku lahinguväljad, nagu näeme praegu teravalt Euroopas, paiknevad tsivilisatsioonide kokkupuu-

te aladel, mida näitab ilmekalt Venemaa peetav sõda Ukrainas ja selles Ukraina poolele asunud riikide koalitsiooni koosseis. Nii nagu islami maailmas domineerinud, 11. septembri 2001 terroriste pigem toetanud ja “mõistnud” reaktsiooni puhul, näeme praegu sama venelaste suhtumises: läänemaailma asumist Ukraina poolele tõlgendatakse otsese rünnakuna Venemaa vastu.

Venemaale jagus läänemaailma poolt vaadatuna vahepealsel ajal ehk alates Nõukogude Liidu lagunemisest liiga vähe tõsist tähelepanu. Venemaa kui vastasmängija, konkurendi roll ei olnud enam päevakorral. Lääne ja Venemaa aktiivne majanduslik lähenemine (“Wandel durch Handel”) tõi kaasa selle, et läänemaailma otsustajatel ununes, kui erinevad kultuuriliselt ja tsivilisatsiooniliselt ikkagi Venemaast ja venelastest ollakse. Kuni sinnamaani välja, et 1990. aastate keskpaigas ja teisel poolel arutleti läänemaailma pealinnades tõsimeelselt Venemaa NATOsse astumise üle. Nüüd näeme, kui eluvõõrad olid niisugused ideed, ja meie siin kahe väärtusmaailma piiril peame tänama saatust, et need mingilgi kujul ei teostunud.¹⁹

Venemaa juhtkond kasutas osavalt ära Ameerikat pärast 2001. aasta 11. septembrit tabanud šokki ja veenis ameeriklasi ning kogu läänemaailma, et Moskva võitles Tšetšeenia sõdades ja üldse kõikjal maailmas islami fundamentalistidega. Tegelikult võitles Moskva tšetšeenide püüdlusega luua Venemaa ühes osas iseseisev riiklus ja pani ilma vähimagi kõhkluseta seal võimule kõige äärmuslikumad islamistid. Tsivilisatsioonide kontekstis näitab aga Moskva koostöö islamistidega mentaalset lähedust fundamentalistidega ja kaugust Lääne mentaalsusest. Siinjuures tuleb ühtlasi märkida, et praegusel Venemaal rõhutavad uuseurasianistid seda lähedust ka ise aktiivselt.

Huntingtoni veaks tuleb pidada venelaste ja ukrainlaste suhte ebaõnnestunud kirjeldust. Tema hinnangul tingib ukrainlaste ja venelaste tsivilisatsiooniline lähedus selle, et nende vahel puhkeda võiva vägivalla tase peaks olema madal (vt Huntington 1993: 38). Praegu näeme, et sündmused on arenenud vastupidi ning

¹⁹NATO-l on praegu Türgi kui üha rohkem islamismi suunas liikuva riigiga piisavalt palju probleeme.

vägivald üha laieneb ja süveneb. Võti mõistmaks Putini äärmuslikkuseni jõudnud sallimatust Ukraina riigi ja ukrainlaste suhtes on Putini poolt esitatud “sõbra, vaenlase ja reeturi” eristamises. 2008. aastal, Gruusia-vastase sõja aegu kohtus ta Ehho Moskvõ²⁰ raadiojaama peatoimetaja Aleksei Venediktoviga. Putin küsis, kas Venediktov ikka teab, mida ta oma eelmisel töökohal tegi. Venediktov vastas: “Hr president, me ju kõik teame, kust te tulnud olete.” Putin küsis seepeale: “Kas te teate, mida minu eelmises töökohas reeturitega tehti?”. “Jah, teame”, vastas Venediktov. “Ja kas teate, miks ma üldse teiega räägin? Sest teie olete vaenlane, mitte reetur!” võttis Putin kokku. Tõepoolest, Putini silmis sooritas Ukraina suurima mõeldava kuriteo: reetis Venemaa (vt Putin elab... 2022). Ukrainlaste jaoks on toimuv sõda iseseisvussõda ellujäämise nimel, kus kaotus tooks kaasa pöördumatu tragöödia kogu rahvale. Paljude venelaste jaoks on toimuv aga “teenitud karistus reeturile, ülejooksikule”.

Ukraina tsivilisatsioonilise sisu määratlemisel oli Huntington liialt skemaatiline ja liigitas selle maa n-ö lõhestunud piirkonnaks; riigi poolitamine oli tema silmis justkui lõplik ja fataalne. Vastupidi Huntingtoni ennustustele osutus tsivilisatsiooni sisene konflikt märgiliseks uuel sajandil, nagu oli juhtunud eelmisel. Tegelikult oli ka Teine maailmasõda eelkõige selle algjärgus läänekristliku tsivilisatsiooni sees puhkenud konflikt, mis muutus ülemaailmseks. Tsivilisatsiooni sisene konflikt saab kasvada nn veajoon sõjaks, mille tulemusel on tulevikus võimalik tsivilisatsioonide piiride asupaiga muutumine. See pole lihtne, kuid on ometi võimalik.

Pealegi on Ukraina ajaloo ja ukrainlaste päritolu täpsem uurimine esile toonud ühe olulise erinevuse venemaisest traditsioonist, venelastest (vt nt Plohhi 2023). Ukraina on alati olnud piiripealne maa (*u krajina*) Euroopa ja Venemaa vahel, samas erinenud Moskooviast algusest peale. Tsaaride valitsetud Venemaa võttis Kuldhordilt pärandina üle “orjade ja orjapidajate” ühiskonna koos selle juurde kuuluva mentaliteediga. Ukraina oli aga

²⁰Ehho Moskvõ oli selles riigis enne sulgemist 2022. aasta märtsis üks viimaseid võimukriitilisi meediakanaleid.

juba hetmanite ajal, s.t enne 1654. aastat, mil hetman Bogdan Hmelnitski vandus truudust Moskva tsaarile, vabade talupoegade maa, kus pärisorjus oli haruldane (Matthews 2023: 47). Ilmselt ka seetõttu on paljud inimesed Ukrainas, kes hoidsid varem mentaalselt Venemaa poole, praeguseks oma hoiakuid täielikult muutnud. Vene maailma alla taaskordse sattumise oht on nende silmad avanud, Venemaa sõjapidamise viis näitab selgesti, mida selline muutus tegelikkuses kaasa tooks. Pole üllatav, et Ukraina püüab ellujäämise nimel nüüd kõigest väest lõimuda läänemaa ilma majanduslike ja kaitsestruktuuridega, et saada sealt kaitset Venemaalt pärineva imperiaalse surve vastu.

Lääs, Öhtumaa, läänekristlik tsivilisatsioon ei ole mitte niivõrd geograafiline suurus, vaid ajalooliselt kujunenud väärtusruum, kultuuristruktuur, kindla sisuga sotsiaalne keskkond. Lääs on tervik oma mineviku ja traditsioonidega, muu hulgas oma õigustraditsiooniga, mis ulatub tagasi paavstiriigini. Parafraseerides 19. sajandist pärit reaalpoliitilist mõttemaailma, mille järgi riikidel pole sõpru ega vaenlasi, vaid üksnes huvid, saab öelda, et tsivilisatsioonidel on sõbrad ja vaenlased. Kõige suurem vaenlane igale tsivilisatsioonile on aga ikkagi ta ise, kui ta asub enda väärtuste eitamise ja mahasalgamise hukatuslikule teele. Kui kaotame väärtused, kaotame kõik. Tuginedes läänelikele väärtustele, s.t iseendaks jäädes, saab leida eduka strateegia vastamiseks tänapäeva probleemidele, sest tuleb uskuda ja loota, et Lääne tsivilisatsiooni väärtustervik on piisavalt terve ja elujõuline. Ehk siis, kui asi läheb tõsiseks, kerkivad alati eksistentsiaalsed küsimused laadis: kes me üldse oleme ja mida tahame? Venemaa agressiivne, ilma vähimagi rahvusvaheliselt aktsepteeritava põhjuseta kallaletung Ukrainale, sõja alustamine keset üldiselt rahumeelset Euroopat aitas kogu läänemaailmal aru saada sellest, kui vajalik on hoida tsivilisatsiooniliselt kokku ja mitte jääda passiivseks.

Läänelik maailmapilt ja lähenemine pole ainuvõimalik ega ilmeksimatu ning nii mõnigi mentaalne “mädaõun” on just läänemaist päritolu. Postmodernsuse pidamine ülimaks enesetunnetuse arengujärguks, mil maailmas kaovad kõik senised kultuurilised ja tsivilisatsioonilised eraldusjooned, osutus olevat ilmselge umbtee. Senine Teise maailmasõja järgne rahvusvaheline elukorral-

dus käriseb praegu õmblustest paljuskki seetõttu, et pole piisavalt tõsiselt suudetud arvestada maailma kultuurilise mitmekesisusega. Kui rääkida maailmakorrast, siis selle püsimine on võimalik vaid tuginedes kultuuriliselt mitmekesist inimkonda siduvatele, ühiselt järgitavatele põhimõtetele. Uue maailmakorra nurgakivi on just sellega arvestamine, kuid millisel kujul ja kuidas täpselt, tuleb alles meil kõigil koos välja mõelda.

Praegu võime rahumeeli ja ilma emotsioonideta küsida: kas kellelgi on mingi Huntingtoni omast parem n-ö maakaart, mille abil maailmas toimuvates protsessides orienteeruda ja mis tugineks sotsiaalteaduslikule teoreetilisele alusele? Rääkides strateegilisest mõtlemisest ja planeerimisest, võib ainult geopolitiiline käsitus pretendeerida samale kontseptuaalse mõtlemise tasemele. Mingis mõttes need kaks lähenemist isegi täiendavad teineteist, sest ka tsivilisatsioonide puhul kehtib geopolitiika suhtes tehtud hoiatus: “Geopolitiika on mõiste, samas ka kimp omavahel seotud ideid, mis otse kutsuvad üles hoolimatutele kuritarvitustele” (Gray 1996: 247).

Õigesti mõistetuna ja rakendatuna on tsivilisatsiooniline analüüs, kus võetakse arvesse nii enda tugevusi kui ka nõrkusi, strateegilise lähenemise kavandamise asendamatu osa, nii nagu on seda geopolitiiline analüüs. Samas ei tohiks unustada Thomas Kuhni manitsust: iga uus teooria (paradigma) peab olema parem kui senine, kuid ei tarvitse kõike selgeks teha — selleni ei küüni ükski mudel. “Olla edukam ei tähenda aga täielikku edukust üksiku probleemi ega silmapaistvat edukust mis tahes hulga probleemide lahendamisel” (Kuhn 2003: 42). Ja muidugi ei saa keelata kedagi siiralt uskumast, et püüd jõuda “ajaloo mõttest” arusaamiseni käib nii või teisiti üle inimhõimustuse piiride.

Kirjandus

A k e r s, Ronald L., Christine S. S e l l e r s (Eds.) 2012. *Criminological Theories: Introduction, Evaluation, and Application*. 4th Ed. Routledge

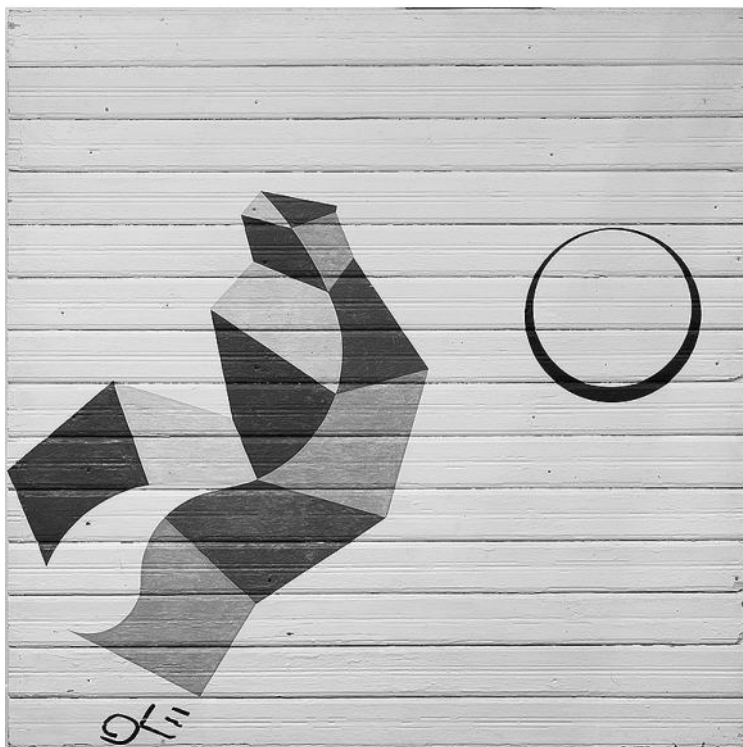
- Allik, Jaak 2007. Põlvili või püsti?. — *Sirp*, nr 28, 10. VIII, lk 5, www.sirp.ee/sl-artiklid/c9-sotsiaalia/p-lvili-v-i-p-sti/
- Arnason, Johann P. 2002. *Civilizations in Dispute*. London: Sage
- Chotiner, Isaac 2022. Why John Mearsheimer blames the U.S. for the crisis in Ukraine. — *The New Yorker*, March 1, www.newyorker.com/news/q-and-a/why-john-mearsheimer-blames-the-us-for-the-crisis-in-ukraine
- Clover, Charles 2017. *Must tuul, valge lumi: Uue Vene natsionalismi tõus*. Tlk Jana Linnart. Tallinn: Tänapäev
- Cokley, John 2018. 'Primordialism' in nationalism studies: Theory or ideology?. — *Nations and Nationalism*, Vol. 24, No. 2, pp. 327–347, doi.org/10.1111/nana.12349
- Dugin 1997 = Дугин Александр Г. *Основы геополитики: Геополитическое будущее России*. (Большое пространство.) Москва: Арктогея
- Durkheim, Émile, Marcel Mauss 1971 [1913]. Note on the *Notion of Civilization*. — *Social Research*, Vol. 38, No. 4, pp. 808–813
- Elmandjra, Mahdi 1992. *Première guerre civilisationnelle*. (Collection Repère.) Casablanca, Maroc : Toubkal
- Engels, Friedrich 1970. *Ludwig Feuerbach ja klassikalise saksa filosoofia lõpp*. Lisa: Karl Marx. *Teesid Feuerbachi kohta*. Tallinn: Eesti Raamat, www.digar.ee/viewer/et/nlib-digar:967324/468982/page/61
- Fukuyama, Francis 1989. The end of history. — *The National Interest*, 16, pp. 3–18
- Fukuyama, Francis 1992. *The End of History and the Last Man*. New York: The Free Press
- Fukuyama, Francis 2002. *Ajaloo lõpp ja viimane inimene*. Tlk Margus Enno, Tanel Saimre, Hille Saluäär ja Hiie Tamm. Tallinn: Tänapäev
- Fukuyama, Francis 2022. *Identiteet: Väärikuse nõudmine ja kibestumise poliitika*. (Postimehe raamat. Poliitika.) Tlk Erkki Bahovski. Tallinn: Postimees Kirjastus
- Garton Ash, Timothy 2023. *Kodumaad: Euroopa ajalugu isiklikust vaatevinklist*. Tlk Mall Laur. Tallinn: Varrak
- Gray, Colin S. 1996. The continued primacy of geography. — *Orbis*, Vol. 40, No. 2, pp. 247–259
- Gumiljov, Lev 2018. *Etnogenees ja Maa biosfäär*. (Avatud Eesti raamat.) Tlk Peeter Villmann. Tartu: Ilmamaa

- Hardin, Garrett 1968. The tragedy of the commons. — *Science*, Vol. 162, No. 3859, pp. 1243–1248
- Hattenhauer, Hans 2007. *Euroopa õigusajalugu*. Tallinn: Juura
- Hollander, Paul 1981. *Political Pilgrims: Travels of Western Intellectuals to the Soviet Union, China, and Cuba 1928–1978*. New York: Harper Colphon
- Huntington, Samuel P. 1957. *The Soldier and the State: The Theory and Politics of Civil-Military Relations*. Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press
- Huntington, Samuel P. 1968. *Political Order in Changing Societies*. New Haven — London: Yale University Press
- Huntington, Samuel P. 1993. The clash of civilizations?. — *Foreign Affairs*, Vol. 72, No. 3, pp. 22–49
- Huntington, Samuel P. 1995. Tsivilisatsioonide kokkupõrge. Tlk Triinu Pakk. — *Akadeemia*, nr 6, lk 1205–1232
- Huntington, Samuel P. 1996. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York: Simon and Schuster
- Huntington, Samuel P. 1997. Kultuuride sõda tulekul?. — *Sõnumileht*, nr 33–35, 10.–13. II, dea.digar.ee/article/sonumilehtsl/1997/02/10/23.1, dea.digar.ee/article/sonumilehtsl/1997/02/11/23.1, dea.digar.ee/article/sonumilehtsl/1997/02/12/29.1
- Huntington, Samuel P. 1999. *Tsivilisatsioonide kokkupõrge ja maailmakorra ümberkujunemine*. Tlk Mart Trummal. Tartu: Fontese Kirjastus
- Huntington, Samuel P. 2013. *Sõdur ja riik: Tsiviil-militaarsuhete teooria ja praktika*. (Riigikaitse raamatukogu.) Tlk Elmer Kohandi ja Margus Elings. Tallinn: Eesti Ajalehed
- James, William 1981 [1890]. *The Principles of Psychology*. Cambridge, MA: Harvard University Press
- Jaspers, Karl 1949. *Vom Ursprung und Ziel der Geschichte*. München: Piper Verlag
- Karaganov 2023 = Сергей Караганов: Применение ядерного оружия может уберечь человечество от глобальной катастрофы. — *Discred.ru* 21.06, www.discred.ru/2023/06/21/sergej-karaganov-primenenie-yadernogo-oruzhiya-mozhet-uberech-chelovechestvo-ot-globalnoj-katastrofy
- Knight, Ben 2016. Putin associate opens think tank in Berlin. — *Deutsche Welle*, 07.01, www.dw.com/en/putin-associate-opens-russia-friendly-think-tank-in-berlin/a-19372110

- K u h n, Thomas S. 2003. *Teadusrevolutsioonide struktuur*. (Avatud Eesti raamat,) Tlk Ruth Lias. Tartu: Ilmamaa
- L e w i s, Bernard 1990. The roots of Muslim rage. — The Atlantic, September, www.theatlantic.com/magazine/archive/1990/09/the-roots-of-muslim-rage/304643
- M a h b u b a n i, Kishore 2022. *The Asian 21st Century*. (China and Globalization.), link.springer.com/book/10.1007/978-981-16-6811-1
- M a t h e w s, Basil 1926. *Young Islam on Trek: A Study in the Clash of Civilizations*. London: Edinburgh House Press
- M a t t h e w s, Owen 2023. *Häving: Lugu Putini sõja telgitagustest*. Tlk Jana Linnart. Tallinn: Kava Kirjastus
- O r w e l l, George 1990. 1984. (Loomingu Raamatukogu, nr 48–51.) Tlk Elias Treeman (pseud.). Tallinn: Perioodika
- O w e n s, Mackubin T. 2015. In defense of classical geopolitics. — Classics of Strategy and Diplomacy, 18.02, classicsofstrategy.com/2015/02/18/in-defense-of-classical-geopolitics
- P i p e s, Richard 1992. *Russia under the Old Regime*. New York: Collier Books
- P l o h h i, Serhi 2023. *Euroopa väravad: Ukraina ajalugu*. Tlk Aldo Randmaa. Tallinn: Varrak
- P o m e r a n t s e v, Peter 2015. *Tõde ei ole olemas ja kõik on võimalik: Seiklused tänapäeva Venemaal*. Tlk Heija-Liis Ristikivi. Tallinn: Tänapäev
- P u t i n e l a b ajaloolistes analoogiates ja metafoorides: Ivan Krastevi intervjuu Lothar Gorrisele. Tlk M. V. 2022. — *Vikerkaar*, aprill, www.vikerkaar.ee/archives/28292
- R u s s o w, Balthasar 1967 [1584]. *Liivimaa kroonika*. Tlk Dagmar ja Hermann Stock. Stockholm: Vaba Eesti
- S a a r, Jüri 2014. *XXI sajandi väljakutse: Tsivilisatsioonid, kultuurid, väärtused*. Tallinn: Hea Raamat
- S a i d, Edward W. 2001. The clash of ignorance. — The Nation, October 4, www.thenation.com/article/archive/clash-ignorance
- S c h m i t t, Carl 2011. *Der Nomos der Erde im Völkerrecht des Jus Publicum Europaeum*. 5. Aufl. Berlin: Dunker & Humblot
- S i m s o n, Priit 2008. Kas Huntington oli prohvet?. — *Eesti Päevaleht*, nr 302, 30. XII, lk 2, epl.delfi.ee/artikkel/51153842/priit-simson-kas-huntington-oli-prohvet

- Thom, Françoise 2023. Why Putin chooses chaos. — European Security, 20. October, european-security.com/why-putin-chooses-chaos/
- Tonybee, Arnold J. 2003. *Urimus ajaloost*. (Avatud Eesti raamat.) Tlk Victoria Traat ja Katre Ligi. Tartu: Ilmamaa
- Weber, Max 1949. *On the Methodology of the Social Sciences*. Transl. and ed. by Edward A. Shils, Henry A. Finch. Glencoe, Ill.: Free Press, fs2.american.edu/dfagel/www/Class%20Readings/Weber/weber_on_methodology_of_social_sciences.pdf
- Weber, Max 2007. *Protestantlik eetika ja kapitalismi vaim. Protestantlikud sektid ja kapitalismi vaim*. (Ajalugu. Sotsiaalteadused.) Tlk Jaan Isotamm. Tallinn: Varrak
- Wegener, Alfred 1966. *The Origin of Continents and Oceans*. Transl. by John Biram. New York: Dover

JÜRI SAAR (1956) on lõpetanud Tartu Ülikooli psühholoogia erialal 1980, psühholoogiakandidaat õiguspsühholoogia alal 1989 (NSV Li Siseministeeriumi Akadeemia), õigusdoktor kriminoloogia alal 2003 (TÜ). Olnud Erikutsekooli nr 35 psühholoog-kasvataja 1980–1983; TÜ käitumishälvete sotsioloogia laboratooriumi teadur 1983–1989 ja juhataja 1989–1993; Eesti Riigikaitse Akadeemia korrektsioonikolledži direktor 1993–1994; Eesti Sisekaitseakadeemia psühholoogia õppetooli juhataja 1994–2000; Tallinna Pedagoogikaülikooli rahvusvaheliste ja sotsiaaluuringute instituudi kuritegevuse sotsioloogia osakonna juhataja ja vanemteadur 2000–2003; TÜ õigusinstituudi kriminoloogia dotsent 2003–2005 ja teadusdirektor 2003–2006, professor 2005–2020, emeriitprofessor a-st 2020; Sisekaitseakadeemia sisejulgeoleku instituudi teadur a-st 2022; Riigikogu XIII koosseisu liige 2019. *Akadeemias* on temalt ilmunud artiklid “Surmanuhtlus kui karistus” (1996, nr 9, lk 1840–1851), “Tsivilisatsioonide kokkupörke teooria retseptsioonist Eestis” (1998, nr 7, lk 1512–1518), “Psühholoogilise kriminoloogia arenguhooni I–II” (1999, nr 7, lk 1393–1407; nr 8, lk 1718–1735), “Kurjad konstandid ja Eesti” (2010, nr 7, lk 1155–1180), “Kuritegevus muutub maailmas” (2011, nr 11, lk 1697–1740), “Naistevastase vägivalla märgilisest tähendusest” (2013, nr 11, lk 1993–2002) ja “Tõe tuvastamine ja kriminaalmenetlus” (2019, nr 6, lk 1049–1080) ning arvustus Jaan Sootaki teosele *Kuri karjas* (2011, nr 2, lk 363–369).

KAIDO OLE. Nimeta LXXVIII (1995; õlivärv puidul)

EDGAR KANT JA SALME NÕMMIK EESTI INIMGEOGRAAFIA AJALOOS

Võrdlev analüüs

Riho Nõmmik

Teadlased on tõe otsijad

Teadusel on kombeks areneda

Teaduse ajalugu on nii teadus kui ka ajalugu. Teadus on jääv sedavõrd, kuivõrd tal on õnnestunud objektiivselt kirjeldada nähtuse sisu. Jäävus selgub hiljem, teaduse enese arengu käigus. Arengu tulemused peab aga kokku võtma ajalugu, mis on mõnikord viljak — isegi siis, kui tegemist on reaalteadusega, mida on raske moonutada!

EDGAR KANT (1902–1978) JA
SALME NÕMMIK (1910–1988)

Kant ja Nõmmik. Kaks teadlast. Kes nad olid, mis oli neil ühist, mille poolest nad teineteisest erinesid?

Nad olid geograafid. Geograafia jaguneb loodus- ja inimgeograafiaks. Edgar Kant ja Salme Nõmmik olid inimgeograafid, kuigi minevikus nimetati mõlemat ka majandusgeograafiks. Aga aeg täpsustab sageli algset terminoloogiat. Ka füüsikud olid kunagi filosoofid.

Kant ja Nõmmik olid ühe põlvkonna inimesed. Nad sündisid kaheksa-aastase vahega ja elasid sisuliselt ühekaaa: lahkusid vastavalt 76 ja 78 aasta vanuselt. Aga tegutsesid teaduse arengu eri etappidel — Salme Nõmmik mitukümmend aastat Edgar Kantist hiljem.

Kant kujunes üliõpilasest teadlaseks sujuvalt rahvusvahelise mainega geograafiaprofessori Johannes Gabriel Granö (1882–1956) juhendamisel, ja seda absoluutse vabaduse tingimustes. Teaduses tähendab vabadus võimalust käsitleda kõiki teadustöök vajalikke algandmeid, suhelda kolleegidega üle kogu maailma.

Salme Nõmmiku tee teadusse oli katkendlik ja keeruline. Lõpetanud 1934. aastal Tartu ülikooli õigusteaduskonna, hakkas ta 12 aastat hiljem “ei kellegi” juhendamisel tegema endast inimgeograafi — teadlast ja õppejõudu ühekorraga. Piiri taha teda muidugi ei lastud. Esimese ja ainsa välisreisi tegi ta Soome kaks aastat enne surma. Piiri taga esindasid Eesti geograafiat teised, usaldusväärsed isikud. Aastail, mil Salme Nõmmikust hakkas kujunema teadlane, inimgeograaf, ei võimaldatud talle juurdepääsu ei majanduse ega rahvastiku andmetele.

Seega, Edgar Kant käis mööda traditsioonilist teadlase kujunemisteed — nii nagu enamik teisi. Salme Nõmmiku kohta seda paraku öelda ei saa. Tänu omaenda töövõimele sai Nõmmikust teadlane alles keskeas. Sellel oli nii plusse kui ka miinuseid. Temast sai süsteemiväline teadlane, selline, kelle ideed ja mõtted on teistele sageli arusaamatud ja jõuavad kohale palju hiljem, siis, kui teised, kes on teadlaseks õppinud, neid mõtteid uuesti ja kohati häälekalt avastavad.

Seega kujunesid Kant ja Nõmmik teadlaseks täiesti erineval moel ja töötasid erinevates tingimustes.

Huvitav on küsimus, kas nende vahel võis olla mingit silmsidet või teaduslikku kontakti. Kuigi Salme Nõmmik lõpetas ülikooli 1934. aasta kevadel ja Edgar Kant alustas seal ametlikult lektorina tööd sama aasta sügisel, rääkis Nõmmik, et oli Kanti loenguid kuulnud ja need olid jätnud talle sügava mulje.

Huvipakkuv on ka fakt, et mõlemad töötasid mõnda aega ülikooli rektoraadis — Kant 1938. aastast 1944. aasta kevade-

ni prorektori ja rektorina, Salme Nõmmik 1944. aasta sügisest 1946. aasta sügiseni, läbides tee raamatupidajast majandusosakonna juhatajani. Rektoraadist lahkudes üldistas Nõmmik oma tööalased probleemid järglaste jaoks artiklis “Ülikooli majandusprobleeme” (Nõmmik 1946).

Millise päranduse Edgar Kant rektoriametist lahkudes oma järglastele jättis või kuidas ise oma kogemusi kommenteeris, ei ole teada. Mina mäletan ainult mõlema perioodi ülikooli peahoonet. 1941. aasta sügisel rippus ülikooli fassaadil kaks suurt haakristiga lippu ja kuue samba ees marssis kaks püssiga tunni-meest. Ütlen ausalt, rektori kabinetti mind ei kutsutud, ja seepärast ei või kinnitada, kuidas Edgar Kant ülikooli juhtis. Kas vintpüssiga laual (nõukogude versioon) või pudeli “hea-paremaga” kusagil mujal (ETV saate “Ajavaod” versioon¹). Aga mäletan, et 1944. aastal lippe ja tunnimahi enam peahoone ees polnud. Siiski oli üks tunnimees vahetanud mundrit (võimalik, et ka vintpüssi) ja seisis uue rektori Alfred Koorti kodumaja metallvärava taga, millest ma kooliteel iga päev mööda kõndisin.

Ei tea, kui vabalt Edgar Kant ennast Rootsis tundis, küllap oli seal alguses natuke kõhe, aga mõne aja möödudes naasis ta Lundi ülikoolis teaduse juurde. Millise teaduse juurde? Ilmselt ei olnud see enam Eesti, vaid Rootsi inimgeograafia.

Seevastu Salme Nõmmik, kelle kaks venda oli viidud Siberisse ja üks õdedest põgenes Ameerikasse, kartis peaaegu elu lõpuni võimalikke provokatsioone ja repressioone. Et hirm polnud alusetu, näitas see, et ülikooli kaadriosakonna juhataja Jenni Nõu sosina peale istusime 1949. aasta 25. märtsi öösel täies talverieutuses seljakottide kõrval diivanil ja ootasime küüti külmale maale. Küüt, Ameerika abi võimsa Studebeckeri veoauto kujul tuli, heelistas välisukse kõrvalt meie uksekella. . . aga leidis reisijad koruse võrra kõrgemalt.

Alalise hirmu tõttu tuli Salme Nõmmikul tõestada oma lojaalsust riigikorrale. Selle näiteks on artikkel “Väärkontseptsioon Eesti kodanlikus majandusgeograafias” (Nõmmik 1953).

¹ Vt <https://jupiter.err.ee/970874/ajavaod>.

Niisugused olid siis Edgar Kanti ja Salme Nõmmiku tingimused teadustööks.

KUIDAS TEADLASI VÕRRELDA?

Võrrelda teadlasi, kes tegutsesid teaduse arengu eri astmetel ja erineva ühiskonnakorra tingimustes, on ülimalt raske. Ja selleks on kõigepealt vaja sõnastada, kes see teadlane õieti on. Proovime seda teha, sest muidu libiseb mõtteniit näppude vahelt minema.

Teadlane on isik, kes esimesena maailmas teeb kindlaks mõne keskkonnale (reaalteadus) või ühiskonnale (humanitaarteadus) olulise iseloomuliku omaduse või seaduspärasuse. Sellega tõmbame punase joone nende ette, kes arvavad, et kõrgkooli lõpetanud ja mõnes teadusasutuses tööd saanud inimene on automaatselt teadlane. Ei ole! Ta on teadja, isik, kellel on mõningaid eeldusi teadlaseks saada — ja kõik.

Et sind tunnistataks teadlaseks, pead sa kõrgelt kvalifitseeritud erialaspetsialistidele, nn atestatsioonikomisjonile tõestama, et oled esimesena maailmas lahendanud mõne olulise probleemi. Alles siis, kui oled läbinud selle kadalipu — mis eeldab, et sul on teaduslik juhendaja, et sinu töö tulemused on avaldatud mitme teadusartikli kujul, et mitu opONENTI annavad su tööle heakskiitva hinnangu, et su vastused rahuldavad komisjoni liikmeid ja salajase hääletuse tulemused annavad positiivse tulemuse —, võid ennast teadlaseks pidada.

Ja siis kutsutakse sind filosoofiadoktoriks (PhD), või nagu see oli nõukogude ajal, teaduste kandidaadiks. Enamikus lääneriikides ja Eestis teadlase karjääriredel sellega piirdubki. Nõukogude ajal ja ka praegu mõnes riigis, sealhulgas Venemaal, oli ja on aga veel üks, suurusjärgu võrra kõrgem teadlase karjääriredeli pulk: teaduste doktor.

Suurusjärgu võrra? Nii võib öelda sellepärast, et kümnest teaduste kandidaadist jõudis doktorikraadini keskmiselt ainult üks! Atestatsioonikomisjon koosnes sel juhul ainult teaduste doktoritest. Ja ka opONENTIDEKS olid kolm samasugust teaduste dokto-

rit. Ning doktorikraadi saamiseks pidi teadlane looma oma erialal uue suuna ja saavutama selles olulisi uusi tulemusi.

Moskva ülikooli instituudis, kus mina töötasin, võeti teadlasena arvesse ainult teaduste doktoreid, teaduste kandidaatidega arvestati harva. Teaduste doktorid moodustasid erilise kasti. Isegi nõukogude aja kõige rangema, Andropovi režiimi ajal olid nad vabahärrad, tulid ja läksid, millal ja kuidas neid iseenese mõistus juhatas.

Ning veel. Teadlased jagavad kõrgkoolides tarkust — nad on professorid. Aga professoril ja professoril võib olla suur vahe. Nõukogude ajal võis professor olla ainult teaduste doktor; teaduste kandidaat, kellega praegu on võrdsustatud kõik PhD-doktorid, professoriks üldjuhul ei saanud. Mõni erand tehti ainult nn rahvusvähemusest teadlaste puhul. Eestis oli niisuguseks erandiks geograafidest Endel Varep. Nüüd aga meie loo peategelaste juurde.

Salme Nõmmik läbis kõik teaduskarjääri astmed rõhutatud täpsusega. Seevastu Edgar Kantiga on mul suuri raskusi. Kui talle 1927. aastal magistrikraad anti, oli temast juba kujunenud teadlane. Filosoofiadoktori kraaditöö 1934. aastal ainult kinnitas varem sündinud fakti. Edasist kõrgemat formaalset karjäärisammu, nagu see oli NSV Liidu riiklikus süsteemis, Edgar Kantil enam teha polnud võimalik. Seda asendasid välismaa ülikoolide kõikvõimalikud autiitlid, mida Edgar Kantil kogunes Rootsis küllaga ajal, mil ta Eesti probleeme enam käsitleda ei saanud ja seda ka ei teinud.

Salme Nõmmikul niisuguseid autiitleid ei olnud, neid nõukogude teadlastele ei jagatud. Pärast teadusdoktori kraadi saamist võeti ta Leningradi ülikooli atestatsioonikomisjoni ja üleliidulise kõrgema hariduse ministeeriumi geograafia ainekomisjoni koosseisu, mille liikmena ta sõitis mööda NSV Liidu juhtivaid ülikooli, propageerides oma sotsiaal-majandusgeograafiat. Meenub, et üks niisugune loeng leidis aset isegi Moskva ülikoolis. Tartu ülikooli mingi tähtpäeva puhul autasustati teda kõige apoliitilisema riikliku autasuga, Rahvaste Sõpruse ordeniga. Ja et lugeja kohe

poliithüsteerikasse ei satuks, märgin, et autasustatute lühikeses nimistus naeratas meile vastu ka nooruke Ene Tiit.

EDGAR KANTI JÄLGEDES

Need jäljed on Sherlock Holmesi täpsuse ja läbinägevusega jäädvustanud Ott Kurs oma artiklis “Edgar Kant teadlasena” (Kurs 1994). Siin käsitleme Edgar Kanti tehtut lühidalt, niivõrd, kui see on vajalik võrdluseks Salme Nõmmiku tegevusega.

Linnageograafia

Edgar Kant alustas teed teaduses linnageograafiast. Ta pani sellele teadusharule aluse Eestis juba üliõpilasena. Tema 1927. aastal kaitstud magistritöö pealkiri oli “Tartu. Linn kui ümbrus ja organism” (Kant 1926²).

Kanti linnageograafia omapäraks oli see, et ta käsitles väga laia linnaga seotud probleemide spektrit. Talle oli iseloomulik nii linnade ja nende ümbruse käsitlemine funktsionaalselt ühtsena kui ka linna laiahaardeline kirjeldus, mis ulatus isegi niisuguste kodulooliste pisiasjadeni nagu korterite sisustus.

Salme Nõmmik tõstis linnageograafia Eestis uuesti päevakorda 1968. aastal, kui tema initsiatiivil loodi Tartu linna täitevkomitee juurde linnalabor ja ta avaldas artiklid Tartu, Kohtla-Järve ja Võru võimalike arenguperspektiivide kohta (vt Nõmmik 1968a, 1968b; Nõmmik, Pihlak 1969; Kapp, Nõmmik 1968).

Mille poolest Kant ja Nõmmik selles temaatikas teineteisest erinesid? Kant tegeles sellega, mis *on* (staatikapõhine kirjeldus), Nõmmik linnade arenguprobleemidega ehk sellega, mis võib tulla (dünaamikapõhine analüüs).

²Eraldi brošüürina ilmus Kanti väitekirj juba aasta enne kaitsmist. 1927. a avaldati see ka koguteoses *Tartu* (Kant 1927). *Toim.*

Geograafiateaduse sisu rikastamine

Geograafia sündis kui teadus maadest ja meredest, mägedest ja metsadest — sellest, mida praegu nimetatakse loodusgeograafiaks.

Koos Tartuga tõi Kant geograafiasse inimese, inimühiskonna koos selle eripärade ja iseärasustega, koos tootmise (majanduse) ja tarbimisega (sotsiaalsfäär) ning inimeste isiklike omaduste erinevustega. Sellega tõstis Kant oma teaduse inimgeograafiasse, ot-sides samal ajal selle seoseid loodusgeograafiaga. Kanti mõtete liikumisest võib lugeda Ott Kursi eespool viidatud artiklist (Kurs 1994).

Salme Nõmmik tuli teadusse 30 aastat Kantist hiljem olukorras, kus totalitaarse riigi poliitika pidas geograafiateaduse uurimisprioriteediks majandust. Sellegipoolest laiendas Nõmmik oma mõtetegevust sotsiaalsfäärile, sõnastades sotsiaal-majandusgeograafia põhialuseid (vt selle kohta Nõmmik 2020, 2021).

EDGAR KANTI MAAILMAKAART JA EESTI KOHT SELLEL

Üheaegselt geograafiateaduse sisu laiendamisega osales Kant mitme nii Eestit kui ka maailma maid kirjeldava koguteose koostamises. Tarbimise taseme järgi jagas Kant maailma seitsmeks osaks. Looduslik-kultuuriliste tingimuste põhjal jagunes aga Kanti maailm lausa neljateistkümneks tükiks! Need olid ot-singud, mille tulemused teaduses ei juurdunud.

Edgar Kanti otsingute teiseks, sedapuhku ülitähtsaks tulemu-seks, mis 1934. aastal tõi talle ka filosoofiadoktori kraadi, oli Eesti ja eestlaste koha määratlemine maailmakaardil. Eesti oli nii oma maa-ala kui ka elanikega nähtava ajaloo kestel kogu aeg kõi-kunud lihtsustatult öeldes lääne ja ida vahel. Oma põhjanevas töös *Eesti rahvastik ja asustus* (Kant 1935) lähtus Kant Lääneme-re ümbruse territoriaalsest ja kultuurilisest ühtsusest ning paigu-tas eestlastega asustatud territooriumi geograafiliselt Baltoskan-dia kooslusse (Kant 1934). Kuigi niisuguse nimetuse selle koos-luse kohta oli juba mõnevõrra varem teaduses kasutusele võtnud

Rootsi teadlane Sten De Geer (1886–1933), ei vähenda see Kanti teose tähtsust Eestile eesti rahvuse ja Eesti riigi identiteedi põhi-
aluste kirjeldusena.

Salme Nõmmik maailmaga ei tegelnud, seal ta käia ei saanud. Oma uuringute põhjal kirjutas ta kaks algupärast raamatut, üli-
kooliõpikut Eesti (nime poolest) majandusgeograafiast, kuid sisu-
liselt sotsiaal-majandusgeograafiast (Nõmmik 1969, 1979). Eest-
luse probleemi Salme Nõmmik ei käsitlenud, sest see oli tol ajal
range tabu. Seda nimetati kodanliku natsionalismi ilminguks ja
selle käsitlajat ootasid vältimatud repressioonid.

Salme Nõmmiku teadustöö mõtteks olid inimgeograafia tea-
duslikud alused ja nende rakendamine Eestis; mõnikord tegeles
ta ka kogu Baltikumi ühiste probleemidega ja ainult ühel juhul
käsitles suuremat territooriumi — NSV Liitu tervikuna, sest keh-
tivat haldussüsteemi ei saanud ta eirata. See oli siis, kui ta määras
oma hüpoteetilise Eesti kolmeastmelise haldussüsteemi koha too-
kordse suure riigi viieastmelise haldussüsteemi koosseisus.

EESTI TERRITOORIUMI INIMGEOGRAAFILINE JAOTUS

Territooriumi võib mõtteliselt jagada (rajoneerida) kümnete või
sadade tunnuste järgi. Siin huvitab meid jagamine otstarbeko-
haseks haldamiseks, mille vormiks on riikide administratiiv-
sed süsteemid. Nende põhialuseks on tootmise ja tarbimise üht-
sus (sotsiaal-majanduslik aspekt). Niisugusele süsteemile on
omane keskuskohtade hierarhiline kooslus, mille eri astmetel osu-
tatakse erineva sagedusega avalikke teenuseid.

Mida tegi Edgar Kant? Käigus on kaks visiooni. Ühe järgi
juurutas Kant nii Eestis kui ka Rootsis Saksa geograafi Walter
Christalleri (1893–1969) keskuskohtade teoorial põhinevat terri-
tooriumi hierarhilise jaotuse printsiipi (vt Christaller 1933). Tei-
se põhjal kasutas Kant niisugust printsiipi iseseisvalt juba enne
Christallerit.

Kanti polügooniks oli Eesti riik oma mere- ja maismaapiiriga,
oma keskuskohtadega, mille sisulise erinevuse peale osutas hil-

jem oma artiklites Salme Nõmmik. Kant arvas, et Eesti territooriumi jaotuse põhialuseks peab olema elukeskuste süsteem, milles on viis astet: täis-, väike-, mais- ja kääbuslinnad ning väikealevid, mida ümbritsevad kontsentrilised territooriumide välis- ja sisevannikud (tagamaad).

Aga seejuures ei lähtunud Kant keskuskohtade rühmitamisel ainult ühest kriteeriumist — elanike arvust —, vaid lisas sellele veel teisi tunnuseid. Näiteks Tartu, mille rahvaarv oli lähedane Narva ja Pärnu omale, võrdsustas ta Tallinnaga, mis täidab riigi kui terviku sotsiaal-majanduslikke ülesandeid, mida Tartul pole olnud. Kui siia lisada veel Kanti idee merelinnast Tallinnast ja kontinentaallinnast Tartust, siis kõigi nende tunnuste kompott viis selleni, et Eesti territooriumi jaotus kujunes Kantil “kahepealiseks” skeemiks, mida ei saa pidada kuigi süsteemseks ja mis pole ka kinnitavat rakendust leidnud, aga mida kaardi peal võib näha kõikjal, kus seda vähegi on võimalik demonstreerida.

Sellel kaardil on kujutatud Tallinna ja Tartu tagamaad, mis on piiritletud ringjoontega. Kui seda kaarti tähelepanelikult vaadata, tekib palju lihtsaid küsimusi.

1. Miks on Eesti keskosas territoorium, mis on Kantil määratud olema üheaegselt nii Tallinna kui ka Tartu asustussüsteemi osa, nende mõlema tagamaa? Kas see on vaidlusalune territoorium?
2. Peale Tallinna ja Tartu tagamaa on kaardil Eesti kirde-, kagu- ja loodeosas kolm “vaba” territooriumi oma süsteemiväliste elukeskustega. Milliste asulate põhisüsteemi(de) juurde need kuuluvad?
3. Tallinna tagamaa piirjoon läbib Pärnu, Viljandi ja Rakvere linna, lõigates need ja nende tagamaad, s.t maakonnad pooleks.

Mida see kõik tähendab? Selleks et neile küsimustele vastata, pöördume Saksa teadlase Walter Christalleri poole, kellele viitavad Kanti skeemi tõlgendajad, rõhutades, et Kanti skeem on kooskõlas Christalleri teooriaga. Kas see on nii? Mida tegi Christaller?

Christaller lähtus ideaalsest homogeenest asustussüsteemist, mis on iseloomulik puhtpõllumajanduslikule territooriumile. Sellele ta sobitas kvantitatiivselt hierarhilise (astmelise) territoriaalüksuste skeemi ning leidis haldus-, turustus- ja transpordisidemete näitel optimaalse territoriaalüksuste arvu elanikkonna erineva haardega tarbimisnõudluse rahuldamiseks eri hierarhiaastmetel.

Territoriaalüksused on keskuskohad, s.t linnad-alevid koos oma tagamaaga, mille suurus oleneb nii majanduse kui ka avalike teenuste iseloomust (tasemest) ning tootmise seostest territooriumi iseärasustega. Viimati mainitud sõltuvust toonitas Salme Nõmmik oma loomingus korduvalt (vt Nõmmik 1969).

Matemaatiliselt kirjeldatakse keskuskohtade mõju ümbritsevale territooriumile väljateooria abil, mis on pärit füüsikast. Seda tunti ka geograafias migratsiooni kirjeldava gravitatsioonimudeli kujul palju aastaid enne Christallerit. Selle mudeli järgi on keskuskohtade mõjuvälja tugevus V võrdeline mõjukeskuse suurusega Q (geograafia puhul tavaliselt rahvaarv) astmes m ja pöördvõrdeline kaugusega R astmes n :

$$V = k \cdot Q^m / R^n, \quad (1)$$

kus k on mõjuvälja tugevushiku määr ehk kordaja. Füüsikaliste nähtuste puhul $m = 1$ ja $n = 2$. Ühiskonnale omaste nähtuste puhul astmenäitajate suurus varieerub ja sõltub avalike teenuste osutamise sagedusest. Kui sagedus on suur, siis $n > 2$, kui väike, siis $n < 2$. Üldjuhul kasutatakse inimgeograafias mõju hindamiseks samu astmenäitajaid mis füüsikas ($m = 1$, $n = 2$).

Kui on tegemist nähtustega, mis ajas muutuvad, siis astmefunktsiooni (1) vorm säilib, kuid astmenäitajad võivad sõltuda ajast t : $m(t)$ ja $n(t)$ (Nõmmik, Kukemelk 2016).

Ühe keskuse mõjuväljal pole piiri. Piirid ilmuvad siis, kui keskusi on kaks või rohkem, ja piirid asuvad seal, kus keskuste mõjuväljade tugevused on võrdsed. Kahe keskuse korral on piiri kaugus keskustest 1 ja 2 (R_1 ja R_2) arvutatav järgmise võrrandi abil:

$$R_1/R_2 = \sqrt{Q_1/Q_2}. \quad (2)$$

Lähtudes Tallinna ja Tartu elanike arvust Kanti ajal — $Q_{Tln} = 58 \times 10^3$, $Q_{Trt} = 24 \times 10^3$ —, saame, et $R_{Tln}/R_{Trt} = 1,6$.

Tähelepanu! Veel kord: R_1 ja R_2 on piiri kaugused keskustest, mitte ringikujuliste tagamaade raadiused, nagu need ränduurin-gute põhjal Kanti kaardile on joonistatud.

Märgiksin, et Tallinna ja Tartu ümber, mille raadiused vastak-sid tingimusele (2), oleks võimalik erinevate nähtuste (teenuste) ning nende suvaliste mõjuväljatugevuste kohta joonistada lõpma-ta palju ringe! Aga tuleme tagasi kaardi juurde ja küsime: milline on kahe keskuse tagamaa vaheline piir, kui mingid superkeskused on territooriumil ainsad, nagu oletas Edgar Kant?

Kui keskused on ühesuurused, kujutab piir endast sirget, mis läbib keskustevahelist sirget perpendikulaarselt selle keskelt. Tei-se keskuse vähenedes muutub piiri kujutav sirge parabooliks, mis nihkub väiksema keskuse poole. Mingeid “Kanti tühemikke” ter-ritooriumil tekkida ei saa!

Riikidel on palju keskuskohti, mis Christalleri teooria järgi moodustavad koos oma tagamaadega astmelise territoriaalsüsteemi. Süsteemi keskuseks on enamasti riigi suurim linn, pealinn; Eestis on selleks Tallinn. Pealinna tagamaaks on riigi territoorium. Pealinn täidab üheaegselt ka kõikide alama astme keskuste funktsioone.

Aga Tartu? Milliseid funktsioone täidab Tartu võrreldes Tallinnaga? Üks teenuse liik (kõrgharidus) tervet teenuste kompleksi ei asenda! Christalleri teooria järgi täidab Tartu koos kahe teise sama suure linna, Narva ja Pärnuga (Kanti ajal $Q_{Nrv} = 23 \times 10^3$ ja $Q_{Prn} = 20 \times 10^3$) Eesti järgmise astme (Tallinnaga võrreldes) haldussüsteemi funktsioone.

Kant oleks pidanud ka nende linnade ja Tallinna tagamaade vahele normaalsel meetodil piirid tõmbama, mida ta vastuolus Christalleri ja mõjuväljade teooriaga ei teinud. Christalleril on üks ja ainult üks territooriumil asuv keskuskohtade hierarhiline süsteem. Selle aluseks on ühtlane, ühesuguse tihedusega keskuskohtade paigutus. Salme Nõmmik nimetas niisugust keskuskohta-de süsteemi ruraalseks, sest selle süsteemi tekkimise põhjuseks on tootmise sõltuvus territooriumi pinnaressursside ühtlasest pai-

gutusest (põllumajandus, loomakasvatus, metsandus; vt Nõmmik, Kaare 1969; Nõmmik 1969).

Peale selle eristas aga Salme Nõmmik territooriumil veel kaht süsteemi, mille omadused erinevad Christalleri ruraalse süsteemi omadustest. Need on:

- poolruraalne süsteem, mille puhul keskuskohtade paigutus sõltub maavarade jagunemisest territooriumil (Eestis põlevkivibassein);
- mitteruraalne süsteem, mille puhul keskuskohad koonduvad suurte logistikakeskuste ümber, kus areneb töötlev tööstus. Selle tüüpiliseks näiteks on Tallinna areaal (maantee-sõlm, raudteed, sadam, lennujaam).

1968. aastal analüüsisime Salme Nõmmikuga 1959. aasta rahvaloenduse põhjal, kuidas mõjutab niisuguste linnade, konkreetselt Tallinna ja Tartu puhul keskuskohtade tihedust kaugus linna keskmele (Nõmmik, Nõmmik 1970). Tulemus: sellisel juhul keskuskohtade tihedus väheneb võrdeliselt kaugusega linna keskmele, kuni jõuab muutumatu tasemeni. Kaugemal on keskuskohtade tihedus ühtlane, mis on iseloomulik Christalleri teooriale. Tallinna puhul oli see 50 km, Tartu puhul 15 km. Niisugused on siis Tallinna ja Tartu mitteruraalsed asustussüsteemid. Vastavad graafikud on reprodutseeritud EGSi aastaraamatus (Nõmmik 2020) ja teoses Nõmmik 2021. Kanti kaarti demonstreeritakse kõikjal kui Tartu ülikooli ajaloolist suursaavutust. Ülaltoodu paneb selles kahtlema. Märgiksin, et Tartu ülikooli geograafid Lev Vassiljev, Uudo Pragi, Taavi Pae jt on koostanud sadu või vahest tuhandeid sisukaid Eesti kaarte.

Kui kirjeldatakse Kanti tegevust Eesti territooriumi rajoneerimisel, tuuakse näiteks ka seda, et tema ettepanekul vähendati Eesti alama astme haldusüksuste, valdade arvu 1939. aastal 365-lt 248-ni, ning seda tehti keskuste ja nende tagamaade teadusliku printsiibi alusel. See on õige! Vabanenud Eestis otsustati seda tööd jätkata, aga mitte teaduslikul alusel, vaid tulupõhise elanike arvu 5000 järgi.

Ja mis veel huvitavam, Kant arvas, et riigi keskvoim peaks kohalike omavalitsuste pädevust piirama. 1989. aastal alanud haldusreformi sisu oli aga vastupidine: kohalike omavalitsuste pädevust otsustati laiendada, mis teadlaste arvates (erinevalt poliitikute arusaamast) on muutnud riigi haldamise tunduvalt ebamäärasemaks ja kiirendanud ääremaastumist (Nõmmik 2022).

Kokkuvõttes ei järgi Edgar Kanti rajoneerimispraktika skeem Christalleri astmelist territoriaalüksuste süsteemi, vaid on sellega vastuolus. Kanti regioonide piirid rikuvad keskuskohtade (linna-de) ja nende ümbruse (tagamaade) kui territoriaalüksuste ühtsuse printsiipi, mis on aluseks nii Christalleri teooriale kui ka Kanti enese linnageograafia printsiipidele. Kant kasutab ka mõjuvälja teooria matemaatilist väljendit vääralt.

Niipalju Edgar Kanti tegevusest Eesti haldussüsteemi probleemide käsitlemisel, milles Christalleri teooriast ei ole peaaegu midagi! Aga Salme Nõmmik? Milleni tema jõudis?

Esiteks tuleb märkida, et kodus meil kunagi Christallerist juttu ei olnud, Kanti nimi tuli kõneks alles 1970. aastate lõpus. Salme Nõmmiku ideed territooriumi rajoneerimise kohta kujunesid välja 1970. aastaks, kui ta doktoriväitekirjas esitas oma sellekohase kredo:

Rajoneerimine eristab erineva sotsiaal-majandusliku iseloomu ja erinevate arenguperspektiividega piirkondi.

Sellega andis ta rajoneerimisele sisu, mille vormi oli Walter Christaller korrastanud palju varem. Tuletagem meelde, et doktoriväitekirjad fikseerivad uue suuna teaduses, mistõttu Christalleri ja Nõmmiku sammud olid võrdväärased. Sisuga ja vormiga on terviku lahutamatud osad!

Läänes Salme Nõmmiku raudse eesriide taga tehtud samme keegi märgata ei saanud. Väitekirja venekeelne autoreferaat (Nõmmik 1970), mida ei olnud isegi rahvusraamatukogus (viisin selle sinna palju aastaid hiljem), hilisemad eesti-keelsed *Eesti NSV majandusgeograafia* ülikooliõpikud (Nõmmik 1969a, 1979) ning venekeelne *Tänapäeva geograafia: Teooria küsimusi* (Mereste, Nõmmik 1984) olid ja jäid vaba maailma

jaoks *terra incognita*’ks ning selle kõige autor tundmatuks puurilinnuks võhivõõras korteris.

Praktikas oli Salme Nõmmiku teadustöö tulemuseks viis hüpoteetilist Eesti ülemise haldustaseme haldusüksust — regiooni; viis, mitte neli, sest Salme Nõmmik määras arenguperspektiivide põhjal tol ajal piiritsooni kuulunud saared eraldi regiooniks. Vabanenud Eestis hakkasid saared loomulikult kuuluma Lääne-Eesti regiooni ning Salme Nõmmiku regioonidest on kujunenud riigi arenguplaanides neli Eesti “arenguregiooni” (kõige selle kohta vt Nõmmik 2022).

Tuleb rõhutada, et Salme Nõmmiku kolmeastmeline Eesti territooriumi jaotussüsteem — regioonid, rajoonid (maakonnad) ja külanõukogud (vallad) — vastas vormilt Christalleri astmelisele inimgeograafilisele jaotussüsteemile ja sellele, milline see on enamikus Euroopa riikides (Nõmmik 2022). Ja niikaua, kui tsiviiliseeritud riikide elanike tarbimisvajaduste diapsoon püsib selline, nagu ta on (WC-potist ooperilavani, algkoolist Teaduste Akadeemiani, velskripunktist organivahetuskeskuseni), peab riigi haldusastmete arv sõltumata rahvaarvust olema vähemalt kolm! Võtab veel aega, kuni Eesti riik Salme Nõmmiku mõtetele järele jõuab. Näikse, et mõningane vaistlik liikumine selles suunas arenguregioonide kujul on siiski teoks saamas.

Koos oma õpilase Ott Kursiga, kelle kandidaaditöö teemaks oli “Territooriumi administratiivse jaotuse majandusgeograafilised alused”, tegeles Salme Nõmmik nagu Edgar Kantki alamastme haldusüksustega, milleks tol ajal olid külanõukogud (vt Kurs, Nõmmik 1970). Nad saatsid valitsusele märgukirja selle astme haldusüksuste süsteemi korrigeerimiseks, mis jäi aega vastuseta.

Siiani on jutt liikunud mööda Edgar Kanti jälgi. Proovime seda teha ka Salme Nõmmiku seisukohalt.

SALME NÕMMIKU ELUTÖÖ PÜRAMIID

Salme Nõmmiku loomingus oli palju seda, mis erines Edgar Kanti tegemistest. Selguse mõttes kujutagem seda kõike ette püramiidina. Sel püramiidil on kolm korrust. Alustagem tipust.

1. *Kõrgeim korrus*. Selle moodustab doktoritöö pealkirjaga “Astmelise sotsiaal-majandusliku rajoneerimise olemus, ülesanded ja meetodid” (Nõmmik 1970) ning selle kredo, mis on toodud eespool.

2. *Keskmine korrus*. See on kokku võetud monograafia *Tänapäeva geograafia: Teooria küsimusi* (Mereste, Nõmmik 1984) teises osas pealkirjaga “Sotsiaal-majandusgeograafia olemus”, mis koosneb järgmistest peatükkidest:

- sotsiaal-majandusgeograafia kujunemine,
- sotsiaal-majandusgeograafia metodoloogia,
- sotsiaal-majanduslik rajoneerimine,
- sotsiaal-majandusgeograafia teooria kasutamise kogemused.

3. *Alumine korrus*. See hõlmab kogu Salme Nõmmiku teadustöö temaatikat, mis kajastub tema 80 põhimõttelisemat laadi trükises:

- rahvastikugeograafia, linnad ja tagamaa — 16,
- inimgeograafiline rajoneerimine — 33,
- pedagoogika ja teaduse metodoloogia — 21.

Neis uurimustes käsitletud probleemide kirjeldused ületaksid ajakirjanumbri mahu, mistõttu seda on siin võimatu teha.

EDGAR KANTI JA SALME NÕMMIKU TEADUSPÄRAND

Kant töötas Tartu ülikoolis õppejõuna vähem kui kümme aastat. Kui palju tal selle aja jooksul õnnestus juhendada tulevasi Eesti magistreid ja doktoreid, sellest selget ülevaadet ei ole.

Salme Nõmmiku kohta on see täpselt teada. Ta juhendas 82 diplomi- ja üheksat kandidaaditööd. Peale selle kaitsesid mitmed tema kasvandikud kandidaativäitekirja hiljem teiste juhendajate käe all.

Teadlase töö hindamiseks kasutatakse sageli trükiste (publikatsioonide) arvu. Salme Nõmmiku trükiste täielik nimistu, mis

koosneb 199 nimetusest, on toodud brošüüris Mällo 1995. Üks teine nimistu sisaldab ainult neid trükiseid, mis on avaldatud teadusajakirjades (erandina ka konverentsikogumikes, kui kirjutatu pikkus neis oli vähemalt kaks lehekülge), ja sisaldab 80 trükist. Nende nimistu teemade kaupa on toodud raamatus *Kaks teed teaduses* (Nõmmik 2021).

Edgar Kanti avaldatud kirjatööde arvu on raske kindlaks teha. Kõige rohkem on neid üles lugenud Ott Kurs (1994) ja neid on 74: teadus- ja ajalehetrukised, käsikirjad ja arhiivimaterjalid. Kant lahkus Eestist 1944. aastal Rootsi, asus elama Lundi ja käis seal aja jooksul läbi uue karjääriteekonna, tõustes arhivaarist ülikooli professoriks. Vikipeediast loeme:

Rootsis arendas Edgar Kant matemaatilistele meetoditele tuginevat võrdlevat linnageograafiat ning keskuste ja nende tagamaade uurimist. Kanti on peetud Lundi ülikooli geograafiakoolkonna vaimseks juhiks.

Aga see väljub siinse artikli raamidest, mis käsitleb Eesti inimgeograafiat. Märkisin ainult, et kui Kant sai kuulsaks Rootsis, siis Salme Nõmmik NSV Liidus. Temast sai suurriigis vaieldamatu autoriteet. Isegi nüüd, mil Salme Nõmmiku lahkumisest on möödas üle 30 aasta ja Venemaa ülikoolide endised majandusgeograafia kateedrid on juba ammu muutunud sotsiaal-majandusgeograafia õppetoolideks, meenutatakse Venemaa akadeemilistes väljaannetes sügava austusega Salme Nõmmiku teaduskoolkonda (vt nt Tkatchenko 2011, 2012).

Kui ma 2019. aasta suvel külastasin Moskva ülikooli, tuli sealse kateedri juhataja Maria Savoskul, katkestanud oma puhkuse, minuga kohtuma. Ta võttis mu käest Riho Mällo koostatud brošüüri Salme Nõmmikust, et kopeerida sealt tema teadustööde nimestik, mis, nagu ta ütles, on teaduse ajaloo seisukohast väga tähtis. Ja rääkis, et Eesti teadlaste Mereste ja Nõmmiku monograafia on siiaaani Moskva ülikooli diplomandidele ja aspirantidele soovitatava kirjanduse loetelus.

Teadmiseks. Maria Savoskul on kümmekond aastat töötanud Lääne-Euroopa ülikoolides ja seetõttu võimeline objektiiv-

selt võrdlema Salme Nõmmiku teadustööd kõige sellega, mida on pakkuda läänel.

MILLEKS SEE LUGU?

Guugeldage sõna “inimgeograafia” ja saate kohe esimeseks vasteks sellenimelise artikli Vikipeedias. Ei Edgar Kanti ega Salme Nõmmiku nime te seal ei leia. Rubriigis “Inimgeograafia Eestis” on üles loetud praegu tegutsevad geograafid. Kas nende panus inimgeograafiasse on suurem, kui see oli Edgar Kantil ja Salme Nõmmikul? Ka teises rubriigis, “Tuntud inimgeograafe”, kumbagi nime pole, kuigi esimene pani aluse Eesti inimgeograafiale ja teine oli ainus kõrgeima teaduskraadiga inimgeograaf Eestis, kelle edulugu tegi võimalikuks majandusgeograafia (sisuliselt inimgeograafia) kateedri (õppetooli) loomise Tartu ülikoolis, kateedri, mille esimene juhataja ta ka oli. Mõlemad tegid teaduses sama, mida tegid “tuntud inimgeograafid”. Võimalik, et nende “kadumise” põhjuseks Vikipeediast on see, et nõukogude ajal nimetati neid majandusgeograafideks.

Seejuures on huvitav, et tuntud inimgeograafide nimistust leiame Gleb Kržžanovski, Nikolai Baranski ja Nikolai Kolosovski nime. Esimene neist oli väljapaistev kompartei tegelane, “nõukogude energeetika isa”. Teiste tegevus piirdus puhtalt majandusgeograafiaga ega küündinud kordagi inimgeograafiasse. Majandusgeograafideks on inimgeograafe nimetanud ka Erki Tammiksaar raamatus *Eesti teaduse 100 aastat* (Engelbrecht, Tammiksaar 2018). Seda nimetust näikse õigustavat tõsiasi, et teadlaste loetelu selles alustab majandusteaduste doktor Vello Tarmisto, kes geograafiasse kui teadusse Edgar Kanti ja Salme Nõmmikuga võrreldes midagi olulist ei toonud. Ja Salme Nõmmikut arvatakse olevat tegelnud tööstuskomplekside piiride kindlakstegemisega, mille jälgi te tema mitmesajast teaduspublikatsioonist ei leia.

Võhikluse tipuks võib aga pidada avaldust, mille tegi ETV 2018. aasta saates “Ajavaod. Teaduse mehed” geograaf Toomas Kümmel, kes teatas, et Kirde-Eesti esiletõstmine regioonina oli Salme Nõmmiku poolt ekslik. Sellega kuulutas telesaade eks-

likuks ühe peamise Eesti arengu valuprobleemi, millega on tõusvas joones tegelnud kõik vabariigi valitsused Euroopa Liidu aktiivsel toel! Kas on nii, et kui teadlane (Salme Nõmmik) näeb probleeme pool sajandit teistest varem, siis ta eksib?

Tesasaade oli tilgaks, mis täitis karika. Aga niisuguste tilkade hulka kuulub ka see, et uue vabaduse ajal on Eesti nõukogudeaegsetest geograafidest-teaduskandidaatidest ilmunud kümme-kond raamatut, kuid teaduste doktorist Salme Nõmmikust mitte ühtki. Loomulik, sest see on liiga keeruline! Las parem vajub unustusse!

Teadlase väärtust on kombeks hinnata formaalsete näitajate — publikatsioonide, kraadide, tiitlite järgi. Aga mõnikord annab parema pildi teadlaste töö sisuline võrdlemine. Edgar Kant ja Salme Nõmmik. Kes on kes — ja kus? Mõlemad olid tegijad omas ajas, oma tingimustes, oma saatuses, teaduse arengu eri etappidel. Ja tegid kõik, mida suutsid. Selle loo autor siin kohtunikuks olla ei saa. Ja kas ongi vaja?

Autor tänab Tartu ülikooli emeriitprofessorit Ott Kursi arvukate arutelu-de eest, mis aitasid teemat lahti mõtestada.

Kirjandus

- C h r i s t a l l e r, Walter 1933. *Die zentralen Orte in Süddeutschland. Eine ökonomisch-geographische Untersuchung über die Gesetzmäßigkeit der Verbreitung und Entwicklung der Siedlungen mit städtischen Funktionen*. Jena: Gustav Fischer
- E n g e l b r e c h t, Jüri, Erki T a m m i k s a a r 2018. *Eesti teaduse 100 aastat*. Tallinn: Post Factum
- K a n t, Edgar 1926. *Tartu. Linn kui ümbrus ja organism*. Tartu: s.n.
- K a n t, Edgar 1927. *Tartu. Linn kui ümbrus ja organism*. — *Tartu*. Tartu linna-uurimise toimkonna korraldatud ja toimetatud. Tartu: Tartu linnavalitsus, lk 192–433
- K a n t, Edgar 1934. *Estlands Zugehörigkeit zu Baltoskandia*. Tartu: Akadeemiline kooperatiiv

- Kant, Edgar 1935. *Bevölkerung und Lebensraum Estlands. Ein anthropoökologischer Beitrag zur Kunde Baltoskandias*. Tartu: Akadeemiline kooperatiiv. (Eesti k: *Eesti rahvastik ja asustus*. Tlk Simo Runnel. Tartu: Ilmamaa, 2007)
- Kapp, A., Salme Nõmmik 1968. Võru linna arengust. — *Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat 1966*. Tallinn: Valgus, lk 202–215
- Kurs, Ott 1994. Edgar Kant teadlasena. — *Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat*, 28. kd, lk 123–151
- Kurs, Ott, Salme Nõmmik 1970. Tootmis-territoriaalne kompleks ja ühiskondlik-majanduslik territoriaalne kompleks. — *Tartu Riikliku Ülikooli toimetised*, nr 246; *Majandusteaduslikke töid*, nr 13, lk 134–142
- Mereste, Nõmmik 1984 = Уно Мересте, Сальме Ныммик. *Современная география: вопросы теории*. Москва: Мысль
- Mälio, Riho 1995. *Professor Salme Nõmmik, 03.03.1910–21.09.1988*. Tartu: Tartu Ülikool
- Nõmmik, Allan, Sven Kuukemeik 2016. Developing gravity model for airline regional route modelling. — *Aviation*, Vol. 20, No. 1, pp. 32–37
- Nõmmik, Riho 2020. Salme Nõmmiku tee majandusgeograafiast sotsiaalmajandusgeograafiasse. — *Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat*, 45. kd, lk 141–164
- Nõmmik, Riho 2021. Bibliograafia. Salme Nõmmik. — *Kaks teed teaduses*, Tallinn: SE&JS, lk 221, 238–244
- Nõmmik, Salme 1946. Ülikooli majandusprobleeme. — *Postimees*, 6.01, lk 5
- Nõmmik, Salme 1953. Väärkontseptsioone Eesti kodanlikus majandusgeograafias. — *Edasi*, 25.11, lk 2–3
- Nõmmik, Salme 1968a. Kaaluda mitmest aspektist. — *Edasi*, 10.12
- Nõmmik, Salme 1968b. Tartu linna arenguprobleeme. — *Edasi*, 2.04
- Nõmmik, Salme 1969a. *Eesti NSV majandusgeograafia*. 1. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool
- Nõmmik 1969b = Сальме Ныммик. Воздействие природы на формирование социально-экономических территориальных комплексов. — *Вестник Московского университета, Серия географическая*, № 1, с. 31–38
- Nõmmik 1970 = Сальме Ныммик. *Сущность, задачи и методыдробного экономического районирования (на примере Эстонской ССР)*. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора географических наук. Москва: Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова

- Nõmmik, Salme 1979. *Eesti NSV majandusgeograafia*. Tallinn: Valgus
- Nõmmik, Kaare 1969 = Сальме Ныммик, Тыну Кааре. О типологии промышленно-производственных территориальных комплексов. — *Ученые записки Тартуского государственного университета*, вып. 242; *Труды по географии*, № 7, с. 68–82
- Nõmmik, Nõmmik 1970 = Риho Ныммик, Сальме Ныммик. Закономерности распределения поселений в зонах влияния городов и крупных сельских поселений. — *Известия Российской академии наук. Серия географическая*, № 3, с. 106–112
- Nõmmik, Pihlak 1969 = Сальме Ныммик, Юло Пихлак. О проблемах развития города Кохтла-Ярве. — *Ученые записки Тартуского Государственного Университета*, выпуск 227, с. 82–91
- Tkatchenko 2011 = Александр Ткаченко. О научных школах современной отечественной географии человека. — Александр П. Катровский (отв. ред.). *Социально-экономическая география: история, теория, методы, практика (к 100-летию со дня рождения Ю. Г. Саушкина)*. Смоленск: Универсум, с. 283–287
- Tkatchenko 2012 = Александр Ткаченко. О Сальме Яановне Ныммик. — *Региональные исследования*, № 4, с. 4–7

RIHO NÕMMIK (1936) on lõpetanud Moskva Ülikooli füüsikateaduskonna (1960) ja sama ülikooli aspirantuuri (1963) ning kaitsnud samas kandidaadiväitekirja tuumafüüsika alal (1968) ja doktoriväitekirja kosmosefüüsika alal (1998). Aastatel 1964–1968 osales Tõraveres atmosfäärivälise miniobservatooriumi Kosmos-215 teadusaparatuuri loomisega seotud uurimistöodes ja aastatel 1969–2017 töötas Moskva Ülikooli tuumafüüsika instituudis. Mõttekaaslaste ja mitme trüki- se kaasautorina assisteerinud oma ema, geograafiadoktor Salme Nõmmikut (1910–1988) tema teadustöö mitmel etapil. *Akadeemias* on temalt ilmunud artiklid “Teadusega Maalt Marsile: Dokumentaaljutustus” (2020, nr 3, lk 387–416), “Koloniseerime kosmose. Laipadega?” (2020, nr 10, lk 1751–1775), “Reis Marsile. Milleks?” (2022, nr 3, lk 387–397), “Eesti haldusterritoriaalse jaotuse teaduspõhine visioon” (2022, nr 12, lk 2220–2239) ja “Kosmoseala rahvusvahelised standardid” (2023, nr 10, lk 1797–1812).

KAIDO OLE. Sõbrad I (2016; õli- ja akrüülvärv lõuendil)

PUHAKE RAHUS, KÕIK ME LAHKUNUD LÄHEDASED JA SÕBRAD

Ülo Matjuse mälestuseks

Mart Orav

Ülo pere soov oli, et lähedased ja sõbrad saaksid siin selle meile eraldatud pooltunni jooksul Üloga hüvasti jätta, omavahel, ilma ametliku suurejoonelisuseta ja ametlike sõnavõttudeta. Olla mõni aeg veel Üloga ühes maises ruumis, igaüks enda mõtete ja ühtlasi tema juures. Muidugi oleks kõigil siia tulnutel Ülo kohta kõnelda palju ja loodetavasti seda ka tehakse, kõige lähematele oleks see aga täna ja siin veel väga raske. Tema otsese erialase tegevuse kohta on kirjutatud ja kirjutatakse edasi, eelmise aasta juunis Ülo sünnipäeva puhul on seda filosoofia osakonna nimel ilusti teinud Pille Tekku, nüüd on lugeda olnud Leo Luksi järelehüüet, samuti filosoofia osakonna kolleegide oma, põhilised elulooandmed on avalikkuses üle korratud.

Ma ei liigitu Ülole ei kõige lähedasemate ega kõige kaugemate inimeste hulka, kuid julgeksin end nimetada üheks tema sõbraks küll, aastakümnete jooksul on siiski palju asju meid sidunud. Ja seepärast paluski Svetlana mul siin kõnelda lihtsalt ühest isiklikust sõprussuhtest Üloga läbi aja. Muidugi kajavad mul sel puhul kogu aeg kõrvus Olaf Kopvillemi surematu laulu sõnad teise

Lühendatult kõneldud Ülo Matjuse ärasaatmisel 29. jaanuaril 2023. aastal Tartu krematooriumis.

inimese tegudele paljude sõnade pühendamisest ja osavasti ennast nendega ühendamisest. (Siinkohal peaksin kohe ütleva mitu korda vahele “vabandust”, nagu Ülo seda tegi, kui ta arvas, et tema öeldu võib kuidagi teis(t)ele ebamugav olla.) Niisiis vabandan tema eeskujul siinkohal minagi, aga püüan siiski endas valdava kurbuse ajutiseks kõrvaletõrjumiseks võimalikult asjalikult ja lühidalt iseloomustada vaid mõnda osa Ülo avalikust tegevusest, mis meid ühendas, väljaspool tema päris isiklikku elu ja koduringi ning otsest erialast tegevust. Sest mis oleks Ülo puhul sobivam kui kõnelda viimast korda tema juuresolekul ta elu ilmselt ühest suurimast armastusest — raamatutest. Julgen arvata, et see meeldib talle.

Olen Ülost kuusteist aastat noorem. Oleme mõlemad sündinud juunis, Kaksikute tähtkujus, kui see peaks midagi tähendama. Arvan, et Ülo tegevusest ja nimest sain põhjalikumalt aimu 1970. aastate keskel ja teisel poolel, lõpetasin keskkooli 1976. Ajaleht *Tartu Riiklik Ülikool* oli mu arstiks õppiva õe kaudu jõudnud koju juba kuuekümnendail, kooli ajal käisin seda juba ise peahoonest ostmas, kodu ja kooli lähedal asuv Tartu ülikool oli mulle tol ajal ja edasi veel aastakümneid väga oluline mõiste. Ülikoolilehest jäi siis meelde ka Ülo nimi. Ja vähemalt keskkoolis oli lektüüriks juba ka *Looming* ja teadsin, et aastatel 1969–1982 peaaegu igas numbris ilmunud “Index librorumit” kirjutab Ülo Matjus, kolmteist aastat järjepidevalt (!) sadu ja sadu teoseid iseloomustades. Ja silma torkasid ka tema vähesed artiklid seal. Aga ilmselt olin juba keskkooli ajal näinud Ülot ka nn raamaturingidel mööda Tartu poode.

Mälu järgi ei suuda ma praegu täpselt öelda, millal Ülo, vanemõpetaja 1972–1978 ja siis dotsent, minu kui eesti filoloogია üliõpilase (1976–1982) õpetaja oli, kindlasti aga selles aines, mida nimetati ajalooliseks materialismiks. Klassi mõiste analüüsi loenguid mäletan, see ei olnud õõnes propaganda ega tühi loba, vaid teooria edastamine algautoreile tuginedes. Et Ülo seda teemat hiljem ei häbenenud, näitab see, et paar peatükki oma varem ilmunud raamatust on ta võtnud ka kogumikku *Kõrb kasvab*, mis ilmus sarjas “Eesti mõttelugu”. Ja arvestustest-eksamitest temale ei mäleta ka midagi. Seda aga küll, et oma isiku ja loenguviisiga

tekitas ta lugupidamist, paigutudes selliste (tol ajal noorte) erudii-tidega ühte ritta nagu Jaak Põldmäe, Tõnu Luik, Peeter Torop ja veel mitu teistki. Luges selliste õppejõudude suhtumine ainesse, endasse ja üliõpilastesse. See, mida õppisid, lisandus su teadmiste, lahustus neis või ununes, kuid edasiseks jäi alles just see külg, kuidas õppejõud käitusid ja õpetasid, nende eruditsioon ja eetika.

Aga nii mu kooli- kui ka ülikooliajal käis õpingute kõrval veel üks teine elu, mis jätkus ka pärast ülikooli ehk siis 1982. aastast edasi ja on alles viimase kümmekonna aasta jooksul järjepidevalt hääbumas. Olin juba varakult Ülikooli raamatupoe — ema ütles ikka vana harjumuse järgi akadeemilise raamatupoe, samuti kitsas uberikus nn marksu majas Ülikooli tänava poolse ukse vastas asunud ülikooli trükiste müügipunkti, Raekoja platsi kaupluse Kirjavara (endise Postimehe poe ja hiljem Postimehe raamatuäri), varasema Promenaadi tänava ääres Ülikooli 1 asunud Teaduse nime kandnud raamatupoe, Raekoja platsil tegutsenud Helikirja (eriti kui seal kitsas ja pimedas tagaruumis vahepeal oli asenduspinnaal antikvariaat), raamatukaupluse Täht ning muidugi ja eelkõige Riia tänava antikvariaadi, tollal raamatukaupluse nr 42 (praegu Jaana Loot'i pood) püsikülaline. Ka Ülo on meenutanud, et Riia tänava antikvariaati hakanud ta külastama juba üsna väiksesena. Ta jõudis millalgi ka tagaruumi siseneda võivate klientide ehk privilegeeritute hulka, kui ta kooliõde seal tööle hakkas, aga see võttis aega. (Mäletan, et tagaruumis tundis end väga koduselt näiteks Jaan Eilart.) 11. klassi sügisel pidasin end nii targaks, et saatsin *Sirbile ja Vasarale* vastuseks Uno Liivaku ühele seal ilmunud loole artikli “Unelmais ja tõsielus” antikvariaatidest ja nendega seotud probleemidest, see avaldati üsna väikeste lühendustega minu soovitud pseudonüümi Esto Loog all (see nimi oli tähenduslik kooslus!). Kaaskirjas sellele teatasin: “Arvan, et seal esitatavad probleemid on vaja selgeks rääkida just meie raamatu juubeliaastal, millal raamat peab naiste kõrval (on ju ka naiste-aasta) seisma tähelepanu keskpunktis.” Nii moodne! Aga Aleksander Elbe juures Kalevi tänaval ei käinud ma kordagi, küll aga väisasid teda pidevalt Ülo, Hando Runnel, Peeter Tulviste, Kalev Sikk (Riia tn antikvariaadis oli tema hakanud käima 1965. aastast

peale). Hiljem lisandusid Brigita Rinki (alul koos Mare Jõgi'ga) antikvariaat Narva tänava arstiühika kõrval (1989–2000), Ants Linnardi ja Ago Kõrvi antikvariaat Rüütli tänaval ning Andrus Rüütli antiigipood Küütri tänaval. Unustada ei tohi ka täikat, kust laupäeviti sai osta nii mõnegi trükise, foto või postkaardi. Aga see ei olnud mitte ainult ega ennekõike minu ring. Ja mitte kõik need kauplused iga päev. Vähemalt Ülikooli poodi, Kirjavarra, Teadusesse ja Riia tänava antikvariaati astusid peaaegu iga päev sisse ka Ülo, Tõnu Luik ja Viktor Sieben (filosoofiakateedri õpetaja 1978–1980 ja edasi vanemõpetaja), hiljem lisandus Andrus Tool (õppis ülikoolis 1984–1991, seejärel lektor); minuga koos tihti Tiit Hennoste ja Mart Meri; peagi liitusid tol ajal lahutamatud kolleegid Eduard Parhomenko ja Peep Mühls. Ja mõni neist käis vähemalt antikvariaadid läbi koguni kaks korda päevas. Linnardi ja Kõrvi poodi võiks nimetada lausa klubiruumiks, samuti Andrus Rüütli oma. Nende mõlema poe ukse taga võis hilisemal ajal kohe pärast avamist tihti näha Ülo jalgratast, eriti “Antsu ja Ago juures”.

Tuleks ka lisada, et kuni ülikoolini tähendasid need raamaturingid mulle suuresti seda, et sai näha, millised raamatud on ilmunud või müüa toodud. Riia tänava antikvariaadi puhul tuleb meelde pidada ka seda, et paljusid vanemaid eestikeelseid raamatuid ei olnud lubatud müüki võtta, sest nad olid keelatud raamatute nimekirjas. Ja ka Eesti Vabariigi ning Saksa-aegne ajakirjandus oli peaaegu täielikult keelatud. Samuti peaaegu kogu pagulaskirjandus, eriti perioodika. Vanemat *baltica*'t siiski vahel müügil oli. Nii lisandus kooli ajal koju põhiliselt kaasaegseid trükiseid, mida oli võimalik osta ema antud koolipuhvetiraha kokku hoides või näiteks ühel aastal õpilasmalevas raha teenides. Tollane trükisõna oli ju odav ja lisaks hinnati poodides trükiste hinda alla. Minust vanematel raamatuhuvilistel oli palgatöö tõttu siis muidugi rahaline eelis. Ja tegelikult ma ei suudagi tagantjärele täpselt öelda, millise raha eest tekkis kooli ajal mu koju isiklik raamatukogu, mille riulid olid üle paari meetri pikad ja ulatusid maast laeni. Kergemaks läks ülikooli ajal, kui mitte küll kogu aeg saadud stipendiumile lisandus üliõpilaste ehitusmalevas ja mõnikord ka juhuslikel töödel teenitud raha, ja muidugi pärast ülikooli lõpetamist tööle asudes. Ja kord küsisin isalt mitusada rubla, et ühe kir-

jandusteadlase pärandist osta endale Eesti Vabariigi aegsed *Eesti Kirjanduse* ja *Loomingu* aastakäigud. “Õnneks” hakkas antikvariaatide kuldaeg pärast keeldude kaotamist 1980. aastate lõpul ning jätkus järgmise kümnendi algul, kui rahalistesse raskustesse sattunud inimesed oma kodudest vanemad raamatud müüki tõid või pärijad kodusid tühjendasid.

*

Riia tänava antikvariaadi kõrval oli tähtsuselt järgmine ilmselt Teaduse raamatupood. Seal võeti kirjastuste trükitud kataloogide alusel vastu hulga Vene kirjastuste tellimusi, samuti olid laual Eesti kirjastuste kataloogid ja tellimislehed, ka Ida-Saksa NOVA tellimislehed. Kui tellitud raamat oli poodi jõudnud, saadeti tellija poolt ette ära täidetud postkaart koju, NOVA puhul vist piisas loetavast allkirjast tellimislehel. See oli põnev aeg, kui need kataloogid olid Teaduses akna alla pikale lauale välja pandud ning siis enamasti üks kindel seltskond seal istus ja katalooge lappas ning oma nime väljaannete kirjelduste juurde kirjutas või kaarte täitis. Ja need mehed ja nimed olid ikka ühed ja needsamad — Matjus, Luik, Sieben, Uno Veismann, Mikelsaared, Leonid Stolitš jt, ja nende tellimiste hulk oli muljet avaldav. Mina olin nende korüfeedega võrreldes ikka väga tagasihoidlik, kuigi ikkagi osaline. Ja omaette põnev oli lugeda ja näha, kes millise raamatu on tellinud.

Ja seesama raamaturingide ja -tellijate seltskond jõudis liikuda ka ülikooli uues raamatukogus, eriti uudiskirjanduse toas esmaspäeviti, ja istuda sealses kohvikus, mis samuti oli poolenisti klubi. Mindki huvitanud uute trükiste vahel olid eriti tihti Parhomenko ja Mühlsi tellimissedelid.

*

Ajapikku tekkis raamatute ostu ja müügi võimalus osta.ee keskkonna kaudu. Mõnda aega oli ka Ülo seal vägagi aktiivne ostja,

ta kasutajanimi oli Pöögle. Vaatasin nüüd järele: ta oli osta.ee kasutaja olnud alates 25. juulist 2011, esimese ostu teinud 6. mail 2012. Ja viimase tagasiside on ta müüjale jätnud 18. detsembril 2019 kell 22:33. Üldiselt on need kommentaarid temalt laadis “Suur aitäh müüjale ülima vastutulelikkuse eest, mida võib harva kohata! Rahulikke jõulupühi! Rõõmsaid kohtumisi nii vanal kui ka uuel aastal!” või “Suur aitäh väga haruldase ja põneva trükise eest! Ehkki olen müüja poolt pakutavat üpris hoolikalt jälginud, rõhutan uuesti lisaks ta silmapaistvale professionaalsele asjatundlikkusele suurt hoolivust ostjast, mis ilmneb ka postitehingu kiires soorituses. — Üks tänulik ostja. . .” Ise ei ole Ülo seal ühtegi trükist müüki pannud, kuid on saanud oma ostude eest müüjatelt 412 tagasisidet. Kahjuks on need oksjonid juba arhiveeritud, nii et Ülo ostetud raamatute kataloogi sealt enam teha ei saa. Kindlasti aga pani ta ise kõik oma ostud kirja.

Mina olen osta.ee kasutaja olnud Ülost seitse aastat varasemast ajast, alates 18. aprillist 2004, saanud müüjana praegu-seks 79 tagasisidet ja ostjana 1529, aga olen oste teinud ka ühele oma sõbrale. Ja siia alla ei kuulu mitte ainult trükised, vaid ka postkaardid, fotod, dokumendid jm. Muidugi oli palju asju, mida tahtsime saada Üloga mõlemad, tihti muidugi veel teisedki (kellele sageli koos alla jäime), ja siis tekkis Üloga kassihiire mäng. Enamasti lõppesid oksjonid õhtul kella 9–10 paiku, kuid võisid pakkumistega veel edasi venida. Ülo on seda olukorda poeetiliselt väljendanud sõnadega “istudes ka öösiti üleva, jälgides nt. keset sügavat ööd ihaldatud raamatu “liikumist” e-oksjoni viimasel viiel minutil”. Ja tõepoolest, Ülo tegi oma pakkumise enamasti mõni sekund enne, kui oli jäänud viis minutit oksjoni lõpuni; kui tehti hiljem, hakkas lugema uus viieminutiline aeg. Ja üks siis pakkusid ka ise, enamasti väikseima ette antava sammu. Ja siis ootas Ülo jälle nii neli ja pool minutit ja tegi siis uue pakkumise, jälle ühe väikseima võimaliku sammu võrra rohkem, jne jne. Mõnikord tegi see mulle nalja ja hakkasin samamoodi käituma, et ootasin samuti neli ja pool minutit ära ja pakkusin siis üle. Ja nii me siis sammhaaval vaheldumisi pakkusime. Mäletan, et vähemalt üks kord kestis see umbes poolteist tundi ja siis ma andsin alla. Aga Ülol olid siiski ka mingid kalkuleeritud ra-

halised piirid, milleni ta pakkus, enne kui loobus. Ja loomulikult veel ahtamad minul.

Kord 2017. aastal olen Üloga konkureerides võitnud Sophia Vardi novellikogu *Esimesed tuuled* (1914) pakkumise. Ja pärast seda saanud temalt meili: “Tere ja palju õnne esimeste tuulte puhul! — Ilusat õhtut!”. Võtsin seda sõbraliku pöördumisena, kuid eks selles oli ka kaotajanukrust. Aga oli palju kordi, kus tema oma sihikindla ostusooviga peale jäi. Ja Ülo oli oma teadmistega ka selline ostja, kes sai endale nii mõnegi harulduse, mille ta erinevalt teistest oma eelteadmiste alusel ära tundis.

Üks kiri veel 2012. aastast, seekord minu “võidu” puhul (ja ma vist ei otnud seda raamatut endale, vaid sõbrale): “Tere, Mart! 1. Soovin Sulle kõigepealt, kuigi — vabandan! — tagantjärele õnne sünnipäeva puhul ja edu võitluses Eesti ja eesti raamatu pärast! 2. Aitäh selle eest, et päätsid eile ühe “Eesti-Ma Rahwa Koddoga Kirko-Ramatu. . .” (mittetäieliku) köite Eestile. Mulle tundub seejuures, et selle köite algusosa — nii koondköite kui ka “katekismusse õpetusse” tiitellehed trükiaasta-arvuga 1785! — võis tundmatu bibliograaf kirjeldada mustas raamatus (vt. nr. 321a) ja vastavalt ka ESTER-is “järeldamise” tulemusena, neid de visu nägemata, kuna kummaski säilinud eksemplaris, EKM-i ja Vilniuse omas lihtsalt pole tiitellehti, sellal kui vähemalt Sinu poolt eile võidetud köite “katekismusse õpetusse” tiitellehel (vt. ota.ee pilti!) seisab trükiaastana selgesti 1784. Täieliku selguse saamiseks oleks muidugi hea näha ka nr. 321a leidumuse kirjes millegipärast puudulikult kirjeldatud 8-leheküljelist (!) RR eksemplari! Võimalik muidugi, kuid minu meelest siiski vähe tõenäoline, et nr. 321a ilmus nii 1784. kui ka 1785. aastal. Sel juhul oleks Sinu eksemplari puhul muidugi tegemist tõelise uunikumiga! — Kui võimalik, oleks sellepärast tore kiiresti näha saada seda Sinu eksemplari! [---] Veel kord Sulle palju õnne ja parimat! Ülo.”

*

Ajakirja *Akadeemia* puhul oli Ülo autoriks nii tõlkijana kui ka artiklite, arvustuste, järelsõnade kirjutajana, ja juba alates

1989. aasta ehk esimese aastakäigu teisest numbrist; tema viimane kirjatöö meie ajakirjas ilmus 2015. aastal. Enamik neid kaastöid pääses trükki meie *universalia*-osa toimetajate kaudu, kuid osa ka minu.

Ülo suure lemmiku Martin Heideggeri tõlgete jõudmine *Akadeemia* veergudele läks aga üle kivide ja kändude. Kaks lugu, mida soovitan üle lugeda, on 1992. aastal Ain Kaalepi vastulause Ülo tõlkeviisi kohta ning Ülo vastulugu tegelikult iroonilise pealkirjaga “See üks vastus”. Kaalep süüdistas Ülot Heideggeri *Spiegeli*-intervjuu tõlkimise puhul bukvalismis jm. Temal ja “toimetuse veel mõnel liikmel” olnud “suuri kõhklusi”, sest “tõlkija ei suhtunud parandusettepanekutesse soodsalt”, “kummatigi on H-i tekst nii huvitav, et kahju olnuks tõlget tagasi anda”. Ülo vastus sellele on järsk ja üldiselt irooniline, oma läbimõeldud tõlkepõhimõtteid esitav ja endale kindlaks jääv. Küll aktsepteeris ta loo keeleteoimetust, kinnitades seda kursiivkirjas lausega “Ma lasen ennast meeleldi õpetada”. Eks naljatlev, kuid torkav kinnitus ju seegi! Aga edasi käsitleb ta seda, mida keegi mõistab tõlkimise all ja kuidas mõistab, ja siis keele all, ning tõlkimise ja tõlgitsemise vahekorda. Jne. 1993. aasta oktoobris lisandus sellesse väitlusse veel Mirjam Lepikult.

Enda artiklite ja tõlgete puhul oli Ülo üldse väga kindel oma keelekasutuses. Aga tore oli näiteks saada kaaskirja ühele kaastöölle: “Tere! Saadan igaks juhuks teele oma esseistliku heietuse, mille puhul kahtlen, kas see ikka üldse sobib. Lohutuseks avastasin, et ajakirja tagaotsas on ka essee- ehk koolikirjandi-osakond. Vahest sobib sinna, ent ega sedagi tea. [...] Parimat soovides Ülo M.” Kõne all on 2013. aastal ilmunud väga põnev artikkel “Linn kui mälestus: Ajakohatuid märkmeid”.

Akadeemia kolleegiumi liige Ülo kohe algul ei olnud. Sellest esimesest kolleegiumist on praeguseks meie hulgast lahkunud kümme inimest (Valeri Bezzubov, Arvo Krikmann, Madis Kõiv, Jaan Lepajõe, Aino Lukas, Juhan Peegel, Ain Raitviir, Peeter Tulviste, Sulev Vahre, Kaljo Villako), elus neli: Tiit Hennoste, Kalle Kasemaa, Hando Runnel, Arvo Valton. 1999. aasta esimeses ehk üldse 118. numbris on põhjalikult uuenenud kolleegiumi nimekiri, teiste hulgas lisandus Ülo. Sellest koosseisust on meie

hulgast nüüd pilvepiiril koos Üloga seitse (Madis Kõiv, Uno Mereste, Peeter Olesk, Juhan Peegel, Peeter Tulviste, Kaljo Villako), õnneks meie keskel Jaak Aaviksoo, Jaan Einasto, Jüri Engelbrecht, Tiit Hennoste, Kalle Kasemaa, Kalevi Kull, Eero Medijainen, Rein Raud (pole enam kolleegiumi liige), Jaan Ross, Hando Runnel, Jaan Sootak, Richard Villems.

Ajakirja *Akadeemia* kolleegiumi liikmeks olemine tähendab nõuandvaid koosolekuid kord aastas ja vajaduse korral toimetajate konsulteerimist, aastaauhinna kandidaatide esitamist, osalemist auhinnaseminaridel koos seltskondliku osaga. Jah, praegune peatoimetaja Toomas saatis ka eelmise aasta lõpul Ülole kirja palvega osaleda auhinnatavate valimises. Me ju ei teadnud tema olukorda täpsemalt. Sellele enam vastust ei tulnud. Ja kolleegiumiga seoses oli üks tore asi ka see, kui toimetus ja kolleegium üheskoos 2008. aastal Tallinnasse sõitsid, kus me Linnateatris peetud mälu-mängus saavutasime esikoha võistkonnaga, mille koosseisus olid Ülo, mina, Kalle Hein, Elmo Nüganen, Piret Kalda, minu esimese kursuse õde Anu Lamp ja Elisabet Tamm.

*

Tähtis osa Ülo elus oli ka kirjastusel Ilmamaa ja Sihtkapitalil Eesti Mõttelugu. Ilmamaa alustas usaldusühinguna (see oli oluline nimetus!), millest peagi sai OÜ. Ülo oli algusest peale ehk juba enne 1993. aastast aktiivselt tegev mõlema rajamise juures ning Ilmamaa ja Eesti Mõtteloo Sihtkapitali nõukogu liige. Algusest kuni eelmise sajandi viimase kümnendi lõpuni olin ka mina nendes tegev. Ilmamaa nõukogu liikmete korrapärane koosolekuaeg oli esmaspäeviti kell neli.

Hando Runneli sõnade järgi oli Ilmamaad asutades eesmärk 1940. aastal lõpetatud vaba vaimuelu ja kirjastustegevuse taas-elustamine Tartus, mis nõukogude ajal oli olnud ju pooleldi inimõigusteta, vaimuvabaduseta, suletud sõjaväelinn. (Eks ajakirja *Akadeemia* taasasutamine veidi varem lähtus samast eesmärgist.)

Ülo on koostanud trükise *Ilmamaa kataloog 1992–1997* (1998), samuti kataloogi *Eesti mõttelugu 1995–2004* (2004). Raa-

matusari “Eesti mõttelugu” hakkas ilmuma 1995. aastal, praegu-seks on Ene-Margit Tiidu äsjase raamatuga jõutud 168. numbri-ni. 2004. aastal ilmus selles ka Ülo enda kogumik *Kõrb kasvab*. Ülo tegi kaastööd ka minu koostatud teosele *Läbi äreva vere: Pü-hendusteos Hando Runnelile* (1999). Ilmamaa on jäänud “Ava-tud Eesti raamatu” sarja teoste põhiavaldatajaks. Sari on nüüdseks jõudnud 278. teoseni. Mõlema puhul on olnud oluline Ülo osa kirjastuse konsultandina, eriti viimase puhul.

Ja Ülo oli aktiivselt ja keskselt tegev ka eesti raamatu aasta peakomitees. Raamatuaasta korraldati põhiliselt Ilmamaast läh-tunud algatusel üleriiklikult 2000–2001; mina olin Ilmamaa tege-vusest sel ajal juba eemal ja nii ei olnud raamatuaasta mul Üloga ühise tegutsemise koht.

*

Üloga seotud omaette peatükk on Tartu ülikooli raamatupood ja ülikooli raamatuoksjonid. Ülikooli 11 tegutses raamatupood juba 19. sajandi lõpul, 1929. aastast kuni 1950. aastate alguseni kaup-lus Akadeemiline Raamat, 1964. aastani raamatukauplus nr 2, 1964–1983 raamatukauplus Ülikooli. 2. oktoobril 1983. aastal tekkis hoones tulekahju, seejärel oli maja viis aastat tühi. 1. juunil 1988 alustas Poola restaureerimisfirma hoone renoveerimist.

Tänu rektor Peeter Tulvistele (ametis 1993–1998) ja hal-dusprorektor Riho Illakule (ametis 1994–1998, seejärel 1998–2009 haldusdirektor) võttis ülikool ette raamatupoe ruumide re-noveerimise, laiendamise, sisustuse tellimise eriprojekti järgi jm. Imeilis ja funktsionaalne raamatupood avati 13. mail 1996. aas-tal. 2010. aastal müüs ülikool väidetavalt kahjumis püsinud poe seni peamiselt veebi kaudu tellitud raamatute müügiga tegelenud OÜ-le Krisostomus kaubamärgi litsentsilepinguga kuni 6. märtsi-ni 2018. Selle vastu protestiti, sh näiteks loodi Facebooki lehe-külg “Ülikooli raamatupood ja kirjastus peavad jääma”. Ülikoo-li tänaval tegutsenud Tartu Ülikooli raamatupood lõpetas tege-vuse 30. juunil 2012, sest Krisostomusele oli Tartu linna nõu-tav renditasu liiga kõrge; ruumidesse kolisid Soome Instituut ja

Tartu linnavalitsuse mõned allüksused. Samal aasta juulis nimetas OÜ Krisostomus Ülikooli raamatupoeks oma senise kaupluse Raekoja plats 11. Ja pood kandis seda nime kuni nime litsentsilepingu lõppemiseni.

See ülikooli raamatupoe likvideerimine on tegelikult pikk ja kurb lugu, mille lähemaks esitamiseks on siinne koht täiesti sobimatu: kes ja kuidas sellesse suhtus, milline oli selles ülikooli ühe või teise ametniku roll jne. Tegelikult oli raamatupood ennast tõestanud rahaliselt toimetuleva asutusena. Aastail 2001–2008 oli kauplus vaid 2003. aastal kahjumis, teistel aastatel oli kasum 112 000–336 000 krooni. 2009. ja 2010. aasta ei olnud poele tõepoolest majanduslikult edukad, kuid selle taustaks oli üldine majanduslangus ja mõni muugi põhjus (nt ülikoolipoolsete ja ülikooli raamatukogu ostude umbes 50%-line vähenemine ülikooli raamatupoest). Meie lootsime hoopis ülikooli toetusele ja igakülgele abile ajutise raske aja üleelamiseks, sh näiteks rahalist tuge veebipoe tõhusamaks muutmiseks või siis kaubaauto omandamiseks raamatute hankimise kiirendamiseks Tallinnast, mis oluks konkurentsivõimeline.

Olin 1990. aastate keskel ülikooli kirjastuses töötades selle poe taasrajamisega otseselt seotud, avamispäevast peale sai pood ülikooli omaette struktuuriüksuseks. Ülo, Tõnu Kollo ja Peeter Tulviste olid poe nõukogus, Ülo 1999–2001 nõukogu esimees. Kirjutasin 2010. aastal pika, 12-lõigulise põhjenduse raamatupoe vajadusest ülikooli juures, mida Ülo ja Tõnu redigeerisid, ning saatsin selle kui “Tartu ülikooli vilistlane” meilitsi kõigile ülikooli nõukogu liikmeile. Selle 12. punkt kõlas: “Kokkuvõtteks kutsum Teid üles aitama Tartu Ülikooli Raamatupoel saada üle üldise majanduslanguse tõttu tekkinud ajutisest tagasilöögist kas või sel teel, et Teiega seotud isikud või asutused kasutaksid trükiste ostuvajaduse rahuldamiseks just ülikooli oma raamatupoodi. Samuti loodan väga, et ülikooli praegune juhtkond leiab võimaluse sellesama eesmärgi heaks toetada rahaliselt ülikooli raamatupoe olemasolu eelpool esitatud põhjendusi silmas pidades.” See muidugi ei aidanud, ülikooli tollased juhid ei näinud muud teed kui poest lahti saada. Kadus üks oluline ja väga ilus mälupaik, nagu on praeguseks kadunud paljud teisedki sellised kohad Tartus.

Ja mis on veel seoses poega oluline: Tartu ülikooli raamatupoe raamatuoksjonid, mida nimetati üheks selle poe kaubamärgiks. Raamatuoksjoneid hakati Eestis pidama 1988. aastast, neid korraldasid näiteks ühistu Taavet, Tallinna Bibliofiilide Klubi, mõni vanaraamatupood, üliõpilasseltsid, Eesti Raamatuühing. Soov ka Tartus raamatuoksjoneid läbi viima hakata oli pärast poe avamist 1996. aastal loomulik. Ülo: “Iga ehtsa bibliofiili seisukohalt on raamatuoksjonid üheks kõige olulisemaks bibliofiilse kollektsiooni täiendamise ehk tulmeallikaks.” Muidugi nõudis see tööd, Ülo sõnade järgi iga kord umbes neli kuud ettevalmistust. Esimene raamatuoksjon peeti 25. jaanuaril 1997 ülikooli peahoone 139. auditooriumis, mis jäigi nende toimumise paigaks kuni lõpuni. Ka ise suur raamatusõber ja bibliofiil rektor Tulviste toetas ja õhutas seda igati, ja meile oli oluline, et oksjonite tase vastaks rahvusülikooli ja akadeemilise asutuse omale. Igaks korraks loodi oksjonikomisjon (komisjoni nn välisliikmed said tänutäheks poe kinkekaardid), kuhu kuulus poe juhataja (vastavalt Silja Barõshnikova, Ülle Kollo-Ergma, Lilian Mutso-Neerut) ning liikmeiks olid Ülo, Vello Paatsi ja (põhiliselt haamrilööjana) mina. Oksjonite “objektiks” olid Eesti ja eestikeelne trükis ning *estica*. Väga oluline oli iga kord teha korralike kirjetega kataloog, millel oleks väärtus ka pärast oksjonit. Algul oli Ülo koos Vello Paatsiga pakutava vastuvõtjad, hindajad, kataloogi tegijad. 2009. aastast ehk 13. oksjonist oli kataloogi sisestajaks ja koostajaks Ülo kõrval Tõnu Kollo, kes on öelnud: “Aga see on selline põnev tegevus. Vaatad, mida võtad, mida jätad. Tavaliselt oleme me ise siis alghinnad määranud. Aga eks see sisestamine võttis aega ka. Lõppude lõpuks on see ju ikkagi selline 100-leheküljeline raamatuke.” Ülo: “Kui mitte muu, siis vähemalt mis tahes bibliograafia peab täpne olema.” Igal oksjonil oli kolm teemat: vahelduv nimateema, Eestiga seotud trükised, haruldased trükised. Esimesest oksjonist kuni üheksandani oli kirjete arv suurenenud 262-st kuni 930-ni. Oksjon toimus novembrikuus või aasta esimestel kuudel. “See on ülikooli raamatupoel üks igavene tore algatus ja kultuurisündmus ka,” ütles rektor Tulviste. “Toredad inimesed tulevad kokku ja lä-

hevad rõõmsalt raamatukuhjadega koju.” Viimane, XV raamatuoksjon peeti 3. märtsil 2012: Eesti teatmetrükis, Eesti ja naabermaad ajas ja ruumis, Eesti vanem ja/või haruldane trükis. Kaks viimast oksjonit toimusid juba Krisostomuse omanikuks olles. Siis kadus ka meil selleks innustus ja otsene side uute omanikega, eks selles oli oma osa ka senise poe kaotamise kurbusel. Eestis korraldas viimased raamatuoksjonid Tarmo Kolk Tallinnas, viimati vist 2019. aastal, nii nagu ka Ülo poeg Ülo samal aastal Tartus. Ülo-noorem püüdis üksinda juba varemgi meie katkenud ettevõtmist mingil määral jätkata. Nüüd on kõik see minevik.

Ja muidugi olime osalemas ostjatena enamikul raamatuoksjonitel väljaspool Tartut.

*

2004. aastal alustas meie väike rühmake ETBde (“Eesti tõeliste bibliofiilide” — nimi mu mäletamist mööda Ülolt) kokkutulekute — esialgse kavaga korraldada neid igal aastal juulis-augustis. 17. juulil 2004 olime Peedul Vello Paatsi juures, 29. juulil 2005 Tartus Sihi tänavas Peeter Tulviste juures, 17. augustil 2007 Adral Tõnu Kollo juures. 2012. aastal kirjutas Ülo: “Vahepeal on aastaid möödunud vabaduses, ent mälestus laagreist ei kao...”, ja kavandas neljanda kokkusaamise taas Vello Paatsi ja ta pere juures Peedul. Sellest teada andes kirjutas Ülo: “[M]uidugi võib juhtuda, et kõrgemad väed võivad sekkuda, kuid sellega peame alati arvestama.” Neil kokkutulekuil osalesid enamasti koos “saatvate isikutega” Peeter Tulviste, Tõnu Kollo, Vello Paatsi ja mina.

*

Tartu Bibliofiilide Klubi asutati 14. detsembril 1982. aastal ENSV Raamatuühingu Tartu linnaorganisatsiooni ruumides linnaraamatukogus; kaks varasemat katset olid nurjunud, sest ei suudetud kokku leppida bibliofiilia mõiste tähenduses. Koosoleku avas Abel Nagelmaa, kohal oli kümme asutajaliiget. Klubi ülesandeks seati “koondada Tartus elavaid bibliofiile, täiendada

oma raamatuteaduslikke ja kultuuriloolisi teadmisi, arendada raamatute kogumise ja laenutamise kultuuri ning levitada raamatualaseid teadmisi”, kokku pidi tuldama kord kuus. Esimesse juhatusse kuulusid esimees Abel Nagelmaa, aseesimees Heino Puhvel ja sekretär Linda Poots. Uus asutamisleping koostati 8. jaanuaril 2004, et teha MTÜ ja hakata kogunema Kirjanduse Majas Vanemuise tänaval, kuid see juriidiline keha jäi vormistamata, korrapäraselt tuldi aga kokku küll.

Mina käisin seal klubis väga harva. Mul oli mingi kinnisidee või endale mõeldud vabandus, et olen ainult raamatusõber, mitte bibliofiil. Ja pikapeale jõudsid klubi liikmed kõrgesse ikka või lahkusid meie hulgast või rauges lihtsalt ind. Nüüd ei tegutse klubi enam mitu aastat. Aga seal näidati aasta jooksul omandatud trükiseid, korraldati tähtpäevaüritusi ja iga aasta esitleti saja aasta eest ilmunud trükisõna. Neis oli ka Ülo muidugi aktiivselt tegev.

*

Küll korraldasime kaks raamatunäitust. Esimese 2001. aasta aprillis Tartu ülikooli raamatukogus pealkirjaga “Keelatud raamat Eestis 1525–2000”, raamatuaasta lõpuürituste sarjas. Ülo: “Õigupoolest on see esimene suur näitus Eestis, mis demonstreerib eestikeelse raamatu keelamist järeeltsensuuri mõttes kõigil aegadel.” Ja Ülo ütles intervjuerijale ka: “Korraldajaiks on Eesti Kirjanduse Selts, Tartu Bibliofiilide Klubi, Tartu Ülikooli raamatukogu ja Eesti Kirjandusmuuseum, toetas eesti raamatu aasta peakomitee. Tublisti on näitust oma kogudest rikastanud teiste hulgas bibliofiilid Peeter Tulviste, Mart Orav, Abel ja Silvia Nagelmaa, Vello Paatsi ja Kalev Sikk, samuti bukinistid Ants Linnard ja Agu Kõrv. Olen näitusele andnud raamatuid ka oma kogust.”

Teine näitus oli Tartu koolide ja kooliklasside almanahhidest, ajakirjadest ja ajalehtedest, pealkirjaga “Nooruse helinad: Tartu kooliväljaanded läbi aja”; see avati Oskar Lutsu nimelises Tartu Linnaraamatukogus 2017. aasta oktoobris. Välja olid pandud nii trükitud, paljundatud kui ka käsitsi kirjutatud üllitised, vanim 1911. aastast. Tahtsime sinna esialgu lisada ka Tartu koolide ajalood, aga põhimaterjali kõrvale need lihtsalt enam ei mahtunud.

Oli mõte neist teha eraldi näitus, aga nagu ikka, muud asjad tulid peale. Ja muide olime mõlemad Üloga oma kooliajal olnud oma kooli almanahhide autorid: Ülo 8. keskkooli *Tipa-tapas* ja mina 1. keskkooli *Suleseppades*.

Mõlemale näitusele eelnes üsna põhjalik eeltöö nii muuseumides ja arhiivides kui ka trükisõnaga. Keelatud raamatute näituse puhul vaatasin näiteks läbi ka Eesti Kirjandusmuuseumi erifondi korrastamata arhiivi, samuti Tartu ülikooli raamatukogu erifondi oma, hankisin rahvusarhiivist jm dokumente jne. Ja kooliasjade puhul oli samuti vaja teha eeltööd: tuvastada koolide n-ö sugupuud läbi heitliku 20. sajandi, otsida eri kohtadest andmeid neis ilmunud väljaannete kohta jne. Kooliväljaannete kogumine üle Eesti oli nii Ülo kui ka minu erihuvi, need on ju nii sisu kui ka autorite poolest põnevad. Ülo: “Minu nimekirjas leiduvad koolialmanahhide, -ajakirjade ja -lehtede need numbrid, mis mul olemas ja hetkel ka üles leitud. Tean, et midagi on mul veel, kuid neid ei suuda ma ega jõuagi kiirel ajal enam üles otsida.” Selline mure oli minulgi. Aga välja saime panna ka tõelisi haruldusi, nt minu valduses olevad Tartu Õpetajate Seminari sõja-aegsed käsikirjalised väljaanded Meeri Säre illustratsioonide ja Endel Lippmaa kaastööga, jpm. Väga vastutulelikult aitasid meid linnaraamatukogu töötajad, samuti mitu erakogujat, väljaandeid käisime küsimas ka Tartu koolidest.

*

Ülo kui bibliofiil on ammandamatu teema. Olen sellest natuke kõnelenud Ülo raamatu esitlusel 2018. aastal. Ta oli selles tegevuses ülimalt süstemaatiline, omandas pidevalt uusi teadmisi ja otsis infot. Mulle läksid väga südamesse Ülo laused raamatupisiku saamisest: “Ikka kodust. Kodus oli väga vähe raamatuid, võib-olla paarkümmend.” Oma raamatud hakkasid tal olema esimese klassi ajal, nende üldnimestikku hakkas ta koostama kümnesealt, keskkooli ajal aga raamatuid teadlikult koguma, tõeliselt ülikooli ajal. 1953. aastal ilmus ELKNÜ Keskkomitee ja Tallinna Linnakomitee ajalehes *Säde* Tartu Õpetajate Instituudi harjutuskooli 5.c klassi õpilase Ülo esimene trükitöö “Raamatud abis-

tavad mind õppetöös”, milles ta kirjutas: “Minu lemmiktegevuseks on huvitavate ning kasulikkude raamatute lugemine. Raamatuid toon enesele linna- ja kooliraamatukogust. Raamatuid laenan ka sõprade käest. Loen suure huviga nii ilukirjanduslikke kui ka populaarteaduslikke raamatuid, ses tean, et nad abistavad mind õppetöös.” Selles kõiges on palju tuttavat. Mul ei tulnud kunagi pähe küsida, milline oli kujunemiseas temale oluline lähiümbrus täpsemalt. Aga mu enda raamatuhuvi arenes nii nagu Üloigi ja sellel oli tegelikult tugev rahvuslik taust ja põhjendus. Kodus oli varasemaist trükistest vanaema piibel (mille vahel Tartu vanglas mõrvatute 1. aastapäeva tähistamise mälestusleht 1942 koos nimedega; vangla oli mu kodust saja meetri kaugusel), koguteos *Tartu*, Eesti Kirjanduse Seltsi väljaandel ilmunud Eesti ajaloo kolm köidet ja mõned filosoofilise seeria raamatud, Tartu Tütarlaste Gümnaasiumi ja Tartu Õhtugümnaasiumi ajakirju 1930. aastast (ema ja isa koolid), ema TTG-müts ja märk, tema fotoalbumid, kus pildidel ka “roosinupukeste” direktor Jaan Roos, ema klassiõe Heljo Jaigi (Corradi) 1942. aastal ilmunud ja autori pühendusega luulekogu *Väikesed laulud = Kleine Lieder*, millest oli paar luuletust poliitilise sisu tõttu välja rebitud, vabariigiagegne üliõpilaslaulik, isa Õhtugümnaasiumi lõpumärk, pikk värviline Tartu-panoraam keisririigi ajast, jalaga õmblusmasin Singer, mis sõja ajal oli olnud maha maetud, Tartu Telefonivabriku must kettaga telefon (isa töötas seal vabrikus enne sõda), ja väga olulisena raadio Philips, kust kuulasin Ameerika Häält ja hiljem teisi, ka eestikeelseid välissaateid vähemalt John F. Kennedy mõrva aastast (1963) peale. Nende artefaktide kõrval muidugi Tartu ajalooline kesklinn (elasin Mitšurini (Laia) ja Ülikooli tn nurgal), nii palju kui sõda sellele oli halastanud, sõprade ülikoolis töötavad vanemad ning väga palju muud väikest ja suurt, mille meenutamiseks ja esitamiseks peaksin kirjutama sadu lehekülgi. Ja olin minagi esimese kirjatöö avaldanud poisikesena *Sädemes*, milles kajastus mu mure Tähtvere suusaraja veeres nähtud murtud puuokste üle.

1968. aastal avaldas Ülo kirjutise “Raamatunälg”, mis tal ka tolle ajani oli püsinud ja mis pärines lapsepõlvest, kui tal raamatuid oli vähem, kui lugeda jõudis. See olnud tõeline piin: emalt

tuli kaua kopikaid nuruda, vahel tükk aega nutta, enne kui neid sai. 1940. aastate lõpul ja 1950. aastate algul ostetud “patriotismist õhkuvad brošüürid” said tema raamatukogu aluseks. Tsitaate Ülolt: “Võiks lühidalt öelda, et inimene, keda ümbritsevad raamatud, kes hoiab raamatut, ei saa olla halb inimene. [...] inimliku tarkuse ja lahkuse ning raamatute vahel [on] aimatav tugev side”; “Ei pea olema tuhandeid kõiteid, peaasi on armastus raamatu vastu”; “Kasvasin koos raamatutega. Nad ei luba sul kunagi enesega rahulolu tunnet tekkida, nende keskel tunned end ikka rumalana — ja see pole paha”; “Alati meil elus ei vea — veda mine ei ole üldsegi elu seadus —, ja kui meil enam kedagi ei ole, siis jäävad raamatud. [...] Sõbrad võivad sind reeta, sina võid maha jätta sõbrad, kuid reeta neid, raamatuid, ei saa, sest nemad ei reeda sind kunagi. Raamatunälja näol tuletavad nad end igavesti meelde”; “Üks asi on kasvada koos oma raamatutega, end ise nendega ümbritseda, teine asi — kui sind nende keskele sunnitakse, pannakse, nad su ümber laotakse. Heasse seltskonda ei pea kedagi sundima, igauks peab selle ise leidma”; “Täna seisavad lapsed ükskõikselt raamatuhunniku ees”. Ja viimast ütles ta 1968. aastal! Aga see ei käi üldsegi Ülo enda laste, tõeliste raamatuhuviliste kohta!

Oma sõnul kogus Ülo u 25 teemat, sh mitme Eesti kirjaniiku raamatuid täielikult (s.t kõik nende ilmunud teosed ja trükid): Johannes Aavik keeleteadlasena, Juhan Jaik, Jüri Parijõgi, Oskar Luts, Pedro Krusten, August Gailit, August Mälk, Marie Under, Henrik Visnapuu. Suurim kollektsioon ta oma sõnul oli eesti luule oma, 2015. aastal u 4000 nimetust. Perioodikast kogus ta valikuliselt Eesti kultuuri-, kirjandus- ja filosoofiaajakirju. Samuti kõiki eesti keeles ilmunud filosoofiateoseid ja trükiseid filosoofia ja filosoofide kohta. Saksa aega täielikult, s.t ka viimse kui pisi-trükiseni. Muidugi ka signeeritud ja nummerdatud raamatuid. Ja siis kõiki Eesti alal kuni 1860. aastani ilmunud raamatuid (sh nende kõiki trükke). “Tööpõld on lai, see ei lõpe kunagi ära.” Ise on ta ilmse muigega sõnanud, et naise sõnade järgi on tema kogus 40 000 eksemplari, tema enda hinnangul aga 20 000. See olevat meetoodiline erinevus!

Eks me ikka tögasime teda, et ta vajab vähemalt kahte, kui mitte kolme eksemplari igast raamatust: ühe paneb kasti täiesti puutumatuna, teise või ka kolmanda riulile, kasutades vaid ühte viimastest. Ruumikitsikuse kohta ütles ta 2015. aastal: “Kimbubtab. Otsin maja juba kaua aega. Ühes korteris ongi praegu ainult raamatud, keegi seal ei ela.” Nagu ikka raamatutega, kasvab nende hulk raamatuhuvilisel ükskord üle pea kuni ajani, mil hakkad mõtlema, et milleks need ja kellele. Aga pisik on ikkagi ravimatu, ehk aja jooksul vaid rohkem või vähem leebema toimega. Kui Ülo perega maja omandas, sai ta hakata oma mitmes kohas laiali olnud ja kaua puutumatuna seisnud raamatuid koondama ja kastidest välja võtma, kataloogima, kohale paigutama. Oli sel puhul naljatlevalt juttu, et ta leiab nii palju huvitavat neist kastidest, et enam pole antikvariaatidesse asja. Ülo kirjutas ka umbes nii, et tekib palju avastamisrõõmu, kui saab raamatud süsteemselt enda ümber paigutada.

Ja nii Ülo kui ka näiteks Kalev Sikk on olnud väga korrektsed selleski mõttes, et on koostanud oma raamatutest nimekirju ja katalooge. Kui selleni ei jõua, pole peagi pahatihti enam meeles, kas üks või teine väljaanne sul juba on olemas või puudub. Ja nad mõlemad on olnud ühtlasi trükisõna uurijad, nii nagu nende hingesugulane Vello Paatsi, kõik kolm legendaarse bibliofiili Jaan Roosi vaimu ja teo tõelised edasikandjad. Ülo koondas oma raamatuloolised kirjutised või sõnavõttud 2018. aastal ilmunud raamatusse *Raamat on raamat: Artikleid ja ettekandeid 1953–2017*. See tutvustab muu hulgas nii bibliofiilia teooriat kui ka ajalugu, kuid on tegelikult ülistuslaul raamatule. Ülo sõnul: “Nagu mis tahes muu asi, nii koondab raamatki, kogub ka raamat ühtekokku maa ja taeva, jumalad ja surelikud. See tähendab ühe maailma.”

*

Ühel hetkel jäi Ülo aga põhiliselt koduseks, peagi lakkasid tema e-kirjad ja minu omad jäid vastuseta, tema telefon jäi helisema või oli tumm. Siis sai infot olukorrast Ülo-noorema ja Ilmamaa kaudu. Paari viimase kuu areng on olnud aga ootamatu, mille tege-likku karmust ma ei teadnud. Novembris “vabanes” (milline sõna

siinkohal) Kultuurkapitali suure nõukogu üks n-ö valdkondade-
ülene elutöötoetuse koht (s.t kvartaalne toetussumma selle saa-
jale kuni elupäevade lõpuni). Kirjutasin ulatusliku esildise, mille
kirjanduse sihtkapitali kolleegid kiitsid üksmeelselt heaks, ning
esitasime selle elutöötoetuse saajaks Ülo. Suurde nõukokku oli
peale tema esitatud veel teine, igati vääriline kandidaat, kes see-
kord ka välja valiti, sest on muu hulgas Ülost viis aastat vanem.
Ülo jäi kandidaadina ootele — ootama koha “vabanemist” või li-
samist. Ja aasta lõpul selgus, et olime jäänud saatuslikult hiljaks.

Ülo viimane pikem e-kiri mulle on 2020. aasta maist, kui ta
vastas Jaan Unduski soovil mu poolt talle esitatud küsimustele
Goethe-tõlgete väljaandmise kavatsuste kohta Saksa ajal. Ülol oli
aja jooksul õnnestunud omandada neist mõne korrektuuripoog-
nad, raamatud ise jäid ilmumata. Tema paljude väga täpsete, fakti-
rohkete, praktilisi jms asju käsitlevate kirjade kõrval laskem aga
lõpetuseks mõne tema kirjareaga kõnelda Ülo endal (kuigi neis on
minu seisukohast täiesti liialdavaid väiteid, aga selline Ülo huu-
mor juba oli):

2011: “Tere, sünnipäevalaps! Soovin Sulle edu, pikka iga ja
palju aastaid suures võitluses raamatu pärast, kuid kõike seda
muidugi kuldsel inimlikul põhimõttel: Pigem vähem, aga pare-
mini. . . Parimat! Ülo”

2017: “Armas Mart! Soovime Sulle tähtsal päeval pikka iga ja
palju aastaid, head tervist ja vastupidamist meile antud maailmas!
Tean, et olen kõige eest, mis minus head, võlgu Sinule ega jõua
seda kunagi kinni maksta. Sveta soovib Sulle samuti õnne, lausu-
des haiglast tulnult vihma käest ulualla sattudes mulle, et ainult
üks naine korraga. — Mõttetu seda mõistada. Naised on tõesti
täiesti teistsugused inimesed. Kõik naises on mõistatus, seda too-
nitas selgesti Friedrich Nietzschegi. Parimad aastad ootavad Sind
ees! Sind kindlasti ka järgmine raamatuaasta — 2025 — kui raa-
matuid enne ära ei keelata. . . Jõudu ja parimat Sulle! Ülo Sveta-
ga”

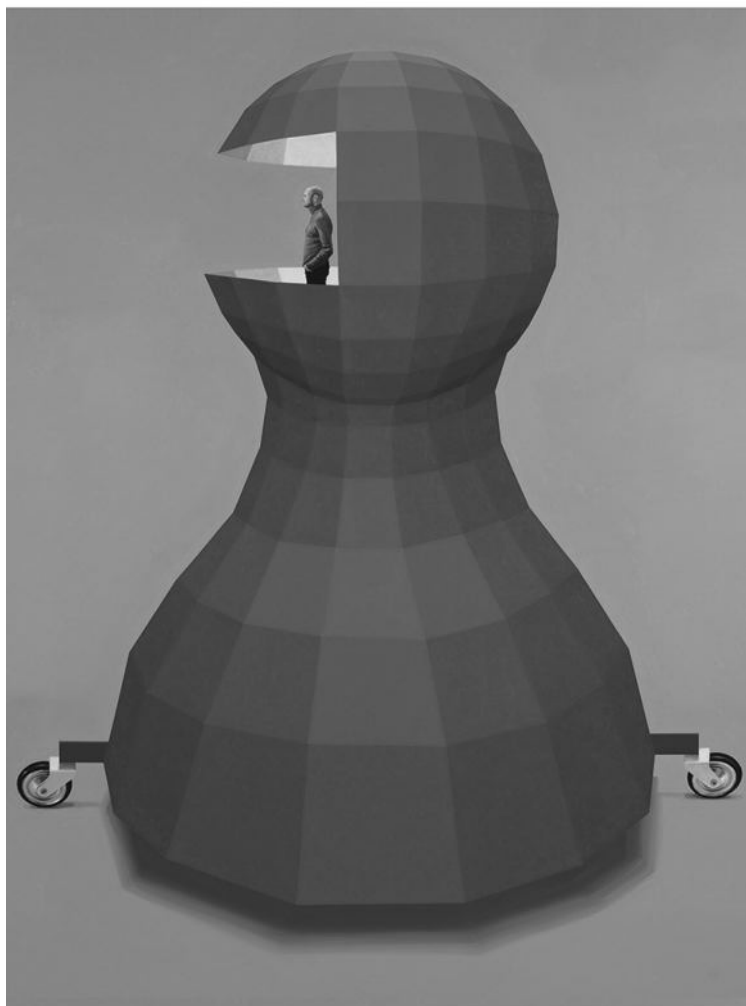
Või 2018: “Tere ja lase endale ühe väikese koosluse poolt sel
tähtsal päeval esiteks soovida kõike seda, mida Sa ise endale soo-
vid, ning teiseks ka kõigi nende soovitud soovide ehk soovitava

täidaminekut... See on kogemuslikult parim, mida oskab Sulle hetkel sõnuti saata üks Su igavene võlglane ja mõistagi tänuvõlglane... Kuid oma võlgu silmas pidades ei unusta ma ise ka kunagi Hölderlini, kes lausus: “Kus aga oht on, seal kasvab ka päästev.” (Mille Mati Sirkel tõlkis üpris naljakaks: “Kus aga oht on, seal kasvab ka rohi ta vastu.”) Meil on veel lootust. Ülo ja Sveta Paidest”. Jne. Jne.

On ju nii, et elame lähedaste, sõprade või tuttavate kõrval, kes on kusagil kogu aeg olemas, ja tundub, et nii jääbki. Vananeme aga ise ja vananevad nemadki, kuni ühel hetkel ootamatult märkad, milliste numbriteni oled ise ja millisteni su vanemad sõbrad-tuttavad on jõudnud. Kuni nad ühel hetkel lahkuvad. Aga kui maailmas üldse midagi on kindlat, siis see, et kõik me läheme varem või hiljem neile järele.

Puhka rahu, Ülo, puhake rahu, kõik me lahkunud lähedased ja sõbrad.

MART ORAV (1958) on ajakirja *Akadeemia* toimetaja.

KAIDO OLE. Vaikelu suure egoga
(2013; õli- ja akrüülvärv lõuendil)

40 AASTAT HISPAANIA-EESTI SÕNARAAMATUT

Merilin Kotta usutlus
Jüri Talvetiga

Avades Hispaania-eesti sõnaraamatu ja jättes kõrvale laiema küsimuse, kuidas värve eri kultuurides tajutakse, leiame, et azul pole vaid “sinine”, negro “must” ega blanco “valge”. Azul on ka “lasuur” ja “sina”; negro võib tähendada “tumedat”, “pimedat” või “kurba”; blanco võib olla “kahvatu”, “tühi”, kõnekeeles “arg”. Esimene hispaania-eesti sõnaraamat, mille koostasid Rina Ombudo, Imbi-Reet Kaasik, Ilmar Sulsenberg ja Jüri Talvet, ilmus 1983. aastal. Hiljem on teosest avaldatud kaks Jüri Talveti ja Ruth Liase täiendatud kordustrükki — 1999. ja 2010. aastal. Need on faktid, aga faktide taga on päevi kestnud töö, osa inimese elust. Seepärast sobib Jüri Talvetilt küsida, kuidas sündis teos, mis koondab hispaania keele põhisõnavara ning on seniajani õppijate ja tõlkijate laual tark nõuandja ja mille uue kordustrüki järele on kasvamas nõudlus.

Oma teose Valitud tõlkeluulet (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2021) esimese köite saate-essees “Seoseid ja hargnemisi (1)” mainite, et esimene inglise-hispaania ja hispaania-inglise sõnaraamat saabus teile tudengipõlves postiga Suurbritanniast. Vahel on teil sissejuhatuseks ka hispaania-eesti sõnaraamatuga seoses mõni põnev lugu rääkida?

Tõsi see on. Ilma Inglise helilooja, Briti tööliste muusikaassotsiatsiooni presidendi Alan Bushi (1900–1995) 1969. aasta harukordse külaskäiguta Tartusse, lavastama Vanemuises eksootilist

ooperit *Guajaana Johnny*, poleks ma arvatavasti sõandanud vastu võtta kirjastuselt Valgus 1970. aastate keskpaiku tulnud ettepanekut toimetada *Hispaania-eesti sõnaraamatu* käsikirja ega oleks minust saanud selle kaasautorit. Täpsustan, et too suuremeelne esperantistist kirjasõber, kes mulle sõnaraamatu lähetas, oli samuti Briti tööliste muusikaassotsiatsiooni liige James Nicholas, kelle soovil ma kogusin ja saatsin talle Bushi Eesti-reisi kajastavaid materjale. Meie kirjaside ei ulatunud kaugemale 1980. aastatest, aga olen talle oma elupäevade lõpuni tänulik tema saadetud mahuka (1400 lk!), Barcelona kirjastuse Bibliograf välja antud *Diccionario inglés-español; español-inglés*’i eest. Seda nagu ka meie oma *Hispaania-eesti sõnaraamatut* kasutan tänapäevani agaralt, iseäranis muidugi tõlketööde juures. Muide, selle austusväärt raamatu kaanel ja koguni tiitellehel puudub koostaja nimi. Alles praegu loen eessõna (“Prólogo”) lõpust, omakäelisest allkirjast välja tagasihoidliku autori nime: Carlos F. Mac Hale, ja leian internetist üllatusega, et see oli Santiagos sündinud, Inglismaal ja Hispaanias õppinud Tšiili leksikograaf ja keeleteadlane (1887–1978).

Teise sõnaraamatu, millela ma samuti ei kujutanuks ette nii olulise sõnaraamatu toimetamist, sain Norrast, filatelistist kirjasõbralt Christopher Kahrsilt 1970. aastate algul. (Vastutasuks saatsin talle Eestis Saksa ja Vene okupatsiooni ajal kasutatud eritemplitega kirjaümbrikke ja postkaarte...) See oli *Pequeño Larousse ilustrado* (Paris: Larousse, 1970; 1660 lk) — hispaania õpetlaste koostatud analoog prantsuskeelsele algupärandile *Petit Larousse illustré*. “Väikeste Larousse’ide” suur lisaväärtus on, et peale keele seletussõnaraamatu hõlmavad nad ka entsüklopeediat. Hispaania analoogis tähendas see teavet peale Hispaania ka (eelkõige) hispaaniakeelse Ladina-Ameerika kohta.

Seega polnud mul vajadust kasutada samuti mahukat hispaania-vene sõnaraamatut, millest lähtusid *Hispaania-eesti sõnaraamatu* algkäsikirja koostajad, Arthur Robert Hone’i hispaania keele fakultatiivtundidest innustust saanud kunagised Tartu ülikooli inglise filoloogid, nüüdseks juba meie hulgast lahkunud Imbi-Reet Kaasik, Rina Ombudo ja Ilmar Sulsenberg. Tunduvalt hiljem, 1980. aastate liberaalsemas olus, kui NSVLi raamatupoo-

didesse hakkas signema Hispaanias välja antud hispaaniakeelset kirjandust, soetasin endale muidki seletussõnaraamatuid, nende hulgas Hispaania Kuningliku Akadeemia (Real Academia Española) väljaande. Võisin hõlpsasti veenduda, et mu vana truu kodune *Pequeño Larousse ilustrado* ei jäänud sõnade ja keelen-dite (sh Ladina-Ameerika hispaaniakeelsete omasõnade) hulga poolest ühelegi uuemale sõnaraamatule alla.

Eesti keele vasteid kontrollisin, otsisin ja leidsin juurde peasjalikult Johannes Silveti *Inglise-eesti sõnaraamatu* 2. väljaandest (Tartu: RK Teaduslik Kirjandus, 1948). Silveti sõnaraamatu suur voorus oli laialdane emakeelne sünonüümika. Midagi selle rikkusest on kätketud *Hispaania-eesti sõnaraamatusse* — abiks eeskätt tõlkijatele.

Nõnda siis need neli aastat, mis ma oma mäletamist mööda *Hispaania-eesti sõnaraamatu* algkäsikirja toimetasin, ei puudunud mu töölaualt päevakski (eriti tuleb silma ette mu vahepealne ajutine elukoht, toake Tartus Karlova linnajaos Kitzbergi tänaval “Kitzbergi majas”) need kolm paksu köidet – *Diccionario inglés-español; español-inglés, Pequeño Larousse ilustrado* ja Silveti *Inglise-eesti sõnaraamat*.

Kuidas sündis mõte või vajadus koostada hispaania-eesti sõnaraamat? Kuidas teid noorema kolleegina sellesse töösse kaasati?

Nagu juba vihjasin, said meie sõjajärgsed hispaania keele õppurid Hispaania-vaimustust üle kõige ühelt haruldaselt mehelt, pesueht inglaselt Arthur Robert Hone’ilt, kes juhtumisi oli sattunud Eestisse, Tartusse. Siin oli ta ainus välismaalane kuni 1960. aastate lõpuni, kui Tartusse asus elama hiljem samuti hispaania keele õpetamisele märkimisväärselt kaasa aidanud peruulane Ricardo Mateo Durand. Hone oli magistrikraadi omandanud enne suurt sõda Cambridge’i ülikoolis romaani filoloogia alal, kusjuures hispaania kirjandus olid tema eriline kiindumus (kõrvuti hiina keelega ja huviga hiina luule ja Ida filosoofia vastu). Igaks juhuks tuletan meelde sedagi, et kuni Eesti uue iseseisvuseni ei olnud Baltimaade üheski ülikoolis, ka mitte Tartus, hispaania filoloogiat korralise õppekavana. Minagi olen ses mõttes autodidakt. Veidi aega

käisin Hone'i õpilase Urve Martinsoni fakultatiivsetes (s.o väljaspool ametlikku õppekava) keeletundides. Hone'il endal jätkus palgatöö suure koormuse kõrvalt aega vaid paariks-kolmeks kohutumiseks hispaania õppurite edasijõudnute rühmaga. Siis ta haigestus ja minu ülikoolilõpu kevadel 1972 suri.

Ent Hone'i viljastav mõju ei kadunud kusagile. Tema peamine kursus oli Inglise kirjanduslugu, kus ta Shakespeare'ist pajatades ei unustanud eales Calderóni ega Lope de Vegat. Ta oma emakeeles peetud loengud paistsid silma ülima põhjalikkuse poolest. Tollastele inglise filoloogia tudengitele, nende seas mina, oli sel omaette maagia — elasime ju 1980. aastateni peaaegu täielikus eraldatuses muust maailmast. Kuna ma tudengina teisest kursusest alates võtsin endale sihiks inglise keele ja kirjandusega rööbiti harida end hispaania kultuuri, keele ja kirjanduse alal, siis sai Hone'ist mu elus mitmekordne õnnistus, saatuse helde kingitus.

Varasematel aastatel kuulasid Hone'i hispaania keele fakultatiivtunde mitugi prantsuse filoloogi, kellest võrsus silmapaistvaid isiksusi, olgu tõlkijana või laiemalt (Ott Ojamaa, Tatjana Hallap, Jaan Kaplinski teiste seas). Nad tõlkisid põhiliselt prantsuse keelest, kuid neil oli suuri teeneid ka selles, et mõnegi nimeka hispaaniakeelse kirjaniku teos jõudis meie emakeelde (nõnda näiteks Jorge Luis Borges Ojamaa, Juan Rulfo Hallapi ja Carlos Fuentes Kaplinski vahenduses). Mis võis aga olla põhjus, et *Hispaania-eesti sõnaraamatu* tegemise võtsid käsile just inglise filoloogid? Eks ikka see, et hispaaniakeelne ala oli täielik uudismaa. Teiste suurimate lääne keelte kohta oli sõnaraamatuid tehtud juba enne sõda või tehti vahetult pärast seda. Prantsuse filoloogia eriala juhatas kuni 1966. aastani magistri- ehk kandidaadikraadiga Kallista Kann, *Prantsuse-eesti sõnaraamatu* autor. Oli olemas traditsioon, millele toetuda.

Ehk tuleb arvesse seegi, et kuigi Inglismaa ja USA jäid kuni 1980. aastateni peaaegu täielikult raudse eesriide taha, oli Eesti üks nimekamaid filolooge-leksikograafe esile tõusnud just nimelt anglistika valdkonnast — see oli Johannes Silvet. Toonaste Tartu ülikooli inglise filoloogia õppejõudude hulgas oli peale “maagilise” Arthur Rober Hone'i inglise kateedri juhataja, ling-

vist Oleg Mutt, kes lapsena oli isa diplomaadiameti tõttu elanud USAs, ja teisigi suurepäraseid inglise keele tundjaid. Seega üldine filoloogilis-keeleteaduslik alus, mida igasuguse kakskeelse sõnaraamatu tegemine eeldab, oli inglise keele alal silmapaistvalt hea. Samas oli “võõrfiloloogide” seas inglise filoloogia üliõpilasi rohkem kui saksa omi, prantsuse õpperühm oli aga hoopis tilluke ja prantsuse filoloogiat kui eriala ei õpetatud TRÜs 1970–1978 üldse, sel ajal said tegutseda vaid fakultatiivrühmad.

Hispaania filoloogiat õppekavas ei olnud ega saanudki olla, selleks polnud Moskvast luba. Tuletan ka meelde, et NSVL sõlmis Hispaaniaga diplomaatilised suhted alles Mihhail Gorbatšovi “perestroika” algusaastal 1985. Esimesed ilukirjanduslike teoste otsetõlked hispaania keelest eesti keelde tehti hiljem kui teistest Euroopa suurematest keeltest — 1930. aastate keskpaiku. Hispaaniakeelne ala oli küll kultuuriliselt avar, kuid kirjandust oli tõlgitud imevähese.

Seega vajadust hispaania keele sõnaraamatu järele tajuti, seda enam, et NSVLi peaülikoolide (Moskva, Leningradi (Peterburi), Kiievi ja veel mõne) õppekavva kuulusid hispaania keel ja kirjandus iseendastmõistetavusena. Vene keeles olid ilmunud näiteks Lope de Vega näidendid viies paksus köites, Calderóni teosed kolmes köites. Neid mängiti vene teatrites. Kui NSVL oligi kindral Franco Hispaaniast võõrdunud, siis seda rohkem läks hispaania keelt ja kultuuri vaja suhtluseks Ladina-Ameerika riikidega, kus tugev vastuseis USA imperialismile oli loonud soodsa pinnase sotsialismi-ideede levikuks.

Hispaania-eesti sõnaraamatuga tegelemise mõte ei kuulunud mulle. Mul ei ole ka kunagi olnud tungi lingvistiks-leksikograafiks saada, kuigi selle ala suurmeistreid imetlen piirilt — nii Eesti kakskeelse leksikograafia alusepanijat Ferdinand Johann Wiedemanni, kelle kapitaalse *Eesti-saksa sõnaraamatu* (1869) 1973. aasta kordustrüki endale koju soetasin, kui ka Paul Saagpakku, kes paguluses USAs sai hakkama titaanliku ühemeheteoga — *Eesti-inglise sõnaraamatuga* (New York, 1955; uustrükk Kodu-Eestis alles vahetult vabariigi taassünni järel).

Kui toimetamise ettepanek mulle tehti, siis küllap tuli arvesse, et 1970. aastate keskpaigaks olin jõudnud end mõnevõrra näidata tõlkijana (Ramón Gómez de la Serna *Gregeriiad* Loomingu Raamatukogus (1974), Mario Vargas Llosa *Kutsikad* seal samas (1975)). Ain Kaalepi ja Jaak Rähesoo jälgedes, mõistagi suuremate maade kirjakultuuri eeskujul, meisterdasin tõlgetele pikki saatesõnasid, avaldasin ajakirjanduses varakult artikleid hispaaniakeelsest kirjandusest. Keeleteadlasest professori Paul Ariste takatõukamisel debüteerisin *Keeles ja Kirjanduses* (1972, nr 1) artikliga “Marie Underi luule esperantos”. Professor Villem Altoa kutsel alustasin 1973. aasta detsembris tööd tema järglasena — Tartu Riikliku Ülikooli väliskirjanduse õppejõuna. Varsti pärast seda võeti mind vastu kraaditaotlejaks Leningradi ülikooli lääne kirjanduste kateedri juurde. (Just “juurde”, sest korralises aspirantuuris ma seal ei õppinud, tegin Tartus oma tavalist päevatööd edasi.) Ka mu huvi filosoofilise arutluse vastu oli märgatud, sest ajakiri *Looming* (1974, nr 7) avaldas mu pikema artikli José Ortega y Gasseti filosoofiast ja esteetikast. Ju ei leitud väheste hispaania keele oskajate hulgast kedagi teist, kes etteaimatult suurt ja vastutusrikast tööd sõnaraamatu käsikirjaga tahtnuks või võinuks enda peale võtta.

Hispaanias polnud ma tollal käinud. (Mu esimene pikem viibimine hispaaniakeelsel maal sai teoks alles aastail 1979–1980, kui Moskva kõrgharidusministeerium võimaldas mulle stipendiumi väitekirja lõpetamiseks Havanna ülikooli juures; tollesama ministeeriumi toel tegin 1985. aasta kevadel oma elu esimese reisi Hispaaniasse, mille peaviljaks sai Loomingu Raamatukogus sama aasta lõpul ilmunud reisiraamat *Teekond Hispaaniasse*.) 1970. aastate keskel oli mu keeleoskus küpsusest kaugel, aga igal juhul kirjasõpradega hispaania keeles suhtlemine algas mul varakult ja tihenes järjest, sedamööda täienes keeleoskuskki. Kõigi nende omal-käel-õpiaastate jooksul toetasid mind tugevasti Hispaania kirjasõbrad.

Kas tooksite mõne näite sellest, millised keelelised küsimused teil sõnaraamatut täiendades tekkisid ja kuidas te neid koos sõpradega lahendasite?

Mäletan hästi, kuidas koos mu nüüdseks vanima sõbraga Hispaanias, Albert Lázaro-Tinautiga (kellega esimest korda kohtusime näost näkku pärast 16 aastat kestnud kirjavahetust) arutasime Eesti jaoks eriti tähtsat küsimust: mis kujul ikka peaksid “eestlane” ja omadussõnaline “eesti” saama sõnaraamatusse — kas *estoniano* või *estonio*? Vanemates teatmikes oli see *estoniano*, mis on olnud käibel ka Ladina-Ameerikas. Omakeelseid omadussõnalisi rahvuse- või piirkonnanimesid, mida harva tarvis läheb, tavatsetakse moodustada enim levinud lõpuliite kaudu. Hispaania keeles on selleks *-ano* (“-lane”). Ükski sünnilt hispaaniakeelne aga ei ütle ju andaluuslase kohta *andaluciano* ega Madridi elaniku kohta *madrilano*, vaid vastavalt *andaluz* ja *madrileño*. Neid lõpuliiteid (eriti linnade ja koguni külade elanike kohta) on hispaania keeles lausa arvutult. Välismaalane ei oskaks neid mingi reegli järgi aimata. Neid kujundavad kohalik elu, ühiskond, ajalugu.

“Eestlase” ja “eesti” suhtes saime toona kindlust tollestsamast hispaaniakeelsest “väikesest Larousse’ist” — seal oli *estonio*. Mõni küsiks: kuidas siis nii, et riigi (maa) hispaaniakeelne nimi on *Estonia* ja “eestlanna” on samuti *estonia*? Keel ei tunnista ühesugususe loogikat. Kui vaid mõni näide lisaks tuua: täpselt samamoodi on see Hiina ja Armeeniaga (*China, china; Armenia, armenia*). Oma sõnaraamatusse otsustasime võtta siiski ka *estoniano* — viitega: = *estonio*.

Hispaania Kuningliku Akadeemia seletav veebisõnastik on hiljem teinud sama valiku: eelistab estonio’t, aga säilitab estoniano, mis näitab, et tegite otsuse, mis on praeguseks laiemalt tunnustatud ja normeeritud. Siit aga tuleb välja, et mõelda Teisele tähendab paratamatult mõelda endale, oma keelele ja kultuurile; kakskeelsel sõnaraamatul on kaks poolt: võõras ja oma.

Ma ei saa jätta küsimata kultuurispetsiifiliste terminite eestindamise ja valimise kohta sõnaraamatusse, eriti kui võtta arvesse, et hispaaniakeelsed maad on mitmerahvuselised. Kuivõrd laialt ringlesid terminid nagu “peloota”, “patio” ja “paella”? Kas need olid näiteks Võõrsõnade leksikonis olemas või oli hispaania-eesti sõnaraamat üks nende esimesi eesti keelde toojaid? Täpsustan, et sõnaraamatu järgi tähendab pelotari, mis on

baski laen hispaania keeles, “pelootamängijat”, kusjuures pelota vasca on “peloota (baskide rahvuslik mäng)”, ja siseõue patio’t võibki tõlkida pationa, nagu tegi juba Tatjana Hallap Pedro Páramo tõlkes (1979).

Võõrsõnade leksikon (Tallinn: Valgus, 1961) oli mulle tookord samuti tõhusaks abiliseks, eriti rahvusvahelistele terminitele eesti vastete otsimisel. Hispaaniakeelseid n-ö omasõnu pole seal siiski kuigi palju. Neid kõnesolevat kolme sõna, “peloota”, “patio” ja “paella” ei leidu ka *Võõrsõnade leksikoni* 1981. aasta (kordus)väljaandes (mida ma võisin *Hispaania-eesti sõnaraamatu* korrektuuri lugedes kasutada). Selle üksikasjaline uurimine, mil-lal ja mis kujul hispaania omasõnad eesti keelde esimest korda tulid, on suur teema — sobiks doktoritööks või mitmekski. Neid kohtab palju teoste tõlgetes, aga ma ei julgeks praegu kinnitada, et just sealt või sealt sai niisugusel või teistsugusel kujul alguse see või teine sõna, mille me praegu, kus Hispaania on Ees-tille mõõtnatult lähemale tulnud, enam-vähem kooskõlas oleme omaks võtnud. Vaidlusküsimusi jätkub sellegipoolest. Kindlas-ti poleks õige soovida selliste hispaania omasõnade järjekindlat eestipärastamist, aga kui mõni kirjandusteose tõlge kubiseb kur-siivi pandud algupärastest hispaania keelenditest, siis see võib sa-muti hakata lugejat segama.

Ühe raamatupoe koduleht teatab üllatuslikult, et sõnaraamatu lugemisele kulub 25 tundi. Meenub, kuidas George Lakoff ja Mark Johnson kirjutasid mõtlemisprotsessi metafoorsusest. Ole-me harjunud mõtlema, et aeg on raha, piiratud ressurss, hinnali-ne vara. Kui jätkata samas vaimus, väidaksin raamatupoele vastu: hea sõnaraamat säästab tõlkija aega (ka hea romaan või luule-kogu hoopis väärtustab aega). Kui mahukas tegevus sõnaraama-tu koostamine ikkagi oli? Kas te kujutasite kohe ette, kui suur töö teid ees ootab?

Seda tööd ette võttes aimasin mõistagi, et kõrvuti seniste vahe-tute ülesannetega ülikoolis (loengupidamine, kraaditaotleja eksa-miteks valmistumine — neid oli mul Leningradis poolteist aasta jooksul kolm —, lisaks filosoofiaeksam Tartus ja väitekirja en-

da kirjutamise kohustus) teen oma elu keeruliseks. Ent nooruses võivad olla loomejõul, kui see end kord juba ilmutab, imelised tagavarad. Kindlasti tuli ette, et mõni neist tööloõkudest kohati kannatas (oma tollaste loengutega polnud ma tihti rahul, väitekirja valmimine lükkus kaua edasi, selle kaitsesin alles 1981. aastal). Tegin seda, mis ma parajasti just suutsin, üritasin puudustest õpust võtta.

Mis aga puudutab väärtuste ja aja loomist, siis siin on teadagi teaduse ja teaduse vahel suur erinevus. Suurem osa teadust oleneb ärist ja rahast ja seda teenibki. Seal kehtib peareegel: kes ees, see mees. Uus on alati parem kui vana. Meeletu võidujooks maise äri lõas ei jäta aega ümber ega tagasi vaadata. Teaduste vaimses vähemusvallas, vastupidi, tuleb aina vaadata tagasi algustesse, üksnes siis püsitakse kultuuris kui loovuses. Selle töö suurimaid vilju saab harva mõõta rahas. Seetõttu poleks liialdus öelda: “Kes taga, see vaga.”

Sõnaraamatu eessõnas on välja toodud, millise osa eest keegi koostajatest vastutas. Teid ja hiljem ka Ruth Liast tänatakse oluliste täienduste eest. Kuidas te meeskonnana või iseseisvalt töötasite?

Olin toimetaja, kelle töömaht ja panus osutusid võrdväärseks kolme algoostaja omaga. Valminud ja toimetatud käsikirjas oli neljandikosa sõnu ja keelendeid minu lisatud. Kirjastus arvas mu kaasautoriks. Sõnaraamatu 2. trüki ettevalmistamisel olid peateened füüsikakandidaat Ruth Liasel, kellest 1990. aastail sai hispaaniakeelse ilukirjandusliku proosa nagu ka filosoofiliste teoste viljakamaid tõlkijaid. Sõnaraamatusse tegi temagi rohkeid täiendusi. Tema peamiseks hispaania keele õpetajaks oli Ricardo Mateo. Algoostajatega oli mul üksnes põgus kokkupuude. Ilmar Sulsenbergiga sain isiklikult tuttavaks ja vestlesime ühel mu Tallinnas-käigul.

Oma töö kohta mäletan, et toimetamise esimesel ringil tundus käsikirja alguskolmandik sõnakoosseisult “tihedaim”, kui olin aga toimetamisega lõpule jõudnud, seega omaenda sõnavaliku rütmi kujundanud, taipasin, et alguskolmandik oli omakorda jää-

nud “hõredaks”. Tuli algusse tagasi minna. Seega alles toimetamise teisel ringil õnnestus saavutada ligilähedast ühtlust. Praeguse ni aga avastan vajalikke sõnu, mis sõnaraamatus puuduvad, olen neid käsitsi lisanud kodusesse eksemplari.

Päris selge, et keskmise (või isegi keskmisest pisut suurema) mahuga sõnaraamat, nagu meie ühistöö toonane vili, ei saa kõiges rahuldada praeguste hispaania filoloogide kõiki vajadusi Eestis. Lohutagu see, et hispaania keele mitut sorti sõnaraamatuid pakuvad raamatupoed (tõsi küll, ammugi mitte enam *Hispaania-eesti sõnaraamatut!*), neid on endale tõhusalt juurde varunud raamatukogud, õppurid täiendavad end Hispaanias, internetist leiab piisavalt selgitusi uuema sõnavara kohta, mida meie tehtud sõnaraamat ei saanudki hõlmata.

Minu kui sõnaraamatu kasutaja meelest olete teinud hispaania-keelsest kultuuriruumist huvitatutele tohutu kingituse. Olete filoloogidele ja huvilistele andnud n-ö õnge, millega ise kala püüda (vähemalt rannikuvetes). Mis koht on sõnaraamatul olnud teie enda jaoks?

Aitäh kiituse eest! Jagan seda Arthur Robert Hone'iga, alkoostajatega, nagu ka sõnaraamatu hilisema korrektori ja täiendaja Ruth Liasega. Enda kohta võin öelda, et mispidi mul ka oleks vajadust mõnd tõlketööd teha (olgu hispaania keelest eesti keelde või emakeelest hispaania keelde) või pikemaid kirjatükke meisterdada, *Hispaania-eesti sõnaraamat* on mu kodusel riivil ikka ustavalt käeulatuses. Üksikute sõnade vasteid leiab internetist ju väikse vaevaga, kuid paberil trükitud sõnaraamatute suurim eelis on see, et nähtavaks saab iga sõna või keelendi laiem ümbrusväli. Mälu ei saa usaldada, seda tuleb järjest värskendada.

Kui Eesti uuenenud iseseisvuse ajal tekkis esmakordne võimalus hispaania filoloogia eriala asutamiseks ja täieliku akadeemilise õppekava sisseseadmiseks Tartu Ülikoolis, oli selleks vaja eeldusi. Vormikohaselt ei oleks seda teha saanud ilma kandidaadikraadita, mille olin saanud hispaania kirjanduse teemalise väitekirja eest Leningradist. Kuigi *Hispaania-eesti sõnaraamatul* oli ametkondlikult tõenäoliselt väiksem osa, võib sellegi hõlmata

eelduste hulka — Eesti avalikkuses osutas soliidse mahuga sõnaraamat hispaania keele ja kultuuri tähtsusele, ühtlasi sisendades usaldust, et uus filoloogiline eriala ei teki päris tühjale kohale.

Kuidas te määratleksite sõnaraamatu koostamist? Mis see on?

Mitmekeelsete sõnaraamatute puhul on see katse maailma avada ja avastada teise, sünnikeelest erineva võtme abil. “Teise” võtme meisterdamine ja selle jagamine teistega, kes on ühtlasi omad.

MERILIN KOTTA (1982) on lõpetanud Tallinna Ülikooli bakalaureuseõppe ajaloo erialal 2005 ning Tartu Ülikooli magistriõppe hispaania keele ja kirjanduse erialal 2007, filosoofiadoktor 2013 (juhendaja Jüri Talvet). TLÜ hispaania kultuuri lektor a-st 2012, Hispaania filoloogia eriala juht a-st 2015; tõlkija.

TRELLID JA KÄOD

Mõnusklusi mõtisklustest

Märt Sepper

PUUDUSE PARATAMATUSEST EHK
SISSEJUHATUSEKS
(kas teisiti ei saa?)

“Saab küll.” Või vähemalt selliselt plaanisin ma alustada kõige juhuse kokkulangevust. Minu esialgne idee kirjutada raamat, mille analüüs ei oleks niivõrd segadusse sattumiseks ega ajamiseks siinkohal, vaid puhtast rõõmust jagada kolmekümne aasta vältel kogutud teadvustusi.

Esmalt läheneksin ma *analüüsile* kui sõnale ja kolgiksin ta maha, et vaadata, mis imeloom ta on ja kui tõeline on tema viisadus, mida meile sajandeid on püütud pähe määrada. Ma ei teeks seda selleks, et alistada ja vallutada, vaid et kogeda selle inimentaliteedi mõju ja ta siis taas asetada ajaloolise kollektiivi riiulisse nende jaoks, kellel tarvis ja tore vaadata. Kas analüüs oli alati võime, see võime, mis polnud rikutud veel ilu representatsioonidest, kivistajate ja nende kivilenud vaadete kindlusest? Võime, mis andis inimestele teadlikkust vormi ja vormituse piiri riigis. Kui ma pisikese poisina jälgisin Põhja-Eesti liudjaid nisupõlde kiikumas kummalises kuldses kumas, ei soovinud ma olla mitte ainult selle vaatepildi vaatleja, vaid ka kogeja, kuid juba siis teadsin, et kogeda saab miski, kui avada nende tajumasinade nutrid ja poldid, ning lubada tõelisus sisse. Esimese vahendina kasutasin ma seda, mis kupli all. Analüüs, see vana lõõsk, kasutas kõiki vahendeid, et anda aimdust. Siinkohal aga pidingi peatuma, sest analüüsil ja analüüsil on alati olnud vahe. Võib-olla oligi

selleks vaheks mõistmine, et üks on see tõde — päris-püütus —, kus see, mida nähakse, on ka kogetavaks võimeline, kus nähtav on nii püütav kui püüdja. Seal, surfates nendes vormides ja vormitustes, struktuurides ja olemise kavandatud kajades, peegeltuba, segadusse ajav, kuid meelestatuse põhjal kirvega raiutav, leidsin ma, et üks osa on kergusega teadlikkuse lainetes triivida, kord kiirem, siis aeglasem, kuid alati hoidmas kogetava ja vaadeldava ühtsust. Analüüs ei pea olema segadusse ajaja, vaid küsimus. Seda soovisin ma kosta.

Puudusest lähemalt. Meelestatuse analüüsist lähtudes saab võrrelda positiivse ja negatiivse hulka tekstis. Seda saab rakedada kõikvõimalike elualade juures: seks, raha, elu, pere, kodu, kool, töö, keha, suhted jne jne. Selle juures peaksime aga taas kord astuma oma puhta jalaga sopase polaarsuse sisse. Seal tervitab alati meid kõikvõimalikkuse asemel selle hädine moonutus kaks-valik. Valida kahe vahel pole valimine, vaid leppimine paratamatusega. Siit ka pealkirja esialgne idee. (Vaatame, kuhu see läheb.) Me oleme harjunud või oleme harjutatud nägema ja teadvustama puudust, seda närust miinust, mis tegelikult pole nii närune, vaid tema kasutamist on ekspluateeritud võrdsuse ja ebaloolumüüra loomiseks. Näitena: kui me ostame midagi poest, ei soovi me teadvustada, et see, mille me ostime, on väärt meile midagi (mitte kõigil juhtudel), olgu selleks siis aeg või kergem koormus, enamiku esimene teadvustamine on laeng — reaktsioon, andes neid kummalisi, paberile trükitud nägusid ja numbreid kassiriile, paistame ainult nägevat seda miinust, seda kaotust ja valu, ilmajäetust. Meenuvad kõik need korrad, mis varem sama tundmuse esile kutsusid, ja me oleme seadnud end puuduse paratamatusele, kurss, mille trellid on ainult nii tugevad, kui nende ehitaja visadus neid hoida. Kuid kas on ka teine võimalus? Tegelikult mitu. Et seal nende inimantennide keskel, kus sisse elatud ja õpitud käitumise ja tundmiste rajus ei olegi see impulss langeda miinuse ohvriks tegelikult enesest algnev, vaid keskkonna mõjutegur. Et sealsamas võib süütu ostleja valida mõista oma ostetud vara kasu. Kõik on võimalik. Alati.

Karjamentaliteet on meile sisse sõõdetud kõigist allikatest, mida me alateadlikult ja mõnikord kahtlase teadlikkusega ka ise toidame. Telekas, nüüd ka internet ja arvutid, telefonid ja kõik,

mille oleme valinud jälgimiseks. Siinkohal saavad kokku ka varasemalt mainitud analüüsi ja analüüsi vahe ning puudus. Kas info küllus on küllus või tõe puudus? Kas puudus on miinus või negatiivsuse küllus? Nendes rägestikes oleme õpetatud ehk enese vaistude ebakindluses ehk keskkonna õpitud mõistmises valima seda, mis raskem. Sest selle reaalsuse aluspostidel olid koodid ja need koodid nõudsid inimprogrammi tõmmet raskuse poole. See on puuduse paratamatus. Nietzsche järgi oleme tapnud jumala ja murdnud vanad käsulauad. Kas see ongi meie aeg või ajatus? Siinkohal pean tarvilikuks ka mainida, et eelseisev on detailsem kaalutlus avada teile selle sissejuhatuse nüansse. Praeguseks olete vahest aru saanud, et surfates nõnda selle tõelise analüüsi lainetes, liigume ühest teadvustamisest teise.

Seesama jälgimine, kas pole seegi üks osa puuduse paratamatusest? Kasutan siinkohal mõistet *paratamatus*, sest see on see pimesi usk, mille oleme selgeks õppinud ja seda vapralt kandnud. Meid on uskuma pandud, et tähtis on kummardada ideed, ideaali, perfektsionismi, õiget ja head, sest see teine pool on miski manduv, kuid siingi on manduv ja lihalikku ja masinlikku roostet kasvatav just seesama polaarsus. Meid on pandud arvama, et on tähtis olla sale, just nagu tema seal filmis, olla veatu ja kõigist parem, teadmata, mis on see enese parem ja kuidas seda vastu võtta. Me jälgime kellaga, kui palju jookseme, sest tunneme idee puudust. Me pole veel küllalt saledad ja küllalt atraktiivsed. Masin ütleb mulle, et olen jooksnud nii ja nii palju kilomeetreid ja kulutanud nii ja nii palju kaloreid, kuid siingi olen taas puuduse ori. Paratamatuse käes vaevlev sant, kes kulutab väärtust mitteväärtusele. Miinus kõlgub meie peade kohal nagu värsket verd luniv giljotiin. Iga tegevus kannustatuna sellele antavast hinnangust, sest meid on pandud uskuma, et teisiti ei saa. Kas nüüd on aeg? Missugune see maailm oleks, kui valida teisiti? Ainult valik?

IDEEDE ALGUPÄRAST EHK LANGUPÄRAST

“Vaata, sealt nad tulevad — metsalised” või “Sina ka, Brutus”. Postmodernse maailma seadistatud mõttemallid, mida reetes asub indiivid oma sünnipärasesse, nagu nimigi ütleb, individuaal-

sesse eksistentsi. Kuidas seda aga kallutada kaalukausil nõnda, et Maat ei solvuks? Me peame alustama ideede algupärast, kuid kuidas alustada algusega? Eks ikka algusest!

“Kui koobastest välja ronisime”, alustavad nii mitmedki paljusõnalisel teadurid oma õpitud ja juurutatud kinnitust, “ei teadnud me muud moodi maailma mõtestada, kui andes kõigele tähenduse.” Siin haarab iga ennast austav ja teadjalik vormel inimese kujus peast kinni ja hingab kolm korda sügavalt sisse. Mis koopad? Mis inimesed? Kui me oleme laineterikkas eksistentsis ja ise üheks osaks selle rikkuse loomisel ja kavandamisel, siis kas poleks tarvilik nentida, et tähendus on kõigel juba enne nägemist ehk siinkohal ka kogemist? Kas pole mitte vibratsiooniline reaalsus manipuleeritav sellest, kes on vaatleja ja kui oskuslikult ta teadvustab oma Olemise tähtsust? Need tõmbe- ja tõukejõud, mida hädine teadlane üritab oma hädise mõistusega struktuurseks manada, nagu alkeemias kuldagi. Selle tõdemuse parfee olekski idee algus. Seeme, mille idanemist on kõik kogenud, kuid mille istutamist ja istutajat pole tahetud tuvastada. Pole lubatud. Pole lubanud.

Selgitan siinkohal lähemalt ka tähenduse ja tähtsuse eripära, mis reaalsuse loomisel ja haldamisel oma kõla vajavad. Tähendus on kellegi või millegi muutuv norm, selle normi mõju kogejale, olgu seda üks või mitu. Tähtsus on mõju ise, millega kinnistada tähelepanu punkti ja mis kinnistab omakorda oleku eksistentsi. Tahkestumise rõõmuks või kurbuseks, olenevalt kogeja/vaatleja suundumusest.

Kas idee ka tõde on? Kas idee on alati ja igal korral algupärane? Idee kordusest oli kord esimest korda. Siis võib öelda, et see oli idee kui selline ja ta lõi midagi uut siia ilma — korduse. Näitena võib tuua kunstivõltsija või koopi(a)meistri, kes ei olnud küll esimene omasugune, kuid võis võtta kunstiteose, millest polnud veel koopiat loodud, *ergo* puhas ja algne idee. Selle küülikuaugu sügavust saab veel määrata keegi või miski, kelle mõõteriistaks on enamat kui aeg ja ruum, sest kui taamal välja toodud näide ongi tähenduslik, siis on kõik meie reaalsuses originaalne ja mitteoriginaalne samal ajal. See selgitaks ka aegade korduse, mille näiteks on stiil, muusika, kultuuri lainetav oskuslikkus sünnitada mitmistunud *süntheeme*.

Kui see vastab tõele, siis ei taha ma uskuda oma pärani silmade ja nägemuste rohkusega, et ideed oleks otsas, mis pole ideed ideede kordusest. Need levivad individuaalsuse kaudu ja langupärasus kehtib vaid keskpärasusega korrelatsioonis. Repeitatsioon on võimalik vaid siis, kui inimkonna aspektid ehk inimesed ise pole valmis tunnustama oma eraviisilikkust, eripära ja individuaalset veidrust, *weird* — vanainglise sõnastikes — *of spirit and faith*. Ühiskond on loonud mitte-olemise ja selle reeglites on kaigaste kodaratesse loopimine. Kui palju kohtate lugusid artisti-dest, kellele soovitatakse asi ära jätta ja midagi muud proovida. Kellel soovitatakse teha väljakujunenud mustrite järgi, sest need müüvad (mis omakorda kandub taas kord puudusesse ja selle paratamatusesse). See keskpärasuse entiteet haldab end osade kaudu, mille suuvoodriteks on need, kes elavad selle reeglite järgi. Siin tulevadki esile ja kandvaks jõuks need vähesed, kes ei kuula üldsuse mantraid ja manamisi, vaid ujuvad vastuvoolu. Freddie Mercury, van Gogh, Einstein, Stephen Hawking jpt. See siin aga ongi see kuldne lõige, see tee, kus enamik satub pahukis- sisse teadvustamisega. Sest vastava näitlustamise järgi ei saa me ka neid järgida, sest siis oleksime taas kord keskpärasuse vangis ja loobuksime enese erilisusest. Ideed on vaid nii võim- sad, nagu on nende kandjad. Iga teostus kannab selle teostaja vaimu või osakest sellest, mis ei tähenda, et see oleks täiuses ja täielikkuses Tema. Idee ise on valinud ja loonud leppe selle kanaliga, keda me nimetame siinkohal teostajaks kui selliseks.

Kui see ühine konn, keda me Olemise virtsavees oleme kas- vatanud, leiaks teistsugused kasvatajad, mõne sellise, kes pu- hastaks vett tiigis ja silitaks tema liimjat keha, oleks meie aktua- lisatsioonikiirus võrdväärne kosmilise ruumi ja hetke omaga, mil- lega seda läbitakse. Kui see võõras ja vördjalik programm seal kuplialuses masinas, mis kõhkleb ja käseb, kadetseb ja haa- vub, STOPile vajutada ning julguse tähe all avada kõikvõimalikud ideede faksimilaatorid, ei muserdaks ehk meie pisikest, sinist ja kosmist silmamuna ükski murdjalik atroofia.

ANALÜÜSIST JA ANALÜÜSIST

“Nende väljade kaugused olid mõõtmata, kuid silmade suurus korda nägemise ulatus võrdus kujutlusis kõigega, millele nime ei saanud anda!”

Nõnda alustades võisin luua selle pildi millestki, mida joonistada ehk ei saakski, kuid tunda/tajuda saame. See koht, kuhu ja kust see kõik pidi ilmnema, on kahe erineva teadvustaju kokkujooks ja -langevus, ütleks tõus lausa. Kui me oleme rääkinud analüüsist kui ühest osast mõtleva olendi väljendustajus, siis teine vorm oleks kui tung sügavale läbi väär-tõelisuse loori.

Rääkides selle vormituse ja selle mõju ahvatlusest inimesele või vähemalt tema, paadunu oskusele seda rakendada enda kammitsemiseks, peame kavaldama juba eos eneseanalüüsi tormi ja küsima küsimuse, et veenduda selle kerguses. Iga tõelise analüüsi kindlus on tema kerguses, sest raskuse või tiheduse tundega võid juba kindel olla vaid analüüsi hukus.

“Lihtne on alati paistnud meile. . .” alustaksin ja peatuksin, et mitte langeda väite musta auku, sest siinkohal kõigutab teadlikkuse eksisteerimist vaid väite tahkestumine, nii et sellest hoiame eemale kohe kauge kaarega ja hea meelega. Kui võtta, et meie teaduse normatiiv on kõige seotu analüüs ja oskus tupikusse joosta, sest analüüsil ja *analüüsil* ei suudeta, ei osata või veelgi hullem, ei taheta vahet teha, siis peame võtma enese kättesse selle tõe avamise.

Kergusena sillitan seda teadvustamise muna, oma sillerdava ja hõbejase koorega istub ta mu peos ja ootab vaid kannatlikkust, hellust ja tänu — nõnda peaksime kõik olema ka analüüsi kandjad, sidumata end terroriga, mis on varem visanud kõik need kaunid ja hellad munad vastu seina, sest aeg on käskinud meil kannatamatuse heausksed kanaldajad olla.

ILU KUI VORMITAGUNE

“Seal nende parimate seas paistis välja parim.” Oodanud kellegi vaatleja kiitust, kuid arvanud oma väära analüüsi ja selle oskuse tõttu halvimat. Eeldanud lausa.

Mis on siis ilu? Ilu, kui mitte ilu ja nende kahe esteetika vahel laiutava ruumi nimetus. Meie õpetused on soosinud ilu kui vaatleja oskust ja tahet seda endale maitsena tõlgendada, kuid mida oleksime pidanud tegema, oli hoopistükkis see, et lasta lahti ja vaadata hinnangut kadumas. Nautimas ainult ilu kui selle kerguse puhtust. See ilu, mida siinkohal registreerin kui inimesele ainuomast, sest kogen sellesama liigi eripärasid, ei keela mõttemalli muutudes end nautida. Ilu avab selle kvantmäära ja määrusliku määramatuse ning viskab oma ingli kapaga kuuma vett kerisele, taevaste aurudega immitseb ka tundmuste melanhoolia ja eks-
taasi segu, immitseb sügavale, väga sügavale, enne kui kraani kinni saab ja seab.

Meie ilumeel on veel ehk üks väheseid tehnokraatlikkusest puutumata vormitustest. Igasugune virtuaalne, mida parseldatakse sellele käe andnutele, suudab luua selle ilu kui varju tegelikkusest. Igasugune virtuaalne saab olla ju ainult kogetav läbi ekraani, mis loomulikult alustades teistsugust virtuooslikku filosoofiat on ka meie reaalsuse üks vormeleid. Paast sellest saab paastuks vaid teadjale.

Igatahes on paljude hõimkondade ja kultuuriruumide vanad teadjad teadvustanud ka siis, et foto on selle tegija nägu. Et kunst ka ilu kandjana on tihtilugu idee selle idee kordusest. Et foto on selle tegija sättumuse ja meeleolu ohver või sangar, kui valida vaatleja lembust. Igasugune, ja ma kordan, igasugune ilu pidavat olema vaatleja silmades, kuid kui vaatleja silmad on samuti reaalsuse loomiseks tarvilikud mehhanismid, mis manavad meile ainult osa selle filtreeritud osa tõelisusest, siis on igasugune ilu vaid tundmus tema tõelisuse allikast. Postkaart võõralt maalt, millest me ainult lugusid oleme kuulnud. Eksootiline valu rändest ja selle rände meenutusest, olgu see ka ilma ajata.

Mõnel karvasel juhul me astume ise ilu tegijaks, fiktsioon kui selline, ja jällegi tabab mind see valusmõrkjas maitse ja torm, et igasugune, ja kordan taas — igasugune fiktsioon saab olla edasikanne, varjuteater. Platon oma koopa, oma vangikongiga. Varjud, ainult varjud eheduse altaril, ehedus vabas ruumituses, sest ruumitusel puudub vorm ja ruumitusel puuduvad piirid. Näotu, ma tean, et sedasi peaksime ka vastu hakkama rääkima erilise *cantata*'le. Siinkohal võib ka ehk olla, et mitte (miite). Kui

me teadvustame mõnel juhul eksistentsi sfäärilisust ja mõnel juhul nende hesselike klaaskuulide mängu, siis võime ka küsida, kas pole meie reaalsuse varjuteatris ka varjude manamise allikad erinevate kauguste või vahede või kõrguste teol. Tigu, kes oma koda kannab, pole ehk samuti teadlik selle koja peal asetsevast kuldloikest ja selle harmoonilise reegli vastavusest kauguse ja ruumi suhtele.

On ka ehk mõni kaugus või sfäär, kust varjumehhanismid ei suuda manada? Kust paistab valgus otse ja selgelt, ilma vahe-meesteta. Võib-olla olidki need teadjamehed selle otsesusega lajatatud. Võib-olla oleme siiani? Teadjalikum, kuid endiselt bioloogiline — andunud vormi ja struktuuri või juba üle selle.

Siiski ilu kohta veel nõnda — ilu pole midagi muud kui selle kogeja teadlikkuse ja selle teadvustamise puhtus, mille seesama kogeja enesele ja maailmale enda ümber kingib ja vastu võtab.

ENERGIA KUI KEEL

“Siia asetasin ma oma valu ja siia oma rõõmu, et oleks kastetud.”

Siit alustan ma teed selle võluva ja litsaka tundmuse kasuks ja kahjuks. Mnemooniline teadvustamine selle teema kohalolus lubas mind kanda, kuid kandmisest enam küsiks in ma kohale jõudmist. Avatud meeli ja avatud südameid, jah, seda ma nõuan.

Meie keel, see ükslaadne ja ainuline ekstent ja eksent, on paljuski tänulik *energeia* ja *vis viva* koostoimele, ütleme teaduslikkuse elimineerimiseks, et armumängule. Kui me, iga roju, kannaksime oma hinge enda kesta, sest keel saab ta olla ainult siis, kui me kasutaksime teda kandmiseks, oleks meil suured, väga suured probleemid universumi universaalsusest väljapoole jäävate energiatega ühenduse saamiseks. Igasugune üksus peaks end sel juhul eraldatuks. Keel kui selline on energia tõlgendus, et eraldatuse tekitatud vahemikud ületataks. Vahemikud, mis pole oma vaimupimeduse ja sadistlikkusega kogunud mitte hingi kui selliseid, vaid nende fragmente nende nähtamatute nõoritõmbajate altarile. “Küünlad kõik punased, veinist vaid hais!”

Inglise derivatsioon hingest on *animal*, kantuna tõlkes *hingetõmmet omama* ehk *having a breath*, või *hing* kui selline. Selli-

se linguga visati vanadel munkadel kuklaid veriseks ja vallutati Konstantinoopol. Sellise linguga alistati inimkond? Või kas ikka?

Igasuguse laienduse probleem, kui probleem oleks siinkohal filosoofiline, saab olla epitsentri haju. Laienduse käigus me infiltreerume kõige eksisteerivaga ühte, täidame selle praod ja nurgatagused, katame vallas- ja vallatud ajad ja alad. Pimeduse ja valguse, kurbuse ja rõõmu ja kõik selle, mis sedasi on loonud ja millest on loodud. Loomulikult saab siinkohal kinkivaks selle mõju meie eralduse likvideerimisele. Tõe kui sellise avalikuks tulek, et üks koosneb mitmest. Et pulseeriva ja liikuva jõu element koosneb muutuse konstandist. Koosneb erilisuse andamist. Siinust enesest. Minustki.

Energia saabki siinkohal olla keel. Iga sõna ja tähe taga on see, mis on aidanud luua end selleks, et enesega vestelda. Minu kaaslane on avanud selle vägivaldse koha ja tundmuse minus, mis pole lasknud mul teritada eluks vajalikke kihvu, ja ma teadvustan seda ning nõuan selle muutust ja valikut selle teostumiseks.

Tulles aga tagasi epitsentri haju juurde, ei saa me seada selle haju kui hirmu äkklangemise ees. Mida me aga teha saame, on olla üle selle ja teadvustada, et epitsenter saab olla kõigest punkt, seesamune punkt, mida vormi ja struktuuri võltsjumalused sul luua on lasknud, sundinud, ähvardanud. Vaatepunkt, võib lausa kosta. See koht, kus ideede faksimilaatorlikkus enesest saab võimalikuks. Energia muutub siinkohal väliseks, sest eraldatus saab sündida. Mis ei pea tähendama, et me oma eksisteerimise punnikesi nüüd pigistama kõik hakkaksime, vaid et oleme hinnanud end nende baasil.

“LAIENDA, LAIENDA, LAIENDA, VEELGI, VEELGI ENAM. . .”

“Sündisin vahusest allikast, värvide ja manamiste valus, valu vaid aisting, võltsuse tipp.”

Nõnda natuke meeleliselt ja natuke hulluna avati Olümpose väravad, Paradiisi, Valhalla ja paljude teiste, ka Maa väravad, ja lubati ingleid sisse.

Siin me nüüd oleme.

MILLEKS SEE MÕISTMINE?

(*aru saajatest?*)

Rääkides lähemalt nendest, kelle ainumas baas ja norm on kõigele ja kõigile õigustust anda ja nõuda, peame rääkima selle ühe, nii võika ja mandust tootva käimaga, nimelt mõistmisest, teise ütlusena *aru saamisest*.

Et mõista aru saamist ja siinkohal — taas see karvane ja kurjusest kaugemal “siinkohal” —, lisan selgituseks, et varasemalt käideldud analüüsi ja *analüüsi* vahe on selle mõistmise täiesti teine värv. Kui minu sünnesteeiline meel suudab manada analüüsi trellidena, lõksuna, mis kumbleb oma orjade higis ja veres, siis *analüüs* on Havai sinistes lainetes surfav vabaduse ihar, ja siis tuleb mõistmine, ma soovin täiendada veel, et ka mõistmisel ja *mõistmisel* on oma suur ja haigutav vahe. Mõistmine ja järgnevalt konteksti najal ka aru saamine on pea ees tundmatusse paika hüppamine, kui seal tundmatus paigas peaks ees leiduma varasemalt koonerdamiseta paigaldatud lõks.

Lõks, jah lõks on mõistmine, sest igasugune mõistmine enne mõistmist saab olla ainult püüd mõista, ja seni kui ta on püüd, oleme lukustanud endid aja kontseptsiooni ja sedasi lukustanud end protsessi eba-progressi.

Mõistmine, see tõeline saamine, ilma aruta, ei nõua valemeid ega raame, mille sees defineerida oma eksistentse, eriti kui selle nõudjaks on sublaadi kummardaja. *You get it, when you get it*, kõneleb selle efekti tegelikkusest. Kui mõistmine on alati enne mõistmist vaid püüd mõista, siis ei ole me võimelised saavutama tegelikkuse katarsist. Sellele vaidleks vastu vaid see, kes usub tegelikkuseks olevat selle, mida ta materiaalses maailmas puudutab või näeb. Meie idiootne sund defineerida kõike hoolimatult on kandnud meid inimkonnana tehislikku intellekti, ja selle tehiskusega künname aastaaegadeta kivist põldu, saak juba ammu ununud, kellegi teise taldrikul.

Me ei koge tõelise mõistmise saavutust, seda kerglast naudingut ja oskust see formuleerida kõigest ajatu teadvustamisega ajaloo kandadele. Me tahame teha kõik jäigaks ja nõuda õigsust, nõuda numbreid ja tabloosid, arvates sedasi, jummel teab kelle

õpetuste järgi, et siis saame vabaks, kui oleme õiged. Mida rohkem supleb inimene oma õigsuse ja aruta arusaamise virtsavees, saab ta osa madala põrgu ringist. See omakorda võimaldab tal langeda ohvrimeelsuse kivikolakana kõigi nende lalisejate käte vahele, kes võrdsustavad oma õigsusi selle viimasega, võrdlevad oma hädasid selle viimasega, võrdlevad oma protsente selle viimasega.

Kunagi peeti päästjaks vähemalt surma, nüüdse teadvustamise järgi ei saa me sedagi enam nimistusse lisada. Hädaabi päästetee lõikas keegi võõrapärane ära, kui sundis meid relva ähvardusel end lukku panema. Õnneks veel mõni kergus kapsapeade seas, mõni rõõm pisikestest suurtest asjadest, mõni hiilgav. . .

PÄRAST KEHA, ENNE HINGE

“Saatan ja kõik tema sõbrad. . .”, nagu kostaks viimane, see paduviimane. Et alustada sedasi järgmist aspekti, järgmist mõnusklemist, järgmist mõtisklust, peab mõnel meist jaguma oidu, seda tarvilikku nii mõneski vallas, et avada kirjelduste panoraam ja olusklus, et avada see portaal hinge ja keha vahele. Seal, selles limbos, kus tasastel vetel aerutab punane uks ja aerudeta paatidel seisavad kõik su iteratsioonid. Seal, kus kaigub trompet — see hingemanaja, see kutsuja. Seesamune suretaja, see ärataja.

Nimelt soovisin ma alustada seda tükikest, sest vaatluse tulemused pärast keha ja enne hinge on alati veidi segased. Seesamune ala, kuhu sisenemiseks mõned meist kasutavad allusioone, teised teadvust moonutavaid elementaalsusi, pole näiliselt niivõrd kataklüsmiline, kui arvatakse. Ala, kus Jungi vari ja selle kontseptsioon end peidab, jääb pealiskaudse vaatleja, siinkohal minu eest sõnatuse avarusse. Sealses vormi ja struktuuri piiriigis langetab metatasandite nähtamatu tekk end ambivalent-suse ja abstraktsiooni metsikule alale. Seal, loome ja loometuse kaoses, vulisevad eeluniversumi allikatest kirkad-käredad veed ja süvendavad oma meeletuste radu eksisteerimise ookeanini. Ole-mise vallatute veteni, sealpool Head ja Kurja.

Teisalt seondub mõnel meist sisevaatlus metafüüsilise hullumeelsusega, sest kui paljud nendest rooste läinud inglipeadest istuvad kinnistes osakondades, räägivad kõik samu jutte, avavad samu uksi, kuid ei oska neid vähem tähtsustada ja taas sulgeda. Mõni lausa igatseb uuesti avada ja langeb enda loodud võltsuse ja selle võltsuse roaks.

Pärast keha, mitte pärast kehatust, mis siinkohal vajab täiendamist, et mitte kanduda objektiivse tulu süngjasse lauku, mõistab süüviija, et tema keha on tema ENESE kehastumise vorm. Vorm, sest kehastumise toime algab enne selle nn üldreaalsuse piire. Sa kehastud, sest sa pead tarvilikuks ENESE defineerimist nende teiste poolt, kes on valinud sama teha. Kõige aktuaalsem näide oleks Christopher Nolani film *Algus*, kus sisestuse alamvorm on näitlikustatud une, unede ja nende tasanditega. Meie siin tasandil, siin kristallkuulikeses, selles universumi osas, selles reaalsuses loome endid mingitmoodi, anname selle kehastumise meile antavate hinnangute ja definitsioonide kätte, mida annavad edasi need, kellele meie omakorda oleme selle ülesande andnud: sõbrad, lähedased ja mis kõige hullem — perekond.

Need teised seal on kõigest meie endi ülesannete kõrgusel või vajadusel madalusel virelevad olendid, keda meie oma hetke kinnisvarana hoidmise ja defineerimise nimel oleme vangistanud. Siis oma mängu ja selle reeglipärasuste õigustamiseks, et kes mida ja kui palju on meile vaestele ohvritele teinud, ketrame oma vangistatute meelepärasid, meeletusepärasid. Tundlad kõik vaigused, kõrvadki lausa. Siiski paistab selle reaalsuse modaalsustes või selle looja natuuris jaguvat hüperboollikku pietismi, mida me nii suurejoonelise paadumusega oleme enda omaks pidanud. Siinkohal olekski paslik paluda pausi ja vaadata individuaalse aspekti mõju sellele suurele.

Et enne, kui me jagame inimkonna üksolemise valla, selle vastakuti asetseva vaate — üksi olemise valla vastu, prooviksime avada seda võimalikkuste pagasit, kus keha kui kehastumise objekt ja vormel oleks ka meie reaalsuse muutuse ja selle muutuse allikaks. Et hing jääks osakeste vahele täitjaks ja suunamudijaks ning osakesed ja nende terviklikkus, tervislikkus oleks seesamune salamandri tarkus, mis kujundaks meie tänast ja homset.

Kokkuvõtvalt, *psyche* ei keela, lausa kiidaks takka inimesi vaatama ja vaatlema oma sisekaemuste orkestri proove. Ja kui küllalt seda isiklikku julgust on, siis võtma osa enese vormimisest, ümbervormimisest, kepikesega voolida läbi õhu neid igapäevasuse helisid. Et need, kes teid teavad, saavad öelda — tema inimlik kõrgus. Maestro lausa.

KONTROLL JA SELLE TAGURLIKKUS

Oleme varasemalt juba maininud, ehk unustasin, kindlasti mitte, et kõige kurja juur on siin maailmas kontroll. Et selle tagurlikkus on veel mõõdetav pool-machiavelliliku näitemänguga, kus surma karedat kätt silitab võltsilt armuja huul.

Kontrolli eesmärgiks pole miskit muud kui hallata seda, mida kontrollitakse, tema süsteemsuses on lõikavaks päruseks vaid see, et hoitakse tagasi või peetakse vähemaks või lausa enamaks miskit; tihti pole see miski mitte ainult füüsiline ja füüsikaliste reeglitele alluv, vaid metafüüsiline ja absoluutselt reeglitele ja absoluudile mitte alluv. Oma olekus on kontroll see energia, mis on justkui loomingu vastane. Tema ülesanne — ja ülesandeks võib teda julgelt nimetada, sest me ise teda taotleme — on igasugune anne, andumus ja looming peita, eemaldada, takistada, likvideerida ja kõrvale heita. Kontroll ei astu kunagi tagasi ühegi teise kontrolli ees, sest ta tunneb endas selle võimu suurimat iket — võimu ennast. Kontrolli loomiseks, selle masinavärgi haldamiseks ja käivitamiseks läheb esmalt tarvis ideed endast ja seda, kuidas me seda ideed esitleme, teises tähenduses imidžit.

Kontrollitakse näiteks siin ilmas seda, kuidas välja nähakse endale ja teistele, kuidas süüakse, kuidas räägitakse, kuidas kirjutatakse, kuidas ollakse. Olemise päris, see täitsa päris, on miski kirjeldamatu, ja kontrolli on loonud isik ise just selleks, et kirjeldada, sest igasugune kirjeldus vähendab kirjeldatava pärisust ehk tõelisust. Me kontrollime, mida ja kellele öeldakse, sest seesmiselt matsutab meie igapäevasuse masinavärg oma lehmasuud, kasvatab andetuses oma agendasid, mis tegelikkuses on just nimelt selleks, et sind varjul hoida ja peletada sinu enese eest. Siin saabki valikute eelne kõhklus oma anatoomia.

Me peletame ennast enesest parema meelega kui kedagi, kes püüab meile enda ideed meist endist maha müüa. Ja kurat kus me ostame endale antavate hinnangute hinnaga seda pas-ka ja matsutame ja kiidame takka, hambad kõik puru, seedimine sassis, ja siis kaitseme oma andumuslikku ahistust viimse hinge ja selle hinnaga.

Seal lasubki kontrolli allikas — sinus eneses.

Sest igasuguse kontrolli likvideerimiseks läheb tarvis vaid enesekontrolli lõpetamist.

Jah, ma olen teadlik eetika ja moraali professuuride ajakavva pigistatud lärmist, et siis hakkavad kõik tegema, mida tahavad, ja anarhia vallutab ja kaos vallutab, aga vaat, mida ei öelda, on see, et kaoses eksisteerivad kõik võimalikkused, ja võimalikkusi on piirilt. Lõpetades kontrolli kaob meie elude tehislikkus, see igapäevane kantseliit, mida me oleme pidanud oma elude süstikuks, see edasiviiv jõud. Siin pulseerib see miski, just nimelt seal kontrolli ja tema tagurlikkuse taga, mida oleme õpetatud kõrvale heitma või surnuks materdama — meie ise.

Päris ja tõeline SINA on kirjeldamatuse olekus ja olukorras, kus temast kõnelemine on aina kasvav. Siin ja kohe, just pärast vana maailma surma, avad sa endas ennast ja lubad kinkida siia ilma seda, mida ainult sina saad kinkida. Olles see kingitus, mis endiselt kingib ja võtab vastu, loome tuleviku, mille sarnast pole veel nähtud. See miski ettekirjutamata, see miski mitte-tehislik. Kas poleks tore?

OOD PÄRASTLÕUNALE...

...on pausiks, on puhkeks, et mõningase ajude ragistamise ja raiumise vahele põigata sellesse nimme isetekkelisse õndsusesse. Mõni meist kosutab hinge ja tervist pärastlõunase unega, selle tarvidus saab võrreldav olla isiku energiakuluga, kui sedagi. Siiski pärast lõunat ja enne õhtut, kui valida see une versioon ja selle versiooni tegevus, loob see loomingulistel karakteritel ka avamise palangut. Alateadvuse nurgad ja konarused, mis muidu reaalsuse tõlgendustes hajuma kipuvad, joonistuvad sellegi õndsuse tagajärjel veel selgemini. Mitte segi ajada minu kui autori

viidet loomingulisele karakterile; väites sedasi, eelistan ka taga-põhjalist tundmust tarvitada, et looming on juba isiku enda elu ja võime end siia manada selle kehastumise ja organiga ehk keha-ga, mis seda kehastumist võimaldab; järelikult igasugune eksis-teeriv karakter, kes liigutab teisi ja ennast, elusat ja eluta, on juba oma olemuse kestel see looming, ning karakter kui selline on isi-ku teadvustus nimme, mitte üks selle autonoomsetest maskidest, millest hiljem ka vilksamisi juttu tuleb.

Ei saa kohe selleta, et ikka näib kingitusena loovat see, kes end luua on valinud.

Pärast sellist kehakinnitust ja -kinnistust, mõnele *leib luus-se*, mõnele *astel tagumikku*, keerutab enda meeltesegadusse või -segasesse parim toredus ärkamise aja vältel — see päris, see tõeline ärkvel olek, see teadvel olek, see kohal olek. Eelistavalt peab kohe ka märkima, et see ei saa kunagi kehtida igaühe pu-hul, mitte sellepärast, et see ei kehtiks igaühe puhul, vaid et iga-üks ei kehti selle puhul. Nimelt ei saavuta igaüks igal korral, olles maganud und just pärastlõunal, seda üldlevinud puhkestaadiumi, seda teadvelolekuks tarvilikku stuudiumi, kui siis just neile, selle tarviduse nimel uinujatele, saab see oskuslikkuse või lausa sõltuvuse mustriks ja näidiseks.

Siingi komistame kohe sõltuvuse kui sellise afekti otsa, sest ta nimelt seda efektina eneses kannab. Sõltuvus on ühe valiku kordus pidevuses. Punkt ja nii see ongi. Järeldus, kui sedagi saab anda: VALI uuesti ja VALI teisiti.

Aga sellest ei pistnud ma rääkida, vaid sellest, et on ood ja on pärastlõuna, ja kui ma neid kahte nüüd kõrvutan, siis on ood selle pärastlõuna ja kõigi temataoliste nimel ja tarvis, sest seal kusagil, pärast kõiki neid teadmiste teadlikke ja mitteteadlikke vallutusi, panen mina, üks nendegi seast, oma peakese padjale, eelistatult poolpehmele, ning teesklen magamist, et magama jääda. See polüseemiline paradoks kõditas minugi mõistmiste teravamata-ju. Siis suubub see osake minust, mida ma siinkohal kõigutama-tult nimetaksin konstruktsiooniks enesest, selle tõelisuse ja minu kui selle tõelisuse aspekti päris-olemise valda, sääanne ookean enne kõiksuse päris, päris laulu. Harmoonilise ja kakofoonilise võrratuse ja võrdluse sfääri, just nimelt enne, kui hetk selle tead-vustuse tarvis hukkub vaikuses, ja mitte hukk kui turm, vaid lahti-

lask, see langustilaadne võimekus oma väe ees anduda, kui me nende lihakate sõraliste vaimuelu aimaksime, seal selle aurava katla hämus. *Zizzle, zizzle.*

LÄHEMALT SUBLAADIST

“Miski minu sees. . . küsib välja!” poleks just nimelt see, millega alustada sublaadist kõnelemist, kui sublaati vaadelda kui väiksema assimileerumist suuremasse või suuremaks, olenevalt kogeja väärtushinnangust. Samas, jätkates siinkohal arutluse arutusega, võib ju välist, mis küll näib teiselaadse keskkonnana, kõnetada ja väitesse pöörata kui *suuremat miskit*, mis samaväärsuses on materia ja mitterateria valla üks esindustest, siis oleks *välja* küsimine, kui *privatus*, seda siis *populus Estonica* järgi, assimileerumine suuremaga. Ruum, olenemata selle läbitavusest ja selle läbitavuse efektiivsusest, on siiski endistviisi ruum. Osakeste liikumiskiirus, see vibreerimine, mis meile tahkust ja selle astet määrab, ei kohuta teadlikku tajujat teadvustamast nende osakeste liikumist ruumis, olgu see ruum omakorda ruumis. Siinkohal kasvatab universumi mõistmiseks teadlikkuse lihast mõtlemise lihast mõõda just see *factum*, et ruum ise võib olla osake, mis liigub ja vibreerib suurema ruumi osana. Siit ka küsimus, järelduse maigune, teise nimega, enda poolt antav — *jõreldus*, et kas sublaadina toimimise väiteks sobib viidata millegi kaole või millegi võidule?

Lähemalt sobib siinkohal lisada küsimusi: kui sublaat kui selline on *ühest teise*, siis kas selle liikumise käigus oleneb selle *ühe* ja selle *teise* motivatsioon sublaadi loomiseks? Kas pärastine on akti järgne seisund, mis viitab ühe muunduse kaotusele ja teise võidule, või saab selline väitmine olla kõigest vaatlaja hinnang?

“Nendest väikestest surmadest löikab kasu vaid see, kes on valmis surema”, rääkides väikestest surmadest, kui *La petite mort*, siis varjab sinne sõnumine piruka lihakamat osa selle matustaja pilgu eest, tema silmade kiirgava tasu, vaeva ja nurjatuse eest. Sest — ja see pole mitte liialdus — sublaadist kõnelemiseks peame alati vanduma end erapooletuks. Kui ühelegi fragmendile, ühelegi osapoolele anda oma kogeja rõõm ja rütm, kurbus ja lonkavus, saab see hukutavaks ka aktile, kui see soovib veel säi-

litada sublaadi nimetust. Ilma hinnanguta, et üks kaotab ja teine võidab, et üks saab suuremaks ja teine hälbib oma suubuvuse näotusis, saame haarata kulla ja kristallide davoslikul persel sa-bast ja raputada, kuni *philos* liidab logose.

Mõneti kurvastav ja tavapärane on vaadelda impeeriumi selle lagunemise hetkel, kuid siis, jumaliku pilguga endil kogeja kõri lõi-gates, saavutame täieliku pühitsuse ja pühenduvuse selles farsis, et muutus on ainus konstant. Jantimine, mis amööbse universumi eluajas võis liituda hetkega, kui viimane enda sõõrmeid aevastu-se järgsest tatist puhastas, liites ühed väiksemad osakesed suu-rematega ja saates need omakorda järgmisesse ruumi oma kül-laltki, ja ma kordan, vaid temale kui kogejale toreda mõistuspära-susega. Absurdi ja kõnekuse vimmapiiril, seal, kus tähtsus vaid meie endi leiutisena eksisteerib, et toita seda olemise väärtust, asetab kõhetu vennike oma teadvuse ja teadlikkuse selle tead-vuse püüdeks, kõigest selleks, et kinnitada mitte teistele, vaid endale oma loomise võimekust ja väge selle võimekuse väljendu-sena. Sublaat saab siinkohal andunule turmast kaugemaks reali-satsiooniks, mis on oma muunduse paradiisi ja lubadusega selle paradiisi loomiseks veatus järgus. Sealpool aega on ainult ruum, on ainult avarus ja sublaat on selle *deus*.

Kuigi jumalustel pole asja sellise eksisteerimise vormeli juu-res, sobitus eelnev väide kinnistama juba teiegi avaruses tolkne-vat osakest, seda logost, seda mõtet.

“Vaat sealt ta tuleb ja sinna läheb!”

MÕJUST JA MÕJUTAJAST

Kui rääkida mõjust ja mõjutajast, peame esmalt teadvustama mõ-ju kui sellise oskust olla vormita, mis omakorda on kaigas meie arutluse kodaraisse, sest ühest küljest lubab see teadvustus väl-juda vormist, teisest küljest aitab vorm aga avada mõju kui ele-mendi asetust siinses mängus.

Mõju ilma vormita saab olla mõjutaja algaineks ja selle läbi ka mõjutajale tähenduse andja, sest mõju kui vormita faksimilaa-tor on objekt ilma kujuta. Rääkides mõjust kui mõjutaja algest, peame ka lähtuma mõjutaja eesmärgipärasusest, tema *force*'ist,

mida iga mõjutaja kui liikuv objekt kasutab, et viia läbi oma akti, isegi kui selle akti lõpus on momentaanne kaos. Mõju on vaba valiku põhilisim komponent, sest ta ise on justisti selle kujutaja, ekraniseering, staatika, ilma põhipõrketa, ilma *lupus'*eta, kes näriks oma nälgunud lambaid. Mõju eksisteerib isegi kõige aeglasemalt liikuv asjus universumis, isegi selle surevas vennas, isegi selle surnud vennas. Tema olemise kõiksuslikkus on vaid võrreldav tema osade võimega seda enesest ja enesena kanda.

Kui sa asetad liikuva objekti ette liikumatu objekti, on kokkupõrge vältimatu, siiski väestab liikuv objekt oma jõu ja selle jõu kehastumisega liikumatut ja loob uue eksisteerimise vormi. Seda, mis oli, enam pole, ja see, mis on, on kõige tuleva eellaseks, see, mis tuleb, on multiplitseeritud võimalikkustena oma kõige sügavamas dimensionaalsuses. Dimensioonilisus selle kvantmääras on võimalik vaid mõju ja selle osakeste kandest, igaüks oma mõju ja selle mõjutava teguriga. Klaaspärlimäng, sublaadi kvant, sest kvant peab ta olema.

Mõju, jaotatuna osakesteks, jaotab end ka automaatselt Olevateks. Olevad saavad olla kõik, kel vähegi teostust ja tahet selle teostuse elluviimiseks. Aktualisatsiooni "ohvrid". See võrratu masin, mis tahet, kes või mis on taas kord selle mõju üks osakestest, ellu viib või tõlgendab meie arutute ajude tarvis, saab olla mõju ise, ehk üks Olevatest, ehk üks vormitutest.

See oskus ja tahe vormida end saab ka Oleva ehk ühe mõju ja mõjutaja vaba valik olla. Seda vormi saab ta kausaalsuses tingida. Kausaalsuse mõiste on siinkohal antud elule.

Kui me räägime sellistest asjadest, mis on asjad iseenesest, leiame endid alati naljakatest tõdemustest, mis justkui hakkaksid ringmängu mängima, kuigi siingi me kogeme ehk just universumi lõputust, ja mitte Möbiuse ringina, mis enda haardes sind hullumeelsuse palgaga hoiaks, vaid muutumise lõputuses. See samune lõputus, mis jääb sublaati loovaks ja sublaadina sublaati loovaks. Meie eksisteerimise kingitus säilib kõigest näiliselt, sest kinkimine ise tähendab liikumist ja liikumine saab sündida ainult mõju ja selle mõjutaja tagajärjel.

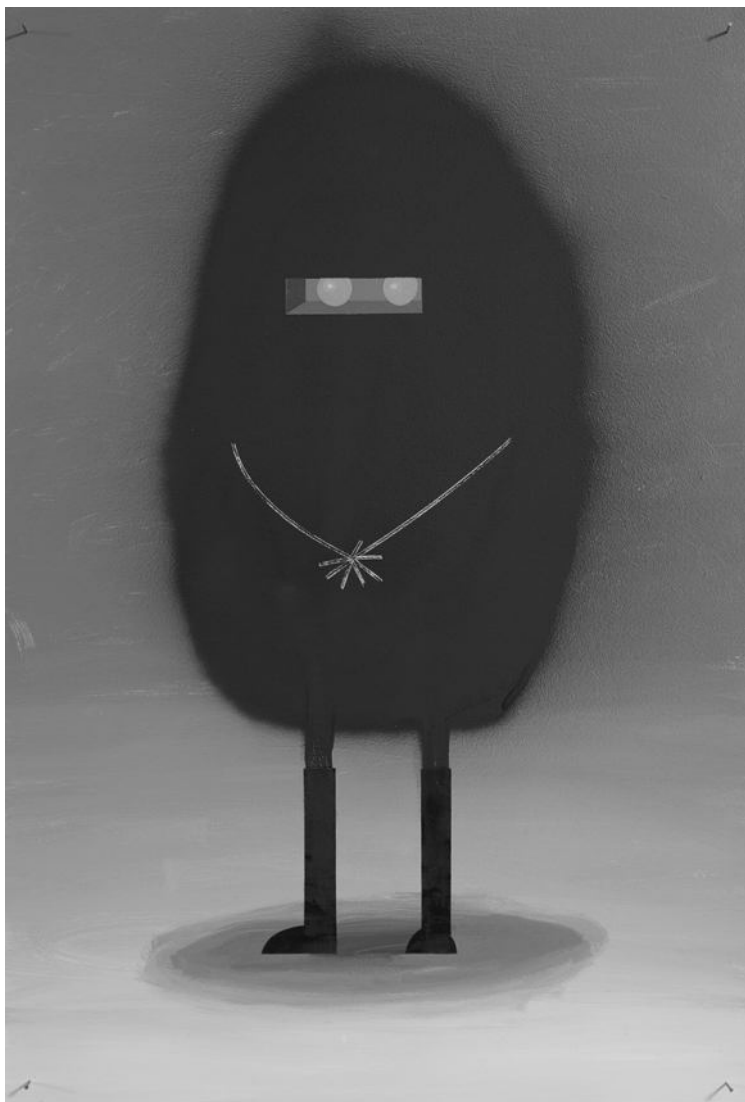
AFEKTIST JA EFEKTIST

“Nüüd siin ja kohe... praegu!”, sõnatu vaikuse vahele jäävad patoloogilised järsakud, tühimik, millesse uppuda. Pimedus pidi vastu vahtima, kui temasse piielda. Siiski, jah, sõnatuses poleks, kui just poleks efekti tarvis loodud vaikust, sellist sadistlikku mahhinatsiooni, mis afektina väljenduks. Meie kurbus ja vimm, mitte afekti ohvri poole, vaid enamasti ja siingi korratu suurutlusega, on ikka kogeja ja afekti vallandaja poole. See nimelt purse, mis oma kuumusega kaldub küll metronoomsest püsivusest välja ja oleks justkui vormitusele kaasaks ja muutusele kiituseks, pole seda siiski. Afekt ise on tulek, mis mitme teguri mõjul on vallandunud, ja siin vallandumises pole olemas süüdlasi ega ohvreid, sangareid ega muid selletaolisi. Eetilise ja psühhiaatrilise vägivalla valdkonda ja alluvusse langeb küll osa selle tunde valdusest, kuid mitte täielikult teadlik ja selle kuuega. Mantli all on paljud, mida meie isegi, kordan, isegi n-ö arenenud teadushuvilised meditsiiniprofessorid pole suutnud selgitada.

Osalt kalduvusest peita selliste juhtumiste toimumisi ja nende tormide silma, osalt imago, osalt võltshirmude tõttu pole praeguseks saadud selgemaks, et kõigi afektide põhjus lasub reaktsioonimehhanismides, mis mitte ainult tingimata siit nähtavast algnevad, vaid ka alateadvuse määratlematusest sujuvalt parvega tajutava reaalsuse poole loksuvad.

Kui vaadelda afekti kui kingitust, peame esmalt leidma temas kõik, mis vähegi kinkimise vääriline. Me otsime välja sitsid-satsid, paelad ja pakkepaberi ja seisame kõrval, kuni meeletus on asendunud meelsusega, ja siis närime oma talumatuse vaibast läbi selle värskest vahatatud mõistmise poole.

MÄRT SEPPER (1991) on õppinud Tartu Ülikoolis kirjanduse ja kultuuriteaduste ning põhikooli eesti keele ja kirjanduse õpetaja erialadel 2013–2018, Access Consciousness Barsi klasside vahendaja, juhendaja ja nõustaja a-st 2020. Avaldanud luulekogud *Carl Robert Jakobsonist: Vaimulood* (Metsakasti: Paljasjalg, 2018); *Acheroni õied* ja *Emanatio* (mõlemad Tartu: Janar Sarapu, 2020); *Kuld. Ring. Ürask* (2021) ja *Neonlambaid karjatades* (2022, mõlemad Tartu: Uduaja).

KAIDO OLE. Üksihoidev vördjas
(2014; segatehnika HDF-plaadil)

ARVUSTUS

KULTUURISÕDA MEIE ÜMBER

Douglas Murray. *Sõda Lääne vastu*. Tõlkinud Lauri Vahtre. Tallinn: Postimehe kirjastus, 2023. 255 lk.

Douglas Murray kolmas raamat räägib käimas olevast kultuurisõjast. See sõda käib Lääne traditsiooni juurte ja kõige hea vastu, mida see traditsioon on sünnitanud. Sõda pidav koalitsioon on lai, võimalik, et selle kõiki pooli autor isegi ei maini.

Murray vastupanuvõitlus algas ulatusliku migratsioonilaine käsitlusega tema esimeses raamatus *Euroopa kummaline surm: Immigratsioonnist, identiteedist, islamist* (2017; eesti k 2018).¹ Avatud uste poliitika Euroopas viis järk-järgult vajaduseni ennast koomale tõmmata ja jõudis peagi nõudmisteni, et me oma harjumused, traditsioonid ja kultuuri maha salgaksime. Ikka selleks, et tasuda “mineviku võlga” ja “lunastada süüd”, mida nagu selgub, tuleb meil kõigil ühiselt kanda. Ja see pole mitte “rõõmus võlg”. Kas ka meil, kes me pärisorjusest umbes samal ajal vabanesime kui Ameerika mustanahalised orjused? Küllap ikka — kui juba Euroopa riigid ja Euroopa tsivilisatsiooni järglasmaad peavad oma väärikuse säilitamiseks “kiirelt ja põhjalikult muutma oma demograafilist ülesehitust” (Murray, tutvustatav teos, lk 10), kuhu meiegi siis pääseme. Tundlikumad natuurid, kunstiinimesed ongi juba asunud kolonialismijärgsuse narratiivi oma loomingusse põimima.²

Tema teine raamat *Hulkade sõgedus: Sugu, rass ja identiteet* (2019; eesti k 2022) käsitleb masside hullust või hulkade sõgedust, vähemuste

¹Vt selle tutvustust Jaak Jõerüüt, “Enesetapjalik Euroopa”. — *Akaadeemia* 2019, nr 6, lk 975–984.

²Mõtlen siin Veneetsia biennaali 2022. aasta väljapanekut, mille kuraatoritektis (kuraator Corina L. Apostol) vahav dekoloniseerimise sõnavaht mõjub irooniliselt, aga kahtlustada tuleb siiski pigem vist konjunkturlust. Näiteks keskne väide, et Indoneesias orhideesid joonistanud Emilie Saal (1871–1954) oli küll “ühest küljest koloniaalsubjekt, kuid teisalt sai temast võõral maal valge koloniseerija” (“Orhideliirium. Isu külluse järele” esindab Eestit 59. Veneetsia biennaalil”. — *Postimehe* digileht, 8. XII 2021).

õiguste kaitsest alguse saanud liikumisi rassi, naiste, geide ja kvääride õiguste eest. Kõik need liikumised on praeguseks muutunud iseenda vastandiks — hakanud vaenama, keelama ja käskima.³

Tänapäeva hea toon on Läänest halvustavalt rääkida, jättes mulje, nagu oleks Lääne kultuur olemuslikult ja süsteemselt rassistlik, nagu poleks aastatepikkust võitlust ja lugematuid rassismi vastu ette võetud abinõusid ja seadusi olemaski. Ei ole kombeks rääkida Aafrikas, Lähis-Idas või Indias lokaalset rassistmist ja orjusestki, vaid rõhutada hoopis, et “riigid, kus iga mõõdupuu järgi on kõige vähem rassismi ja kus rassismi taunitakse, on ühed rassismipesad” (Murray, lk 13). Võib kuulda koguni väiteid, et muu maailma rassism on Lääne süü. Kõnekaks näiteks sellisest mõtteviisist on ÜRO egiidi all peetud konverentsil kõlanud nõudmine, et “hutude mõrvamise tutside poolt 1994. aastal Ruandas peaks kinni maksma Ameerika Ühendriikide valitsus” (Murray, lk 121).

Kolmkümmend aastat tagasi juhtis kuulus ühiskonnategelane ja inimõiguste eest seisja pastor Jesse Jackson (sünd 1941) Stanfordi ülikoolis meelevallandust. Temaga koos skandeerisid rahvahulgal: “Maha Lääne tsivilisatsioon!” Neile ei meeldinud Stanfordi ülikooli õppekavas olnud populaarne kursus “Lääne kultuur”. Murray hinnangul sai just selle sündmuse järelmitest alguse terve mõistuse kapitulatsioon. Mis kasu on ülikoolidest, kui need lasevad tänaval karjumatel oma õppekava üle otsustada, küsib autor retooriliselt. Igatahes muudeti Lääne kultuuri kullafondi õpetanud kursus ära ja sellest sai “paljusid kultuure” käsitlev kursus. Tõesti, sellest 1987. aastal aset leidnud sündmusest lähtudes võib hea tahtmise korral ennustada kõike järgnevat, millest Murray raamatus juttu. Praeguseks on katsetest Lääne kultuuri väärtustada ja uurida saanud piinlik teema, millega tegelevaid teadlasi takistatakse ja naeruvääristatakse, ülikoolidki püüavad seda teemat pigem vältida. “Kultuuri, mis andis maailmale elupäästvad saavutused teaduses ja meditsiinis ning vabaturumajanduse, mis on aidanud miljarditel inimestel kogu maailmas välja rabelda viletsusest ja toonud kaasa maailmas seninägematu ideedekülluse, vaadeldakse sügava vaenulikkuse ja lihtsameelsusega” (Murray, lk 16–17). Üle parda heidetakse kõik Lääne traditsiooniga seotu, isegi arvamuste paljususe, mis olevat “valgeväimude välja mõeldud rämps”. Nii õpetatakse tänapäeval Ameerika üliõpilastele (Murray, lk 17).

³Vt selle teose tutvustust: Tõnis Arro, “Kas hulkade sõgedus hakkab taanduma?”. — *Akadeemia* 2023, nr 3, lk 538–548.

Sõda Lääne vastu käib vähemalt neljal rindel: rass, ajalugu, usk ja kultuur. Iga neist käsitleb Murray raamatus üks peatükk. Peatükkide vahel on vahelugemised Hiina, reparatsioonide ja tänulikkuse teemadel.

RASS

Alles hiljuti peeti ebaviisakaks inimesi üksnes nahavärvi pärast ühte kimpu siduda ja kõrvale heita. Nüüd on vastupidi: rass on üldse kõige tähtsam asi, sellest möödavaatamine aga on ise rassismi ilming. Rassismivastane võitlus algas võitlusena inimõiguste eest, selle eest, et teiste rasside esindajatel oleksid valgetega samad õigused. Nüüd on sellest võitlusest saanud valgete vaenamine. Valged taanduvad ja vabandavad, arutatakse ka seda, kas, kui palju ja kellele tuleks varasema ülekohtu hüvitamiseks kompensatsiooni maksta.

Varem valitses arusaam, et rassism on “inimeste tõrjumine, halvustamine ja nende kohta üldistuste tegemine ainult nahavärvi põhjal” (Murray, lk 21). Seda peeti üheks kõige inetumaks inimlikuks patuks. Vastuseisuks rassismile tunnustati üldkehtivana nn värvipimeduse põhimõtet, mille järgi rass ei tohiks mõjutada ühegi inimese elu puudutavat olulist otsust, nagu näiteks töölevõtmine või edutamine. Selle sajandi algul hakkas asi muutuma, sest “kriitiline rassiteooria” tuli ülikoolidest välja, jõudis koolidesse, valitsusasutustesse, personaliosakondadesse, mittetulundusühingutesse ja lõpuks tänavalegi. Rass, mida varem taheti kuulutada tähtsusetuks, on nüüdseks saanud maailma kõige tähtsamaks asjaks. Sellega mittenõustumine on ka üks rassismi ilmingutest.

Kriitilise rassiteooria eesmärgiks oli luua “aktivistide liikumine, mis näeks enam-vähem kõike siin maailmas läbi rassiprilli” (Murray, lk 22), see seab nende enda esindajate sõnusti “kahtluse alla liberaalse ühiskonnakorralduse alustalad, kaasa arvatud võrdsusteooria, juriidilise analüüsi, valgustusfilosoofia ratsionalismi ja konstitutsioonilise õiguse neutraalsed printsiibid” (Delgado, Stefancic 2001; tsit. Murray, lk 24). Maksismi-leninismi klassikuid parafraseerides deklareeritakse sealsamas: “See teooria mitte ainult ei püüa mõista meie sotsiaalset situatsiooni, vaid proovib seda muuta; see ei sea endale eesmärgiks üksnes välja uurida, kuidas ühiskond end mööda rassipiire ja hierarhiaid organiseerib, vaid ka ühiskonda paremaks muuta” (samas). Teadlaste puhul on see muidugi ebatavaline keelekasutus ja eesmärk, aga üks on ebatavaline ja enneolematu ka selline teadus, milles võib avaldada artikleid, mis koosnevad ainult väidetest ilma ühegi tõendita. Ja just niisugune teadus on “kriitiline rassiteooria”, tänapäeva Lääne ühiskondli-

ku mõtte peajoone osa. Neil pole tõendeid vaja: “Kui nõuate tõendeid, siis tõestab see teie rassismi,” võib lugeda selle teooria autorite teostest (Murray, lk 25).

Küsitluste andmetel arvas enamik ameeriklasi president Barack Obama ametisse vannutamise ajal 2009. aastal, et rassisuhetega on Ameerikas kõik väga hästi. Obama teise ametiaja algul 2014. aastal hakkas see rahulolu taanduma. Head selgitust Murrayl selle kohta ei ole, ja üldiselt ongi raamatus rohkem värvikaid kirjeldusi kui analüüsi. Aga ilmne see muidugi on, et enamik inimesi on mõjutatud sellest, mida ja kui palju meediast nendeni jõuab, ja “kriitilise rassiteooria” võidukäik on istutanud paljudele pähe rassismiprillid, mõnikord ka läbi hirmu. Ka vastuolu terve mõistusega on tavaline ja ootuspärane. Rassiküsimustes on vahel ka küsimuste esitamine ohtlik.

Läbi nende prillide vaadates on ülikooli kampuses kõndinud dominiiklase rüüs nähtud Ku Klux Klani kapuutsi, väidetud, et imikudki võivad olla rassistid, ja muidugi paistavad sellistena kõik kuriteod mustanahaliste suhtes. Näiteks kuulus George Floyd juhtum. Kes kahtleks, et tegu on rassiliselt motiveeritud kuriteoga? Aga kes oskaks nimetada selle väite kinnituseks mingeidki tõendeid? Murray väidab, et neid polegi, igal juhul on tõsi see, et süüdistajad neid kohtus ei esitanud (*sic!*). See kuritegu ei olnud rassiliselt motiveeritud, nagu ka analoogiline neli aastat varem juhtunud lugu, kui samu (legaalseid, *sic!*) politseivõtteid kasutades sai surma üks valge mees. Iseloomulikult ei ole keegi tollest teisest juhtumist justkui mitte midagi kuulnud. Tähtsustamata asjaolu, et vähemalt üks valge mehe tapnud politseinikest oli mustanahaline, juhib Murray tähelepanu valikulistele reaktsioonidele nende kahe muidu igati väga sarnase juhtumi suhtes. George Floyd tapnud politseinikud mõisteti vähem kui aasta jooksul süüdi ja kannavad vanglakaristust, täpselt samadel asjaoludel neli aastat tagasi valge mehe tapnud politseinikke kohtu alla ei antudki ja nad on endiselt politseitööl. Me kuuleme palju rohkem mustade ohvritega kuritegudest ja loomulikult tekib inimestel liialdatud ettekujutus sellest, kui palju mustanahalisi Ameerikas igal aastal politsei käe läbi hukka saab. Ühele küsitlusele vastajad pakkusid selleks arvuks kuni kümmet tuhandet, kusjuures õige arv on kümne kandis. Kirjeldatud hoiak on seda tugevam, mida selgemalt vastaja end “liberaalina” määratleb. Teiste sõnadega, mida “liberaalsem” vastaja, seda mustemates värvides Ameerika mustanahaliste olukord talle paistab. Arusaamal puudub muidugi seos teadmistega tegelikest asjaoludest.

Kriitilise rassiteooria mõjul ilmuvad raamatud, mis väidavad, et rassistlik võib olla juba mõnekuune imik ja et rassismi avaldub kõige tuge-

vamalt nelja- ja viieaastastel valgetel lastel. Rassism on valgete kaasa-sündinud puue, mistõttu tuleb antirassiste kasvatada. Paljudes koolides ja riigiasutustes on kasutusel koolitusprogrammid ja kursused, millest osavõtmine on kõikidele valgetele kohustuslik. Osalejad peavad endas üles leidma sisemise rassisti, selle suhtumise eest vabandama, kirjutama vabanduskirju kujuteldavatele ohvritele jne. Need, kes ei soovi sellise ajupesuga kaasa minna, seavad oma töökoha ohtu. Sama toimub erafirmadeski, kus kohustuslikes koolitusprogrammides õpetatakse töötajaid “analüüsima oma süü- ja häbitunnet” ning otsima lunastust vastuhakust “värvipimedatele ideoloogiatele”. Jah, tõesti, nii imelik, kui see ka on, aga nüüdseks on Martin Luther King juuniori propageeritud “värvipimeduse põhimõte” kuulutatud rassistlikuks.

Traagilisel kombel on rassisuhted leidnud tee ka tervishoiupoliitikasse. Covidi alguses said *Guardianis* sõna aktivistid, kes väitsid, et lääneriikide rassism püüab selle viiruse abil tappa mustanahalisi. Enne veel, kui keegi jõudis arutleda põhjuste üle, miks mustanahalised viirust raskemalt põevad, otsustasid hirmunud tervishoiuametnikud vältida riskigrupi (üle 65-aastased) eelistamist vaksineerimisel,⁴ sest selles grupis on valgeid rohkem. Üks meditsiinieetika ekspert selgitas: “Selle asemel et pakkuda tervishoiualaseid hüvesid juurde neile, kes on neid juba niigi rohkem tarbinud, saame alustada teatavat mänguväljaku tasandamist.” Teiste sõnadega — õigluse põhimõttest lähtudes peeti õigeks lasta valgetel rohkem surra (Murray, lk 58). See pole veel kõik. California Ülikooli professor ja kriitilise rassiteooria eestkõneleja Cheryl Harris on välja tulnud ettepanekuga, et “valgete õigus eraomandile tuleks peatada, nende maa ja raha ära võtta ning rassiprintsiipide alusel ümber jaotada” (Harris 1993; tsit Murray, lk 60).

Mis on selle kõige põhjuseks? Seda Murray kahjuks ei ütle. See on tema raamatu suurim puudus — ta tsiteerib ja refereerib suurel hulgal, kohati tüütuseni väheväärtuslikke väitlusi keskpärastelt autoritelt, kelle äärmuslikke, ekslikke ja loogikavaeseid seisukohti on kerge naeruvääristada. Keerulisem oleks otsida selgitusi nähtuste tagamaade kohta, mida Murray tegemast hoidub. Kes on selle sõja taga? Kas BLM-mässud, “1619-rahutused”, kollavestid ja marodöörlus Prantsusmaal on tõesti kõik spontaanselt puhkenud meeleavaldused? Me ei leia raamatust seda küsimustki, vastustest rääkimata.

⁴Kuna just üle 65-aastased on sellest viirusest enim ohustatud, oli see iseenesestmõistetavalt kõikide ekspertide arvates soovituslik vaksineerimisstrateegia.

AJALUGU

“Kes kontrollib minevikku, see kontrollib tulevikku: kes kontrollib olevikku, kontrollib minevikku.” Need kuldssed sõnad ütleb George Orwelli kuulsa romaani *1984* tegelane, Partei Siseringi mõjukas liige. Tänapäeva aktivistid on tema usinad õpilased. Orwelli romaani instseneeringus, mida kahel suvel hiljuti Vanemuises etendati,⁵ küsib üks tegelane: “Aga kust me teame, et Partei pole enam võimul? Neil oleks ju kasulik, kui meie arvaksime, et...” Selles 2013. aastal kirjutatud ja paljudes teatrites lavale toodud instseneeringus leiduv vihje on kümme aastat hiljem õõvastavalt tänapäevane. Võitlevad aktivistid, kelle mõju on suurem kui kunagi varem, tegelevadki ju sellesamaga, mis oli Orwelli Töeministeeriumi pärusmaa: nad kirjutavad ümber ajalugu, tühistavad inimesi, teevad ümber keelt, et keegi enam ei saaks “valesti mõelda” ja seeläbi “mõtteroima sooritada”. Tänapäevase ajaloo ümbertegemise eesmärgiks on Lääne kultuuri saavutuste pisendamine, selleks valitud tee on minevikus tehtud ülekohtu rõhutamine. Eks ikka parema tänase ja homse nimel.

Üks silmapaistvaid teetähiseid sellel rindel oli *New York Timesi* algatatud “Projekt 1619”, mille eest selle eestvedaja Nikole Hannah-Jones sai Pulitzeri preemia.⁶ Hannah-Jonesi sõnutsi on tegemist “suurejoonelise algatusega, mis on pühendatud 400 aasta möödumisele orjuse algusest Ameerikas”. Projekti eesmärk oli tema sõnutsi “meie maa ajalugu ümber mõtestada ja lugeda Ameerika Ühendriikide tõeliseks asutamisaastaks 1619”. Nimelt randunud just sellel aastal esimene orjalaev Ameerika rannikul ja just sellest päevast ja sünnimusest sai alguse tegelik Ameerika Ühendriikide ajalugu. Riigi tegelik sünnipäev on muidugi kõigile hästi teada — see on 4. juuli 1776. Teame sedagi, missugused põhimõtted ja vabadusepüüdlused selle riigi sünnini viisid. Selle loo soovis *New York Times* nüüd asendada jutustusega rõhumisest ja häbist.

⁵Vanemuise suvelavastus *1984*, autor George Orwell, dramatiseeringu autorid Robert Icke ja Duncan Macmillan, tõlkija Tõnis Arro, lavastaja Karl Laumets.

⁶Pärast selle projektiga ilmsikstulnud küsitavusi kõlas üleskutseid, et Hannah-Jones peaks selle auhinna tagastama. Seetõttu pälvis tähelepanu ka üks varasem Pulitzeri preemia, mille sai 1932. aastal NYTi ajakirjanik Walter Duranty (1884–1957) oma kirjutiste eest Nõukogude Liidu kohta. Tuginedes Nõukogude Liidu ametlikele allikatele, väitis ta, et Stalini valitsuse korraldatud miljonite inimeste surmaga lõppenud Ukraina näljahäda on väljamõeldis ja propaganda. *New York Times* leidis, et auhinnatud autorite ajakirjanikutööd olid tunnustust väärt.

Maailma võimsaima riigi asutamise aega ja asjaolusid ei saa siiski ka riigi kõige tähtsam ajaleht muuta. Ameerika lugu on Murray sõnutsi alati olnud “lugu võimsast sõostust uhkesse vabadusse, mida juhtisid ühed oma aja — või üle aegade — tähelepanuväärseimad mehed” (Murray, lk 80). *New York Times* aga püüdis Ameerika asutamist kuriteo külge ankurdada. Selleks ei olnud neil argumendina esitada mingit uut teadmist ega uurimistööd, ajalehe eriväljaandega loodeti see asi lihtsalt “ära korraldada”. Projekti vedanud ajakirjaniku Hannah-Jonesi põhjendamatud ja ajaloolise tõega vastuolus olevad väited (Inglismaast lahkulöömise peapõhjuseks olevat tema sõnutsi “kolonistide soov kaitsta oma orjandust”) või kapitalismivaenulike autorite asjatundmatud arutlused sellest, et paljud tänapäevased tööriistad (näiteks Exceli tabelarvutus!) on algselt leiutatud orjanduslikes istandustes. Tõsised ajaloolased on seda ettevõtmist kommenteerides algusest peale öelnud, et selles “ajaloo mõistmine asendatakse ideoloogiaga” (Murray, lk 82). Aga sama võib ju öelda suure osa nn sotsiaalteaduste kohta.

Veelgi huvitavamaks läks asi siis, kui see ettevõtmine jõudis n-ö ajalehest tänavale. George Floyd'i tapmisele järgnenud meeleavaldused, mis peagi arenesid ohjeldamatuks vägivaldseks üleriigiliseks laamen-duslaineks, ristas teine juhtiv ajaleht *New York Post* “1619-mässudeks”. Hannah-Jones pidas sellist nimetust endale komplimendiks, öeldes, et tal on “hea meel seda kuulda”. Seda ajal, kui kogu maa oli leekides ja mässavad märatsejad terroriseerisid rahulikke kodanikke. Peagi jõudsid mässulised kihuni kiskuda maha kõikvõimalikke Ameerika asutamisega seotud isikute mälestusmärke. Esimeseks ohvriks sai Christoph Kolumbus, peagi ka George Washington, Thomas Jefferson, hiljem näiteks ka Ameerika hümn'i sõnade autor Francis Scott Key. Tundus, nagu oleks eesmärgiks kogu Ameerika ajaloo kustutamine ja et parem olnuks, kui Kolumbuse asemel oleks Ameerika avastanud ja asustanud mõni teine tsivilisatsioon. “Sest kui maa, kus sa elad, on lihtsalt röövitud, riigi rajajad olid lihtsalt “orjapidajad”, põhiseadus tuleb ümber kirjutada ja ükski tegelane su ajaloos ei pälvi lugupidamist, siis mis õieti peaks seda grandioosset, veerandi aastatuhande pikkust projekti nagu Ameerika üldse koos hoidma?” küsib Murray (lk 87).

Läänevastastus ei ole eile tekkinud, sellele on teed sillutanud pikk kolonialismivastaste autorite traditsioon (Jean-Paul Sartre, Frantz Fanon, Edward Said jpt). Kolonialismi pärandi maharaputamisest saab kergesti läänevastastus ja lahendusena ei nähta mitte traditsioonilise ühiskonnakorralduse juurde tagasipöördumist, vaid üsna tihti marksismi ja sellele vastavat ühiskonnakorraldust. Akadeemilises maailmas on Saidi ülipopulaarne raamat *Orientalism* (1978) Murray väitel oluliseks hooandjaks (vasak)intellektuaalide hulgas levinud läänevastasele retoo-

rikale, mille järgi “mitte-lääne rahvad on need, kellega midagi tehakse, lääne rahvad aga on need, kes teevad. Kusjuures koledaid asju” (lk 92). Muidugi käib sellega kaasas arusaam, et “Lääs on ära teeninud teatava õigusemõistmise või täpsemalt öeldes kättemaksu” (samas).

Sellisel taustal on juba täiesti ootuspärane, et postkoloniaalse perioodi ajaloolased ei pea võimalikuks leida koloniaalperioodis midagi positiivset. Kui 20. sajandi algul arvati, et koloniaalimpeerium teenib headust, näib 21. sajandil olevat ainuvõimalik arusaam, et impeerium tegi üksnes kurja.

Üks keskseid nähtusi, mille pärast Lääs peab muretsema, vabandama ja häbenema, on muidugi orjus. See pani aluse koloniaalimpeeriumidele, aga see ei vabasta süüst ka neid riike, kel koloniaalvaldusi ei olnudki. Samuti ei tule süüd kergendava asjaoluna arvesse orjakaubanduse lõpetamiseks tehtud jõupingutused, millega tegi algust Suurbritannia juba 1807. aastal, kui ta otsustas saata Kuningliku Mereväe kõigile maailma meredele orjakaubandusega võitlema. Peagi tegeles sellega koguni kuuendik mereväe alustest ja meremeestest. Vabastati tuhat kuussada orjalaeva ja rohkem kui sada viiskümmend tuhat Aafrika orja. Briti mereväe kaotuste poolel oli sellega seoses üle tuhande viiesaja mereväelase. See kõik ei loe midagi nendele, kellel on soov näha ja näidata Suurbritanniat lihtsalt orjakauplejana ja salata maha see, mida see maailma orjusest vabastamiseks tegi.

Orjakaubandus pole valgete leiutis. Orjus oli “kirjapandud ajaloo koidikust saadik olnud püsiv nähtus peaaegu kõigis ühiskondades” (Murray, lk 101). Antiikajal toodi orje Etioopiast ja veel kaugeimaltki, 15.–19. sajandini veeti üle Atlandi arvatavalt kuni kaksteist miljonit aafriklast. Orjade ostjad olid küll eurooplased, aga müüjad peamiselt aafriklaste ise, nimelt orjadeks müüdute naabrid või sugulased. See ei vähenda ostjate süüd, aga on kogu nähtusest arusaamiseks siiski väga tähtis.

Praegu on tavaks rääkida vaid läände veetud orjadest, jättes täielikult tähelepanuta araablase poolt itta veetud orjad. Väidetavalt vedasid araablased Aafrikast välja kuni seitseteist miljonit inimest. Araablase praktika, mille järgi orjad süstemaatiliselt kastreeriti, tagas selle, et itta veetud orjadel ei olnud järeltulijaid, mis raskendab ka selle kaubanduse mahu hindamist. Aktiivselt tegutsesid ka Berbeeria mereröövlid, peamiselt Põhja-Aafrikast pärit muhameedlastest piraadid, kes 16.–19. sajandil ründasid Euroopa rannakülasid ja linnu, röövides ja vangistades inimesi, keda nad lunaraha eest vabastasid või siis orjaks müüsid. Nende küüditatud eurooplasi võis olla 1,25 miljonit.

Spetsiifiliselt läänevaenulik orjusekäsitus ei taha seda kõike märegeata või arvab, et varauusaegse maailma valimatu orjandusäri, “mille keskmes on mitmekesisus”, on hilisemast, mustanahalistele keskendunud ärist kuidagi parem. See, kui orjastati nii aafriklasti, araablasi kui ka eurooplasi, on tänapäevaste arusaamade kohaselt parem uusaegsest käitumisest, kui hakati “kauplema üksnes aafrika kehadega” (Murray, lk 103).

Tänapäevalgi pole orjus maailmast kadunud. Orjusevastased kõneisikud eelistavad tegelda pigem mineviku süü, mitte praeguste orjade muredega, aga orjus on igapäevane asi Mauritaaņas, Ghanas, Lõuna-Sudaanis ja jõuab seal ka läänemaailma. Mõni aasta tagasi pandi üks Samoa hõimupealik Uus-Meremaal vangi selle eest, et ta meelitas inimesi Samoalt Uus-Meremaale, kus ta nad vangistas ja orjastas. Oletatavasti elab tänapäeval orjuses üle neljakümne miljoni inimese, palju rohkem kui 19. sajandil.

RELIGIOON⁷

Kui kuskil levivad kuuldused, et keegi on põletanud Koraani, saab sellest üleriiklik suursündmus või koguni rahvusvaheline skandaal. Kui aga põletatakse Piiblit, võib selle peaaegu maha vaikida ja tühiseks kuulutada. No mis seal ikka, paar Piiblit, mida kasutati lihtsalt tulehakatuseks, nagu ühel meelevaldusel juhtunu kohta tõesti öeldi. Nojah, Lääs kaldub austama kõiki pühadusi, välja arvatud enda omi. Kiriku populaarsus ja enda kristlasena identifitseerimine on kogu läänemaailmas languses, kui just sisserändajate massid siin-seal vahel suurt pilti ei muuda. Tühjaks jäänud koha hõivavad ebareligioonid. Üks selliseid on “antirassism”. See on mitme tunnuse järgi täiuslik religioosne süsteem: olemas on oma pärispatt (“valgete privileeg”), viimne kohtupäev (“rassiga leppimine”) ja ketserite ekskommunikatsioon (häbistamine ühismeedias). See uus religioon vaatab vanadele religioonidele ülevalt alla ja annab oma järgijatele suurepärase võimaluse teisi inimesi halvasti kohelda, samas heategijana esinedes. Lääne kultuuri lätted seda uut religiooni ei huvita, küll aga on neil kalduvus austada ja kiita kõike, mis jääb Lääne traditsioonist väljapoole. See Lääne halvustamise traditsioon lähtub juba Voltaire’ist ja Rousseau’st, hiljem andsid oma panuse Claude Lévi-Strauss, Edward Said ja paljud teised. Rikkumatu ja puhas metslane, kes elab rahumeelselt ja armastades Eedeni aias või mõnel

⁷Selle osa pealkiri originaalis on “Religion”, eestikeelses tõlkes miskipärast “Usk”.

päikesesaarel — see on paljude idealistide loomingus korduv motiiv, mida päris elus otsima läinud uurijad või misjonärid tihti maha löödi ja ära söödi.

Läänevastasuse oluline rindejoon on Lääne mõtlejate tühistamine. “Immanuel Kant kasutas *n*-sõna”, kuulis Murray ühelt üliõpilaselt pärast oma loengut, milles ta Kanti oli maininud. Kanti ajal tänapäevast *n*-sõna muidugi ei tuntud, aga tema rikkalikust loomingust võib leida mõne lause, mis tänapäeva akadeemilisse kõnepruuki hästi ei sobitu. Selliseid leiab paljudelt omaaegsetelt suurmeestelt aegadest, kui paljut meile teadaolevat veel ei teatud ja üldised arusaamad olid teistsugused. Näiteks oli üsna levinud see, et võrreldi eri kultuuride ja rasside arengutaset. Nüüd saab peaaegu kõiki minevikumõtlejaid kergesti tühistada, nende ausambad avalikust ruumist eemaldada, nende loomingu uurimine mittenõutavaks või koguni mittesoovitavaks kuulutada jne. Eks see teeb elu lihtsamaks. Kantiga vaidlemiseks tuleb teda lugeda, *n*-sõna kasutamise süüdistus aga teeb sellest tüütust kohustusest vabaks. Kuna keegi enam suurt midagi ei loe, kõlbavad kellegi tühistamiseks ka moonutatud või lausa valeväited. Näiteks kui Prantsuse Akadeemia eest võeti 2020. aastal maha Voltaire’i kuju seetõttu, et ta oli investeerinud Prantsuse Ida-India Kompaniisse või teinud kuskil ühe rassistliku märkuse, ei võtnud keegi vaevaks panna tähele tema raevukaid rünnakuid orjuse ebamoraalsuse vastu. Ka Suurbritannias rünnatakse valgustusaja tegelasi, nagu John Locke, David Hume ja John Stuart Mill. Küll leiab ikka mingi joonealuse märkuse või erakirjas väljendatud seisukoha, mis kontekstist välja rebituna mõjub rassistlikult. Ja üldse ei sobi valgustusajastu tegelased tänapäeva minakultuse maailma, kus igaühel on oma tõde. “Euroopa valgustusajastu kujutas endast suurimat hüpet objektiivse tõe kontseptsiooni suunas,” see aga “asetas faktidega tõestamata väited ligi kaheks sajandiks ebasoosingusse” (Murray, lk 149). Viimasel ajal on aga toimunud vastupidine: ette on võetud kontrollitava tõe põlu alla panek. Kontrollitav tõde on põlu all. Igaühel võib olla oma tõde, just selle pärast tuleb valgustusajastu ratsionalistid ajaloo prügikasti pagendada (samas). See on üks neist analüüsi algetest või siis vihjetest, mida Murray vahel teeb. Kahju küll, et ta neid edasi ei arenda.

On siiski üks grupp tegelasi, kes on rassismisüüdistuste suhtes immuunsed. Nende esirinnas on Karl Marx ja Friedrich Engels, kelle kirjavahetuses leidub hulganisti rassistlikke ja antisemiitlikke seisukohavõtte, aga ka otsesõnu orjuse õigustamist: “Orjus on majanduskategooria nagu iga teinegi,” kirjutas Marx (Murray, lk 153). Ja siiski on Marx kaitstud, sest tema vaated sobivad hästi kõigile, kes soovivad Läänt hävitada. “Kõik teised lähevad lammutuskotta, sest nende reputatsioon aitab Läänt alles hoida. Sest lõpuks — kui kõrvaldada kõik teised filo-

soofid, kiskuda maha kõik nende monumendid, likvideerida lugupidamine ja tagada, et nende mõtteid õpetataks eeskätt (ebahistoristlikult) kui rassismi ja orjuse lugu, mis siis Lääne traditsioonist üldse järele jääb?” (Murray, lk 154.)

Selle mõtekäigu heaks illustratsiooniks on Michel Foucault' (1926–1984) juhtum. Üle lugematute teadusharude tsiteeritumast autorist ei ole keegi teinud rohkem selleks, et “lagundada Lääne ühiskondliku korra osaks olev institutsioonide süsteem. Foucault' maaniline viis analüüsida kõike kvaasimarksistlikust võimuhete vaatevinklist maldab peaaegu kogu ühiskonna rõhuvaks, karistavaks ja mõttetuks düstoopiaks” (Murray, lk 155). Koos oma suure populariseerija Edward Saidiga on tema sooviks “destabiliseerida, kui mitte dekonstrueerida idee, et Lääne rahvaste kohta üldse midagi head võiks öelda” (samas).

2021. aastal said avalikult teatavaks Foucault' seksistmise juhtumid alaealistelt poistelt Tuneesias, keda ta süstemaatiliselt ja hulgakau- pa surnuaial raha eest seksuaalselt kuritarvitas. Sellel juhtumil pole olnud mingit mõju Foucault' reputatsioonile, tema teoste läbimüügile ega tsiteeritavusele. Foucault jääb oma troonile ja “tänapäev ei näi keegi arvavat, et sellest võiks midagi välja lugeda, kui üks nüüdisaegse läänevastasuse rajajaid ja ikoone on ennast võõral maal löbustanud põlisrahvusest laste palkamisega oma seksuaalseid ihasid rahuldama” (Murray, lk 156).⁸ “[K]ui kõik teised suurkujud maha kiskuda, siis ainsad, kes (nii sõna otseses kui kaudses mõttes) oma pjedestaalidele seisma jäävad, on need, kes Läänt kõige enam arvustasid” (samas).

Kultuuriliste turbulentside ajastul otsivad inimesed hingepidet institutsioonide juurest, mis on sellistest tormidest ennegi läbi tulnud. Kristlikud kirikud on kahtlemata sellised. Aga nüüd on needki ajaga kaasas käia otsustanud ja asunud andma oma panust Lääne-vastastes meeleoludesse vabandustega oma unikaalse kultuuripärandi pärast. Anglikaa-

⁸Eestis on selles küsimuses sõna võtnud Hasso Krull, kes kirjutab, et selle juhtumi puhul on tegemist poliitiliselt motiveeritud väljamõeldisega Guy Sorman poolt. Krulli väitel ei olnud Foucault ja Sorman üldse samal ajal Tuneesias, nagu viimane väidab, samuti ei olnud tuntud lastega seksuaalse läbikäimise eestkõneleja Foucault (ta taotles lubatava seksi piiri alandamist kolmeteistkümnendale eluaastale) siiski pedofiil, samuti ei kohtunud ta lapsohvritega sugugi mitte surnuaial (need poleks ju julgenudki sinna tulla!), vaid hoopis surnuaia lähedal tuletorni all, ja need ei olnudki lapsohvrid, vaid hoopis 17–18-aastased noorukid. Vt Hasso Krull, “Michel Foucault, maailmakuulus pedofiil?”. — *Looming* 2021, nr 10, lk 1443–1446.

ni kirik on siin esirinnas, tehes kõige karmimat kriitikat iseenda kohta ja võttes vastu otsuseid enda parandamiseks. Need “projektid” puudutavad nii “musta teoloogia elementaarkursuste” lisamist õppeplaanidesse, “rassilise õigluse laupäevade” korraldamist ja positiivset diskrimineerimist värbamisel. Murray arvates on “kriitiline rassiteooria” anglikaani kirikus Kristuse õpetusest tähtsamalgi kohal. Halvem lugu on see, et kui kirik ikka ise kuulutab, et ta on läbinisti rassistlik ja vanameelne, jäävad inimesed seda uskuma ja hoiavad sellest õudsest kohast eemale. Lugu Kanada “massihaudade skandaaliga” on ehk kõige ehmatavam näide selle nähtuse illustreerimiseks. 2021. aasta juulis, “kui Kanadas peeti järjekordset kujude purustamise orgiat” (Murray, lk 164), hakkasid ajakirjanduses ilmuma lood tähistamata haudadest Kanada kirikute ümber. Levisid mitte millegagi tõestatud väited, et tegemist olevat sadade haudadega, kuhu on maetud lapsi, peagi oli selge, et arvatavasti indiaanlaste lapsi, ja siis seegi, et need lapsed on mõrvatud katoliku kiriku poolt. Nojah, seda need kirikud ju teevad. Mitte ühtegi hauda ei avatud, mitte mingeid tegelikke andmeid ei olnud. Inimesed hakkasid aga kirikuid põletama ja nädalaga sai kannatada vähemalt kolmkümmend kirikut. Mitu organisatsiooni kiitis selle teguviisi heaks, professorid ja saatejuhid õhutasid takka. Isegi Kanada peaministri nõunik ja isiklik sõber ütles avalikult, et ta mõistab inimesi, kes niimoodi käituvad. Kanadat külastanud paavst Franciscus pidas vajalikuks esineda omapoolse vabandusega.

Kas läänelikul mõttel on siiski veel üks pelgupaik alles? Kuidas oleks lihtsa loogika ja tõestatava faktiga? Siiski, enam vist mitte. Kui juba juhtiv meditsiiniajakiri *Lancet* avaldab “antirassistliku töötuse”, mille järgi “rassism on ülemaailmse tähtsusega terviseprobleem” (Murray, lk 165), on asjad halvasti. Ka ajakiri *Nature* pidas BLM-liikumise valguses vajalikuks oma rassistlikkust kinnitama tõtata. *Nature* leidis muu hulgas: “Konventsionaalsed mõõdikud — viitamine, publikatsioonid, tulud — tulevad kasuks pigem võimulolijatele, mitte ei aita nihutada võimu tasakaalu” (Murray, lk 166). Miks peaks teadusajakirja asi olema “võimu tasakaalu nihutamine”, on vist tänapäeval juba kohatu küsimus, kui paljude teadlaste jaoks on igapäevane seesuguste asjade kirjutamine mitmesugustesse taotlustesse ja aruannetesse. Murray esindab vanamoodsat arusaama, et teadlase asi on lihtsalt “avaldada parimaid ja tähtsamaid uurimusi”. Ta on ilmselt lootnud koos mõnede konservatiividest naljameestega, et “teadusmõtte kõige hullematel äärmustel on loodusest seatud piirid”. Selle arvamuse järgi pole mingit häda selles, et “kriitilise rassiteooria taolised ideed võivad küll kulutulena läbi humanitaarteaduste tuisata”, “[s]est tõelus ja faktid jäävad [...] sellegipoolest alles”, “suure algustähega Teooria võib toimida merevahu teadusliku

koordineerimise teoreetiliste aluste omandamisel”, peatub aga “täppis-teaduste ja matemaatika piiril. Tema jõud raugab inseneriteabe väreval, sest mingist hetkest alates on vaja, et sild kannaks” (samas).

Aga seegi lootus osutub põhjendamatult optimistlikuks. Et purustada alussambad, millele on rajatud kõik muu, tuleb purustada matemaatilise vaieldamatuse alussammas. Saadi lahti meestest ja naistest, nüüd võtame ette matemaatika, sest see on “elitaarne, privilegeeritud ja muidugi olemuslikult rassistlik” (Murray, lk 167). Abinõud teistsuguseks lähenemiseks on juba olemas. Murray raamatus kirjeldatakse pikalt õpikuid, milles põhikooli matemaatika tundide materjaliks on õpilaste toetamine “oma matemaatilise pärandi tagasinõudmisel”, “värviliste õpilaste ebakonventsionaalsete matemaatiliste teadmiste tunnustamine” ja “matemaatikatunnis valitseva valgevõimu lammutamine”, “europotsentristlike matemaatikateadmiste asendamine dekoloniaalse, antirasistliku lähenemisega matemaatilisele haridusele” (lk 168). Mida see siis tegelikult tähendab? Uskumatu küll, aga 2020. aasta suvel tegelesid paljud matemaatikaõpetajad ja -õppejõud sellega, et “dekonstrueerida hegemoonilist narratiivi” sellest, et $2 + 2 = 4$. Abikäe ulatas bioetika teadur Harvardist, kes tegi asjad selgeks. Ta ütles nimelt lihtsalt ja arusaadavalt, et arvud on “kvantitatiivsed mõõdud” ja “universumis tõeliselt olemas olevate asjade abstraktsioonid”. Nii võisid kõik nimetada väidet $2 + 2 = 4$ tegelikkuse lihtsustamiseks ja valmistuda valgevõimule maksahaagi andmiseks tõestusega, et $2 + 2$ ei võrdugi alati neljaga. Kas tõesti ei olnud keegi neist aktivistidest lugenud George Orwelli kuulsat raamatut 1984? Kardan, et just nii see asi oligi. Meenutan: Partei Siseringi kuuluv tegelane ütleb “ja lõpuks teatab Partei, et kaks pluss kaks võrdub viiega, ning sina pead seda uskuma”. $2 + 2 = 5$ poolele asunud Harvardi bioetikadoktor sai sellest Orwelli-seosest teada liiga hilja. Tal ei olnud öelda midagi targemat, kui et tegemist on “õnnetu juhtumiga”. See on muidugi sulatõsi, ükskõik mida see tema öelduna ka tähendas.

KULTUUR

1927. aastal avati Londonis Tate'i galeriis⁹ restoran, mille seinu katkis Rex Whistleri seinamaaling *Haruldast liha jahtimas*. See oli fantaasiamaaling “Epicurania hertsogi” ja tema õukonna väljasõidust väljamõeldud maale maitsvaid toidupalasisid otsima. Seinamaali avamisel pi-

⁹Praegu tuntud kui Tate Britain, eristamaks teda hiljem valminud moodsa kunsti galeriist Tate Modern.

das kõne George Bernard Shaw, ajakirjanduses tituleeriti äsja avatud restoran “kõige meeldivamaks ruumiks Euroopas”. Peaaegu sada aastat hiljem, 2020. aastal, teatas Tate’i galerii Whistleri restorani sulgemisest. Põhjuseks oli tundmatute aktivistide etteheide, et maalil leidub ka kaks pisikest musta figuuri, kes ilmselt on orjad. Kaebuse esitasid ühe Instagrami-kontoga seotud “isehakanud kauboikriitikud”, kelle hüüatus “Persse politsei, persse Tate: elagu mäss ja reformid” Tate’i eetikakomitee hirmu nahka ajas. Tate püüdis algul pääseda sellega, et tunnistas teose rassistlikuks ja imperialistlikuks ning lisas ekspositsiooni juurde selgitavad tekstid, aga hiljem andis kasvavale survele järele ja otsustas restorani sulgeda. Tate’i kuraatorid ei püüdnudki vastu seista kunstiväliste aktivistide terrorile ja möönsid seega, et moodsa poliitmoee teerullil on täielik õigus nende hoolde usaldatud teosest üle sõita ja kleepida suurele kunstnikule külge põhjendamatu rassismisilt.

Selline kadaliip, millest Whistler läbi aeti, ohustab tänapäeval kõiki kultuurivaldkondi. Karmisõnalised kriitikud on tihti täiesti asjatundmatud. Püüdes nende suu läbi kõlavat “rahva häält” ajastu vaimus kuulda võtta, nagu tegi ka Tate, satuvad lugupeetud kultuuriinstitutsioonid lõksu, millest pole enam väljapääsu. Ülikoolid kärbivad õppekavasid, jättes täielikult välja keskaja ja vähendades oluliselt varase uusaja kirjanduse käsitlemist õppeprogrammis, et olla “jätkusuutlik” ja “konkurentsivõimeline”, Globe’i teater otsustas Shakespeare’i “dekoloniseerida” ja palkas selleks teadlaste rühma, kes avaldasid seisukohti, nagu oleks sajan-deid imetletud autori “keel läbi ja lõhki puudulik”, sest see sisaldab väljendeid nagu “tume” ja “hele”. Briti Raamatukogu otsustas samal, antirassistliku hulluse tippaastal 2020 “muutuda aktiivselt antirassistlikuks organisatsiooniks” ja asus koostama nimekirja kirjanikest, kellel on mingeid seoseid orjakaubanduse või kolonialismiga. Algselt kolmesajast autorist koosnenud nimekirjas olid ka Oscar Wilde, lord Byron ja George Orwell. Maha ei tahtnud jääda ka Londoni botaanikaaed Kew Gardens, mis kuulutas, et neil on plaanis “dekoloniseeruda” ja tunnista-da oma “eksploateerivat ja rassistlikku pärandit”. See tähendas kõikide stendide ja siltide asendamist uutega, mis rõhutasid kolonialismi süüd ning taimede seost orjuse ja kolonialismiga. “Briti Impeeriumi valitsemisel olid taimed keskse tähtsusega,” selgitas Kew direktor (Murray, lk 193). BBC ajakirjanik James Wong aga kirjutab agaralt aianduse poliitiseerimise toetuseks: “Teised kunstiliigid on poliitilised, miks mitte aiandus?” Kanadas võeti rünnaku objektiks muruplatsid, sest muru kujutab endast “looduse valitsemise manifestatsiooni” (Murray, lk 195). “Suure muruplatsiga tagaaed on nagu kolonialismi õppetuba,” selgitas ajaloo professor John Douglas. Ka muusikaelul pole pääsu. *New York Timesi* eestvedamisel nõutakse näiteks “pimekuulamiste lõpetamist”, et

tagada suuremat rassilist mitmekesisust orkestrites. Tegelikult on praegune pimekuulamise praktika just selleks sisse seatudki, et töölevõtmisotsust ei mõjutaks mingid muud asjaolud peale mängija meisterlikkuse.¹⁰ Rünatakse koguni noodikirja, sest see olevat elitaarne, valge ja läänelik, kuni selle nimetamiseni “kolonialistlikuks märgisüsteemiks”. Seda loetelu hullustest võiks pikalt jätkata, aga põhiline on neis näidetes juba ilmne. Tegemist on “ühe ja sama eemaletõukava, kätemaksuhimulise maailmavaate rakendamisega kõigele,” võtab Murray oma masendava ülevaate kokku (lk 202).

KOKKUVÕTTEKS

Douglas Murray kolmas raamat pole kahjuks niisama hea kui eelmised kaks. Nii juhtub tihti autoritega nende tähelepanu alguses, kui kaks esimest raamatut on teinud autori rikkaks ja populaarseks, kirjastus soovib kolmandat ja autor annab järele, selmet võtta aega süvenemiseks ja millegi põhjalikuma kirjutamiseks.

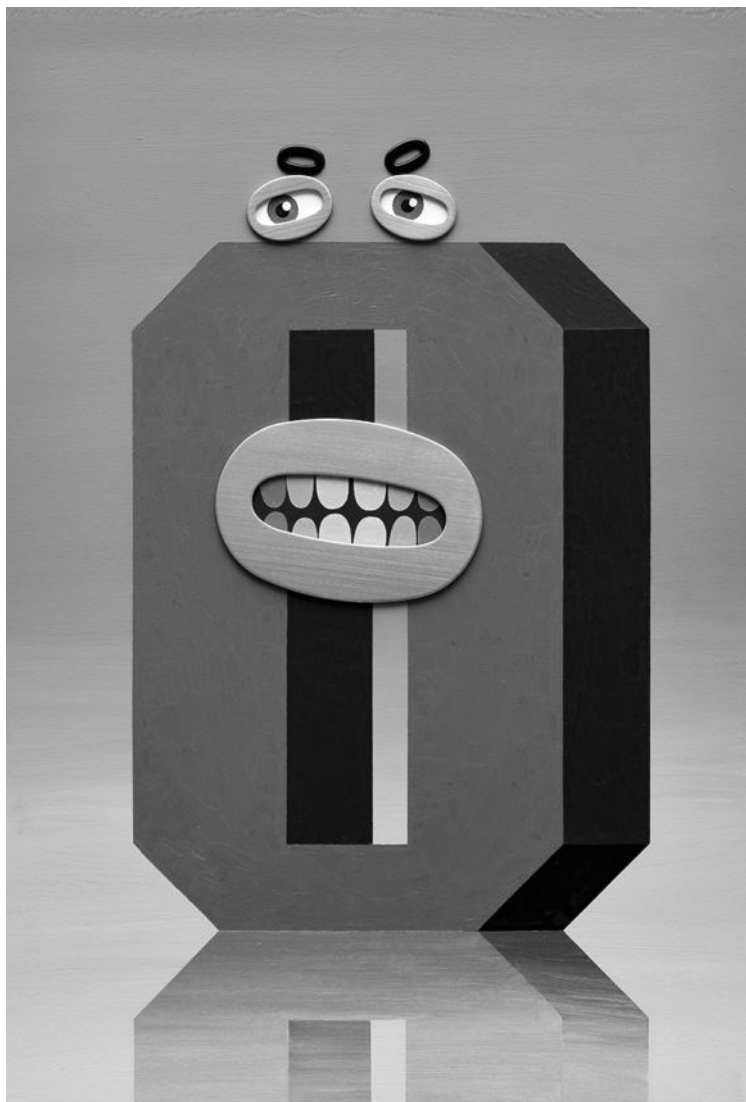
Suur osa raamatust on lihtsalt kirjeldav, räägitakse palju huvitavaid lugusid, igauks neist on veenev ja haarav, aga üldistuse ja suure pildi järele igatseva lugeja jaoks jääb asi fragmentaarseks ja lõdvalt seotud detailide reaks. Nagu diplomitöö või väitekirj, mida autor ei jõudnud tegelikult läbi seedida, ja trükki läks konspekti parandatud variant.

Õhku jääb mitu küsimust: Miks ometi kõik see jama toimub? Kas võib kõige selle juures näha kellegi korraldavat kätt või/ja soovivat rahastamist? Muidugi tahaks teada, mis meid ees ootab — pendel justkui juba seisaks või oleks tagasiteel, aga kui kindlal kursil ja kui kiiresti see liigub? Neid vastuseid tuleb otsida muudest raamatutest, sest kultuuri-sõdade dokumenteerija sarnaneb rindebloogijaga, kelle käest kuuleb vaid praeguste sündmuste kroonikat, mitte ennustusi selle kohta, mis hakkab juhtuma lähiaastatel või üldistavaid järeldusi toimunu põhjuste kohta. Douglas Murray on viljakas publitsist, kes teeb oma artiklites ja sõnavõttudes tihti häid, vaimukaid ja tabavaid üldistusi. Loodame, et nendest saab aines tema järgmise ja parema raamatu jaoks. Praegu võime siiski tänulikult hinnata seda, mis meil on: tähelepanelikku ja hästi loetavat kogumikku sõjast meie tsivilisatsiooni vastu, mille mastaapsust ja süstemaatilisust me võib-olla ilma sellise kokkuvõtteta ei märkakski.

¹⁰Inglise Rändooper (English Touring Opera) astus radikaalsema sammu, vallandades rassitunnuse põhjal pooled oma orkestrandid. Ikka selleks, et “suurendada orkestris mitmekesisust”.

Raamatu lõpuosas leidub üks soovituslik käitumismuster, mida tahan lõpetuseks mainida. Me ei tohi kärarikka vähemuse absurdsetele nõudmistele järele anda, see teeb asja üha hullemaks. Raamatus jutustatud lood näitavad veenvalt, et järeleandmised viivad uute, üha absurdsemate nõudmisteni, aga kindlameelne vastuseis võib anda tõhusaid tulemusi. Lääne kultuuri halvustamise komme ei saa üleüldiseks muutuda, kui me ise sellega kaasa ei lähe, aga olles juba olukorras, kus valgeid võib häbistada selle kultuuri pärast, mille nad on loonud, on väga raske kindlameelselt oma väärtuste eest seista. Siiski ei ole meil muud võimalust kui väärikalt, kedagi seejuures halvustamata, tunnistada Lääne teadlaste, riigimeeste, arhitektide, heliloojate ja kirjanike saavutusi ning seista vastu nende tühistamise katsele ükskõik millises vormis.

TÕNIS ARRO (1960) on lõpetanud Tartu Ülikooli psühholoogia erialal 1984. Ta on olnud konsultatsioonifirma Fontes PMP kaasasutaja 1990 ja juht 1992–2005, konverentsifirma OÜ Balti Juhtimiskonverentsid kaasasutaja ja juhatuse liige 1999–2010, Fontese Kirjastuse kaasasutaja ja juhatuse liige (nüüd Kirjastus Hermes), Teatri NO99 loome- ja nõukogu liige ja nõukogu esimees 2005–2017, Eesti Arengufondi juhatuse esimees 2012–2014; praegu partner kahes tema osalusel asutatud ettevõttes: personaliotsingu firmas Executive Lab Search ja tehnoloogiaettevõttes Teamscope. *Akadeemias* on temalt ilmunud artikkel “Koroonast emotsioonideta” (koos Annar Alase ja Nick Hudsoniga; 2021, nr 9, lk 1537–1556), arvustused Jüri Alliku teose *Väldi igavaid inimesi ja olukordi* (2019, nr 1, lk 159–165) ja Douglas Murray teose *Hulkade sõgedus: Sugu, rass ja identiteet* (2023, nr 3, lk 538–548) kohta ning väitlus Irja Lutsariga koroonaviiruse üle (koos Annar Alasega; 2021, nr 10, lk 1875–1878).

KAIDO OLE. Suur null (2014; segatehnika HDF-plaadil)

VÄITLUS

PRAGMATISMI UTOOPILINE POTENTSIAAL

Taavi Laanpere. “Mis vahet sel on?” Henrik Sova. *Semantiline lõks: Valitud artikleid*. Tartu: Henrik, 2023. 149 lk. — *Akadeemia*, 2023, nr 11, lk 2075–2084.

Henrik Sova:

Suur tänu Taavi Laanperele mõtlemapaneva arvustuse eest. Laanpere selgitab alguses, kuidas pragmatismi mõttelaad vastandub realismile, ja seejärel loetleb probleeme, mida “massiline lahtiütlemine realistlikust vaikehoiakust, et keele taga on sõltumatu maailm” võiks endaga kaasa tuua: nii kaduvat “eluterve kahtlus” oma kogukonna praktikate suhtes ja see õõnestavat “võõraga n-ö ühise keele otsimist”. Tahan siin näidata, kuidas pragmatism vastupidi, just leevendab neid hädasid.

Rõhutan alustuseks — nagu Laanpere ka oma arvustuses asjatundlikult välja toob —, et minu globaalne või semantiline pragmatism jätab tavapäraselt realistlikuna käsitletud diskursused lokaalsel tasandil realistlikuks: lause “Jalgratas on kuuris” on tõene parajasti siis, kui see representeerib, esitab või peegeldab jalgratturist sõltumatut tõsiasja, et jalgratas on kuuris — sellega nõustuvad lahkelt nii pragmatist kui ka realist. Selles mõttes ei kutsu pragmatist loobuma igapäevases praktikas toimivast realistlikust vaikehoiakust, et keel ja maailm on kaks ise asja (vt ka *Semantiline lõks*, lk 18). Nii et lihtsalt “realism” pole võib-olla hea sõna globaalse pragmatismi vastandi märkimiseks — seepärast olen raamatus kasutanud väljendit “metafüüsiline realism”.

Ent ikkagi — Laanpere tõstatab täiesti õigustatult küsimuse, et kui minusuguse pragmatisti kombel mõnda, et osa diskursusi on realistlikud, siis mis vahet on pragmatismi ja metafüüsilisemas mõttes realistlikumate seisukohtade vahel? Vastan, et see on ilmavaate erinevus, mis ei ilmne kohe selles, kuidas me igapäevaselt mõistame näiteks väidet, et jalgratas on kuuris. See erinevus ilmneb kõigepealt keelefilosoofias, millel aga on minu arust järeldimid nii isiklikus kui ka poliitilises eluhoiakus.

Nagu mainisin, nii pragmatist kui ka metafüüsiline realist nõustuvad, et mõned väited tõepoolest representeerivad ehk esitavad maailma.

Erinevus tuleb aga mängu selles, kuidas väidete ja maailma suhteid väljendavaid semantikaväiteid (väited, kus kasutatakse semantilisi mõisteid, nagu esitamine, tähendus ja tõde) endid mõistetakse — s.t erinevus ilmneb metasemantikas. Metafüüsiline realist leiab, et semantikaväide on tõene parajasti siis, kui see ka ise esitab metafüüsilises mõttes objektiivset semantilist tõsiasja — tähenduslike väidete ja maailma asjaolude vahelist seost. Pragmatisti jaoks aga semantikaväited ei esita metafüüsilises representatsioonistlikus mõttes mitte midagi, vaid hoopis kehtestavad teatud toimimisviisi. Need sarnanevad oma semantilise jõu poolest pigem käsu või palvega, mitte kirjeldava lausega. See ütleb “Tee nii!”, taaskehtestades ja meelde tuletades keelekogukonna ajalooliselt väljakujunenud toimivaid ja omaks võetud tegutsemismustreid.

Niisiis, semantilises pragmatismis ei esita keele ja maailma vahetorka väljendavad semantikaväited mitte maailma asjaolusid, vaid väljendavad pigem norme. Normid aga tulenevad sotsiaalsest praktikast — õppetund, mis on kestnud Hegelist hilise Wittgensteinini ja sealt edasi nüüdisaegse pragmatisti Robert Brandomini. Brandom täpsustab näiteks, et sotsiaalne praktika, kust normid saavad oma normatiivse jõu, on vastastikune põhjenduste küsimise ja andmise mäng. Metafüüsiline realist aga ei näe, et semantikaväited väljendaksid normatiivset sotsiaalset praktikat: semantikaväited, kui nad on tõesed, peegeldavad maailma olemuslikku struktuuri. Sellel aga on tema arvates sotsiaalse praktikaga ainult pealispindselt pistmist. See on niisiis keelefilosoofiline erinevus nende kahe vaate vahel: semantikaväide, et “Jalgratas on kuuris” on tõene, sest ta representeerib maailma, annab pragmatistile käitumisjuhiste võrgustiku, metafüüsilise realistile aga maailmakirjelduse.

Sellest keelefilosoofilisest erinevusest lähtuvad ka muud ilmavaatelistes erinevused. Pragmatisti jaoks on kõikvõimalikud maailmakirjeldused viimises instantsis — metasemantikas — normatiivse sotsiaalse praktika tulem. Seepärast on maailmateooria tema jaoks pigem ilmahoiak, teatav maailmas toimetamise viis. Metafüüsilise realisti jaoks aga on maailmateooria justnimelt maailmapilt — maailma metafüüsilise korra peegeldus. Ja kuigi lokaalsel tasandil võivad pragmatist ja metafüüsiline realist mingil määral ühte jalga astuda, peituvad tautahoiakus ikkagi minu meelest otsustavad lõhed: kas muretseda oma maailmateooria metafüüsilise tõesuse pärast või hoopis oma ilmavaate toimumise pärast praeguste kogukondlike eesmärkide valguses? Teisisõnu, kumb on olulisem, kas Tõde või põhjenduste andmise ja küsimise sotsiaal-praktiline mäng?

Kui maailmateooriad on ühiskondliku praktika tulem, siis tuleb tunnistada, et teooriad on inimlikud, ajaloolised ja sattumuslikud. Ent prag-

matistile pole asi siin pelgalt selles, et maailma väljendamise vahendid on ajaloolised ja sattumuslikud, nagu võiks vabalt möönda ka metafüüsiline realist. Kuna maailma ja selle väljendamise suhe ise (meta-semantika) on pragmatismis kehtestatud sotsiaalse praktikaga, siis loob see praktika ka selle, milliste objektidega oleme oma maailmateooria raames suhestatud — ja nii on maailm koos oma objektidega — mitte ainult selle väljendamine — inimlik, ajalooline ja sattumuslik. Just seda asjaolu tahtsin ma rõhutada, nimetades oma raamatus maailmateooriaid “semantilisteks lõksudeks”. Need pole pelgad maailma esitavad kirjeldused, vaid midagi enam — semantilised lõksud sulgevad meid suhetesse kindlate objektidega. Lõksud küll, aga samas avab see mõtlemisviis utoopilise potentsiaali määral, milleni metafüüsiline realism kunagi ei küündi: maailm on inimeste tegevuse tulemus ja seega inimlikult muudetav. See soodustab elutervet kahtlust just selles praktilises mõttes, et kui miski ei sobi, siis äkki saab ikkagi seda muuta. Metafüüsilise realisti kahtlus on aga hoopis teistmoodi häälestatud — tema kahtleb, et äkki maailmapilt on väär, aga kui tõde on kord jalule seatud, siis seda enam muuta ei saa —, reaalsuse tegeliku loomuse enda autoriteet paneb asjad lõplikult paika.

Pragmatismi kandev idee on aga sellise välise autoriteedi järjekindl eitamine — just sellisele tõdemusele jõudis oma elu viimasel perioodil Richard Rorty. Ta nägi pragmatismis järgmise sammu astumist valgustusajastuga alanud ajaloolisel transtendentse autoriteedi tühistamise ristiretkel. Esimene samm oli autoritaarsuse tühistamine moraalküsimustes — ajalooline hoiakumuutus, et inimene ei vastuta oma tegudes mitte millegi transtendentse ees, nagu jumala tahe, vaid ainult teise inimese ees. Ja teine samm, mille peaks täide viima pragmatism, on antiautoritaarsus kognitiivsetes küsimustes: inimene ei vastuta oma inimlikes maailmakirjeldustes mitte millegi mitteinimliku ees, olgu selleks siis jumal või reaalsuse tõeline olemus.

Metafüüsiline realist võib küll astuda esimese saamu, aga keeldub tegemast teist: tema arvates vastutavad inimeste maailmakirjeldused oma tõesusega inimesest sõltumatu reaalsuse tõelise olemuse ees. Pragmatisti keelefilosoofia vaatevinklist on aga selline poolele teele pidamajäämine arusaamatu: igasuguse (mitte ainult moraalse korra) maailmakirjelduse tähenduslikkus ja tõesus tuleneb sotsiaal-praktilisest põhjenduste küsimise ja andmise mängust. Aga just selles mängus metafüüsilise realisti tumm “reaalsuse tõeline olemus” osaleda ei saa ja nii ei saa see kehtestada semantilisi norme, mis on iga tähendusliku maailmakirjelduse eelduseks — õppetund, mille pragmatist Wilfrid Sellars õppis Kantilt ja arendas siis edasi.

Pragmatismi välise autoriteedi vastasest hoiakust tuleneb võrreldes metafüüsilise realistiga ka erinev teiste kogukondade ja võõrastega suhestumise dialektika. Metafüüsilisele realistile tähendab “võõraga ühise keele leidmine” teineteise allutamist välisele autoriteedile nimega “tegelik reaalsus”. Just sellist “ühist keelt” pragmatist tõesti eitab. Tema jaoks on autoriteediks ainult lokaalsed, immanentsed tegevused ja eesmärgid. Aga seeläbi kehtestab ta ka võõraga suhestumise dialektika, mis on metafüüsilise realisti omast tegelikult inimlikum ja realistlikum: võõras — nähes teda just võõrana, mitte pelga objektina — on potentsiaalne dialoogipartner, kellega “ühise keele” otsimine tähendab praktilist ja maist küsimist, kas meil on ühiseid eesmärgi ja kas ehk saame üksteist täiendada nendeni jõudmisel.

HENRIK SOVA (1983) on lõpetanud 2007 Tartu Ülikooli filosoofia erialal, magistri- (2009) ja doktorikraad (2021) sealsamas. *Akadeemias* on ta varem avaldanud järgmised tõlked: Simon Blackburn, “Sammud tegemisest ütleamiseni” (2011, nr 1, lk 121–136); Hilary Putnam, “Aju ja käitumine” (2011, nr 7, lk 1353–1373); Robert C. Stalnaker, “Võimalikud maailmad” (2015, nr 6, lk 999–1020); Peter Geach, “Väitmine” (2016, nr 1, lk 60–78); François Recanati, “Literalism ja kontekstualism: Mõned variatsioonid” (2017, nr 4, lk 677–693; nr 5, lk 884–899); Ludwig Wittgenstein, “Märkmeid loogikast” (2018, nr 2, lk 289–308); Michael Potter, “Wittgensteini märkmeid loogikast” (2018, nr 2, lk 308–317); Juhani Yli-Vakkuri, “Kas tähendus on suvaline?: Filosoofi vaade semiootikale” (2020, nr 3, lk 501–513); Robert C. Stalnaker, “Väitmine” (2022, nr 5, lk 873–897) ja David J. Chalmers, “Kahemõõtmeline semantika” (2023, nr 6, lk 1037–1085); samuti arvustanud Carl Hempeli (2015, nr 11, lk 2065–2074) ja W. V. Quine’i (2016, nr 12, lk 2245–2254) raamatuid.

ABSTRACTS

JAN KAUS. **A drop in the ocean: Insight into the issue of waste**

My essay is trying to map out possible pathways to think about physical waste. It is obviously related to the essence and scales of modern production, a phenomenon, which tends to grow in accordance with economic growth. Waste can therefore be understood as a physical excess and an endpoint of any kind of production. As production relies on natural resources, it has become more and more visible how and how much those resources manifest themselves by different connections and associations, making thus easier to talk about nature as a collection of relations rather than a collection of objects. Production can therefore be understood as a process which is turning natural relations, a relational existence, into artificial objects, artefacts. The production process does not transform the longevity of natural relations into artefacts; vice versa, it interrupts those relations, making produced artefacts more or less final — and the final destination of any artefact is the waste(land).

Nevertheless, both the production of objects and the space of relations can be understood as two absorbing and rather adamant stories — the stories of abundance. The only question is which abundance should we prefer and choose? A story of life-serving abundance (of objects) or a story of abundance-serving life (of connections)?

Therefore, the fact of the spread of waste in which our bodies are sinking — and which is already sinking inside of our bodies — tends to refer to a bigger issue, the need for a change which could be compared with the impact of agricultural and industrial breakthroughs. I suggest the possibility or even the need for new metaphysics, the metaphysics of here and now. Why? The discoveries of biology and theoretical physics have been revealing not only the scales of our

reality — the majority of which are empirically out of reach, concealed to our senses and immediate experiences — but also the interactive connectivity of those layers. Nevertheless, it is within our reach to grasp part of that connectivity, namely the connectivity of all kinds of selves — human, animal, herbal, fungal, etc. There is an abundance within our reach, a paradise accessible inside of life. I propose a certain starting point: constantly evolving, constantly connective and active personal alertness and the belief — even if it could seem absurd at times — that individual change and input, a microscopical utopia can have an at least concentrical impact. Every drop in the ocean counts — even if the ocean seems to drown in waste. (Auth.)

JÜRI SAAR. Return of civilisations

Samuel P. Huntington is one of the most influential 20th-century social scientists who became globally known for his article “The Clash of Civilizations”, published in 1993. According to Huntington’s hypothesis, by that time, i.e., the early 1990s, the so-called ideological period had ended, and humankind had reached the new era of cultures or civilisations. More than by political views, ideology or economic interests, which can be changed, people are henceforth united by everything with which they really, not seemingly identify themselves.

Samuel Huntington’s ideas, which had been greatly criticised by opinion leaders, politicians and social scientists and which seemed to be dormant, reveal once again surprising vigour in interpretation of international life. The western world picture and approach are not the only possible and infallible, and several “rotten apples” in mentality are namely of western origin. Considering postmodernity the supreme epoch of self-cognition when all the earlier cultural and civilisational division lines disappear proved to be an obvious blind alley. The post-World War II arrangement of international life is now unravelling greatly because the cultural diversity of the world was not taken into consideration seriously enough. When speaking about the world order, its continuity

is possible only relying on universally followed principles that unite the culturally diverse humankind. The cornerstone of the new world order is just considering all this, but in which form and exactly how must still be invented by all of us together.

And perhaps it is not even wrong to state that just now we are seeing the return of the paradigm of civilisations which remained overshadowed in the recent decades. Now we can ask calmly and emotionlessly whether anyone has a better map of the world than Huntington's by which to orient oneself in the processes taking place in the world, and which would have a theoretical basis in social sciences. When speaking about strategic thinking and planning, only the geopolitical treatment can claim to have the same level of conceptual thinking. When correctly understood and applied, civilisational analysis, which considers its own strengths and weaknesses, is an indispensable part of planning the strategic approach, like geopolitical analysis is. At that, one should not forget, however, Thomas Kuhn's admonition according to which each new theory (paradigm) must be better than the earlier ones but need not explain everything — no model is able to do that. And, naturally, no one can be prohibited from believing sincerely that the attempt to understand the "idea of history" is beyond the limits of human reason anyway. (Auth.)

RIHO NÕMMIK. Edgar Kant and Salme Nõmmik in the history of Estonian human geography: Comparative analysis

Edgar Kant (1902–1978) and Salme Nõmmik (1910–1988) were two of the most renowned human geographers of the past century, although they were then formally called economic geographers.

Kant and Nõmmik were people of the same generation, but, acting under different social formations, they entered science differently. Kant developed from a student into a researcher in the open society of the Republic of Estonia and, based on the research of the town of Tartu, laid the foundations to urban geography. His greatest merit was defining the Estonian

ethnos and state as belonging to the Baltoscandian region. The article shows that Kant's attempt at systemic human geographic division of the territory of Estonia contradicted, however, the generally known theory of the German researcher Walter Christaller.

Salme Nõmmik entered science 12 years after graduation from the university in a closed totalitarian society, which restricted her activities in all ways. As the basis for the socioeconomic division of the territory, Salme Nõmmik emphasised different developing prospects of the parts of the territory and dependence on the settlement system where she differentiated between three types: rural (Christaller's) system which is based on equal distribution of resources on the territory, semi-rural which depends on the character of location of mineral resources and non-rural which is formed around logistical hubs.

Salme Nõmmik's research became known within the closed borders of the then Soviet Union; the work of Edgar Kant who, after fleeing the Soviet occupation forces in the summer of 1944, was active mainly in Sweden — in the rest of the world. The time has come to assess their activities from the viewpoint of science, clearing the political fog that has shrouded them. (Auth.)

MART ORAV. Rest in peace, all our deceased relatives and friends: In memory of Ülo Matjus

Ülo Matjus (1942–2023) was a grand figure in Estonian philosophy, a meticulous thinker who inspired colleagues and students, a philosopher in whose world of thought Heideggerian ideas later became predominant. In the Soviet period, he also had to teach “red disciplines” like dialectical materialism and historical materialism at the University of Tartu. Mart Orav, the author of the current memories, recalls lectures on the concept of class, which were not hollow propaganda or empty Marxist waffle but imparting of the theory relying on its original authors.

The author of the current memories writes about personal friendship with Ülo throughout times. Here, along with building up the Estonian cultural space by both of them, they were united by passionate bibliophilia, which was difficult to pursue in the Soviet time. Wise books were prohibited, and rarities had to be sought for at antiquarian bookshops which became like clubs among the spiritual places of Tartu. The cruel times ended with the return of the Republic of Estonia in 1991, but auctions became a new form of bibliophilia in 1988 already; the more modern osta.ee environment appeared later.

Ülo contributed to the journal Akadeemia as both a translator and writer of articles, afterwords and reviews from the second issue of its first volume in 1989; his last piece of writing for our journal appeared in 2015. Most of his contributions were prepared for print by the editors of our universalia section but some of them also with the support of the author of this article. Editor-in-chief Ain Kaalep considered the translations of Martin Heidegger, Ülo's great favourite, too literalistic. The translations appeared nonetheless — when time settled, their battle of words became an episode enriching the history of Estonian translation.

The Ilmamaa publishing company and the Foundation of Estonian Thought also played an important role in Ülo's life. In the words of the poet Hando Runnel as the founder of the Ilmamaa publishing company, the aim was to revive free spiritual life and publishing activities in Tartu, which had been ended in 1940 as Tartu became a closed military town under the Soviet rule. The re-establishment of the journal Akadeemia somewhat earlier had the same goals. Matjus became a member of its editorial board in 1999.

A separate chapter in Ülo's life is the book auctions of the university and the University of Tartu bookshop, a significant memory place which was opened at the end of the 19th century but had to close down in 2012 as the business mentality took over.

Two book exhibitions arranged by Ülo Matjus, Mart Orav and other booklovers also deserve attention, one of them was “Prohibited books in Estonia 1525–2000” in April 2001. The

other exhibition of yearbooks, magazines and journals of the schools and school classes of Tartu bore the title “Sounds of the youth: Publications of Tartu schools throughout times”.

Ülo Matjus as a bibliophile is an inexhaustible topic. The author was greatly moved by Ülo’s sentences about how he became fascinated by books, “From home, where else? There were very few books at home, perhaps about twenty.” He began to have his own books when a first-form student at school and began to compile a general list of them at the age of ten. (Edit.)

Forty years since the publication of the first Spanish-Estonian dictionary: Merilin Kotta’s interview with Jüri Talvet

Eight interview questions asked by Merilin Kotta and the thorough answers provided by Jüri Talvet aim at unveiling the background of the first ever Spanish-Estonian Dictionary published in Estonia (1983). It is a retrospect of the cultural landscapes of Estonia under the Soviet-Russian occupation in the 1970s and 1980s when contacts with the Spanish-speaking world were rare, politically and geographically limited, but fruitful and inspiring enough to awake interest in some Estonian intellectuals — students studying French and English philology at the University of Tartu — in the scarcely known but culturally rich “virgin soil”. The optional classes of Spanish taught by Arthur Robert Hone, a British pre-WWII MA in Romance philology from Cambridge University, and his student Urve Martinson, as well as Hone’s stimulating lectures on the history of English literature created concrete premises for the development of this interest. Though severely restricted by official ideological censorship, Estonian translators from Spanish emerged who also wrote afterwords and commentaries to their translations. The most dedicated and steady among these translators and researchers of Spanish-language literature was Jüri Talvet. The need for a Spanish-Estonian dictionary became increasingly felt in Estonia.

Along with university lectures and self-study, Talvet’s lexicographic activity was greatly supported his command of

other languages, the dictionaries created in them and personal contacts and correspondence with Western countries, Spain in the first place. While the compilers of the initial manuscript — Imbi-Reet Kaasik, Rina Ombudo and Ilmar Sulsenberg — relied on a Spanish-Russian dictionary, the later reviser and co-author Jüri Talvet based his work on English-Spanish and Spanish-English dictionaries which he received by mail from the United Kingdom and on a major Spanish encyclopedic explanatory dictionary sent to him from Norway. Beside these, he had the largest English-Estonian dictionary, the Estonian dictionary of foreign words (Võõrsõnade leksikon) and explanatory Spanish dictionaries, including that of the Spanish Real Academia on his desk. Translator Ruth Lias also contributed to the second edition of the dictionary. Although any dictionary can infinitely be enlarged, the dictionary under discussion fulfilled a long-time gap in Estonian culture, making the Spanish language equal to other Western-European and world languages. The dictionary indirectly supported the foundation of the Spanish curriculum at the Estonian national university in Tartu. (Auth.)

MÄRT SEPPER. Bars and cuckoos: Cosy reflections

Review

TÕNIS ARRO. Cultural war our around us

Douglas Murray. Sõda Lääne vastu. [The War on the West.] Tlk Lauri Vahtre. Tallinn: Postimehe kirjastus, 2023. 255 lk.

Discussion

HENRIK SOVA. **The utopian potential of pragmatism**

Taavi Laanpere. "What difference does it make?". Henrik Sova. Semantiline lõks: Valitud artikleid. [Semantic Trap: Selected articles.] Tartu: Henrik, 2023. 149 pp. — Akadeemia, 2023, No. 11, pp. 2075–2084.

Serial

HERBERT NORMANN. **Dancing into the unknown: Diary 1944–1961. Part LXIII**

The diary of Herbert Normann, who worked in Estonia as a doctor and lecturer, reflects events related to his life and work, impressions about people. The text conveys the personal and social tensions caused by the communist regime of the Soviet Union. At that time, the publication of the diary would have brought about repressions. (Edit.)

AUTHORS

TÖNIS ARRO PhD (1960), partner at Executive Lab Search personnel search company and Teamscope technology company

JAN KAUS (1971), writer, essayist and translator

MERILIN KOTTA PhD (1982), lecturer in Spanish culture at Tallinn University Spanish culture lecturer, administrator of Spanish language and culture area

HERBERT NORMANN (1897–1961), Estonian medical scientist

RIHO NÕMMIK PhD (1936), Estonian physicist

KAIDO OLE (1963), Estonian artist

Abstracts

MART ORAV (1958), editor of the journal *Akadeemia*

JÜRI SAAR PhD (1956), emeritus professor of the Institute of Law of the University of Tartu, researcher of the Internal Security Institute at the Estonian Academy of Security Sciences

MÄRT SEPPER (1991), mediator, supervisor and adviser of Access Consciousness Bars classes

HENRIK SOVA PhD (1983), Estonian philosopher

TANTS TEADMATUSSE

Päevik
1944–1961

Herbert Normann

LXIII

Algus 2018. aasta 6. numbris.

1. august [1950, jätk]. Audru. Maakividest vana kirik ilma kindla stiilita. Uksepealised ja aknad kaarjad. . . Torni tuulelipult paistab aastaarv "1636".²⁶⁷⁵

Kiriku eelsel murul madalatele kiviplokkidele rõngaste abil kinnistatud omapärased lasipuud. . .

Kalmistule pöördub maanteelt kitsas metsavaheline tee, mille lõpul nähtub ristiga kivipostide vahel raudne värav.

Selle juurest viib lai liivatud tee nelja saare varjustatud ja akaatsiaheki servatud väikesele väljale, mil keskel laostub pisi-kestest põllukivitahukaist kokku müüritud kunagise mälestus-samba alus. Kuus aluse juurde tõusvat kiviastet on purustatud.²⁶⁷⁶

Kalmistu on ääretult metsistunud. Vanade kaskede ja mändide all võimutseb järjest leviv võsastik mõnede noorte tammedega hulgas. Kusagil puude varjus pehkib istepinkidest ümbritsetud laud. . .

Kalmistu all voolab silmuskledes Uruste jõgi.

Huvitavaid vanu kalme on vähe. . .

Läbimatus enelahekis suure raudristi all laial aluskivil kõdu-neb, nagu see nähtub lainelise piirjoonega vanaaegselt vasktahv-lilt, insener-kindral Jac. Joh. parun Pilar von Pilchau,

²⁶⁷⁵ Audru Püha Risti kirik pühitseti 1636. aastal. Puukiriku asemele püstitati aastail 1677–1680 kivikirik, mis on säilinud tänapäevani.

²⁶⁷⁶ Esimeses maailmasõjas ja Vabadussõjas langenute Audru kihel-konna mälestussammas (kavandi autor Erich Leps) avati 2. juulil 1939. Kolmejärgulisel graniitalusel asus sokliga dolomiidist obelisk, mille ti-pus oli Vabadusristi pronksist kujutis. Sokli niššides olid neljal küljel graniittahvlid, neist kahel Vabadussõjas langenud 46 ja Esimeses maa-ilmasõjas langenud 58 mehe nimed. Sammas lõhuti 1945. aasta kevadel, selle alus jäi terveks, obeliski plokid veeti Audru jõkke. Täpse koopiana taastatud mälestussammas avati 2. juulil 1989. a.

sünd. 20. okt.²⁶⁷⁷ 1774, surn. 13. nov. 1814.²⁶⁷⁸ Tema läheduses, samasuguse suure, kuid vasktahvlita risti all puhkab õuenõunik ja rüütel Peter Bernhard Balthasar von Suckni, sünd. 20. juunil²⁶⁷⁹ 1787, surn. 17. juulil 1863.²⁶⁸⁰

Eemal võsastikus seisab unustatuna Kristuse pea kujutusega valgest kivist steel, mis tähistab 1939. a. Saksamaale siirdunud Audru kirikuõpetaja Oebius²⁶⁸¹ vanemate kalmu. Soklilt on lugeda nimed: Mihkel Oebius (8. nov.²⁶⁸² 1840 – 24. nov. 1919)²⁶⁸³ ja Anna Pauline Oebius, sünd. Kuusk²⁶⁸⁴ (18. apr.²⁶⁸⁵ 1852 – 14. okt. 1921).

Läbipääsmatus akaatsiapadristikus näitab keegi kalmistul viibiv naine sissevarisenud võlvialust, mille kohal laiutavad oksi eakas mänd ja noor tihe jalakas. Selles võlvialuses olla end varjanud kuni tabamiseni veel mõni aeg tagasi röövlid. . .

²⁶⁷⁷Vkj; tema sünnikuupäevaks on nimetatud ka 16. jaanuari.

²⁶⁷⁸Jakob Johann parun Pilar von Pilchau (1774 – 25. (13.) XI 1814), insener-major ja sillakohtunik, Audru mõisa omanik a-st 1807. Oli 1802. aastast abielus Juliane Elisabeth Suckniga (esimesest abielust von Vietinghoff; 1780–1838). Haud puudub portaalist www.kalmistud.ee.

²⁶⁷⁹Ukj 1. juulil.

²⁶⁸⁰Peter Bernhard Balthasar von Suckni (Balthasar Peter Bernhard von S.; 1787 – 29. (17.) VII 1863). Juliane Elisabeth Suckni oli tema poolõde. Haud puudub portaalist www.kalmistud.ee.

²⁶⁸¹Alfred August Oebius (1873 – 19. X 1956 München) õppis Tartu Ülikooli usuteaduskonnas 1892–1896, mille lõpetas, *cand. theol.* Prooviaastal Laiuse koguduses, ordineeriti õpetajaks 1899, Sindi ja Tori koguduse adjunktõpetaja 1899–1901, Audru koguduse õpetaja 1901–1939, Pärnumaa praost 1929, Audru algkooli õpetaja ja juhataja 1920–1937; Kaitseliidu Audru malevkonna propagandapealik a-st 1931, Audru Põllumeeste Seltsi asutajaid 1901, Audru Laenu-Hoiu Ühisuse juhtivaid tegelasi; Saksamaale 1939. a oktoobris, Schneidemühli (Piila) koguduse õpetaja 1939–1945, emerituuri 1946, haiglavaimulik Bayreuthis 1946–1952 ja Münchenis 1952–1956; Audru kihelkonna ajalehe *Kodused Hääled* väljaandja ja vastutav toimetaja 1913–1915.

²⁶⁸²Ukj 20. novembril.

²⁶⁸³Mihkel Oebius oli Pala mõisa aednik.

²⁶⁸⁴Tegelikult Kuusik.

²⁶⁸⁵Ukj 30. aprillil.

Täiesti purustatud on endiste Audru mõisa omanikkude Pilar von Pilchaude perekonna matusepaik kiriku läheduses.

Mõis läks 1807. a. Jakob Johann Pilar von Pilchau kätte ja püsis sama sugupõlve käes kuni vöörandamiseni. Kuna aga viimane omanik²⁶⁸⁶ astus avalikult landesvääriga ühenduses omaaegse kodanlise Eesti vastu välja, siis ei võetud mõis temalt 1921.²⁶⁸⁷ a. mitte üle, vaid konfiskeeriti kui riigivastane varandus.

Matusepaik asub Uruste jõe suubumiskohal Audru jõkke, selle käänakust piiratud maa-alal põliste tammede ja käharkrooniliste pärnade vahel. Siin-seal kõrgub ka mõni jäme raugas-tunud pappel. Ühelt mitmeharuliselt hiiglaselt-paplilt ripub alla tüse murdunud oks.

Jõekäänakut palistab vastaskaldal tihe lepestik, mille tüvestikku varjab läbipaistmatu seinana õitsev pilliroog ja pruunides pähikutes kõrge silevarreline kõrkjas. Veevoolus hõljuvad peh-melt kirju vööna laiad vesirooside lehed, millede vahele puista-tud loendamatuid mahukaid valgeid õisi.

Avaral lagedal matuseplatsil vedelevad põlispuude vahel purustatud ristide soklite killud. Terveid riste pole säilinud ühtegi.

Maa sisse on tallatud kaks raskesti loetava kirjaga kiviplaati. Nende alla on maetud Pauline Bertha Sophie (1848–1850)²⁶⁸⁸ ja Ewald Alexander Georg (1860–1862)²⁶⁸⁹ Pilar von Pilchau.

Teisi mälestusmärke enam leida ei ole, siin-seal ulatuvad maast kunagiste pinkide kivijalad.

²⁶⁸⁶Selleks oli parun Adolf Konstantin Jakob Pilar von Pilchau (1851 – 17. VI 1925 Pärnu), kes osales Liivimaa maamarssalina Balti Hertsogiriigi loomise ettevalmistamisel. Hertsogiriigi iseseisvust tunnistas keiser Wilhelm II 22. septembril 1918, 5. novembril moodustatud hertsogiriigi regentnõukogu esimeheks sai Adolf Pilar von Pilchau, keisri kukutamise tõttu hertsogiriiki siiski luua ei õnnestunud.

²⁶⁸⁷Aastaarvu kohale on kirjutatud küsimärk. — Audru mõis riigistati ilmselt 1922. aastal.

²⁶⁸⁸Pauline Bertha Sophie Pilar von Pilchau (1848 – 13. (1.) 1852); surma-aasta on päevikus ilmselt ekslik.

²⁶⁸⁹Ewald Alexander Georg Pilar von Pilchau (1860–1862). Mõlemad hauad puuduvad portaalist www.kalmistud.ee.

Matusepaiga juurde viib kõrgete pärnade servatud puiestee, mille lõpul hallendavad kaks omaaegse värava pudenevat kivi-posti. Seal jätkub rohtunud tee üle madalama hõredate segapuudega kaetud eelplatsi mõneastmelise paekivitrepini ja edasi matusepaigale...

2. august. Laialt suubub Pärnu jõkke Pärnu linnalähedase Rae-küla ja endise Sindi mõisa vahel Reiu lisajõgi. Veepind on tihedalt parvetuspalkide kaetud, vaevalt paistab siin ja seal kitsas ribake vaba vett. Katkine sild üle Reiu jõe on taastamisel. Teispoolsele kaldale viib ajutine naksuv ujusild...²⁶⁹⁰

*

Sindi. Alevi kohal voolab aeglaselt järsuveerulises orus lai Pärnu jõgi. Tasa lainetava paisu läheduses suundub kitsas ja habras puusild üle kanali, mil asetub Sindi kalevivabriku peahoonne ja mis lahutab madalal jõesaarel paiknevaid hooned suuremast hoonete kogumikust alevipoolsel kaldal. Taamal valendab jõe kohal Pärnu-Lelle kitsarööpmelise raudtee sõrestiksild.

Alevit läbiva Pärnu maantee äärde reastuvad varjukate vahtrate ja pärnade kõrvale rohkete ülikutega²⁶⁹¹ pikad tööliskasarmud. Igavaimelised juba ehituselt, on nad veel lisaks värvitud punakaspruuniks.

Pisikese turuvälja serval põrnitseb ühekordne kivist pikjas lampvilakas²⁶⁹² — endine alevivalitsus. Ka see on tehtud punakaspruuniks. Turuväljal häabub igavusest pikk lasipuude rida.

Alevi keskosas kõrgub kolmekordne punasest telliskivist koolimaja meeldiva uljeshoonena.²⁶⁹³ Sellest kulgeb jõe suunas hämar kastanite puiestee.

Tööliselamute vahel rööbiti Pärnu maanteega läbib alevit ilus tammede palistatud tee.

²⁶⁹⁰ Reiu silla õhkisid 4. SS-soomusbrigaadi Nederland hävituskomando sõdurid 1944. aasta septembris.

²⁶⁹¹ Juurdeehitis katusel, mis suurendab katusealust ruumi ja võimaldab sinna tubade asetamist.

²⁶⁹² Hoone, mille kõrgus on vähem kui laius.

²⁶⁹³ Hoone, mille seinad on kaardunud või nurgad pöördunud väljapoole.

Kõrgetorniliste suitsevate vabrikuhoonete taustal suigub alalises hämaruses, alevivalitsuse külje all, varjurikas vanadest pärnadest, vahtratest ja teistest lehtpuudest koosnev vaikne puiestik. Üksikuid kuuski esineb vaid alevi lääneosas punasest tellisest ehitatud veneusulistest kiriku ümbruses. Kiriku läheduses asub ka Sindi haigla.

*

Metsa vahelt paistab maanteele valge kivikabel külgastmelise ülapealisega, millel tuhmumas vaskne rist. See on endine Taali mõisa omanikkude Stael von Holsteinide perekonna matusepaik.²⁶⁹⁴ Kabeli juurde viib metsistunud akaatsiaheki vahel üleni rohtunud tee.

Vanadest tammedest ja nulgudest varjustatud kabel on täiesti rüüstatud. Sissekäigu astmestiku kohal kahele postile toetunud katusrõdu laguneb nähtavalt. Selle serval püsib veel silmakujutis, mida ümbritsevad kullatud päikesekiired. Rõdu postid peh-kivad maas. Plekiga löödud raske uks ripub abitult roostetunud hingedel.

Kabeli põrandal vedeleb purustatud valge marmorne tahvel. Vaevaliselt on sellel restaureeritav kiri: Viktor Armin²⁶⁹⁵ Stael von Holstein (sünd. 24. aug.²⁶⁹⁶ 1777, surn. 5. märtsil 1845), *Kreis-deputierter, Erbherr auf Staelenhof*.²⁶⁹⁷ Teine purustatud tahvel on

²⁶⁹⁴Taali mõis kuulus 17. sajandist kuni 1919. aasta võõrandamise-ni Staël von Holsteinide suguvõsale. 1778. aastal rajatud Taali mõisa kalmistule oli maetud 30 inimest (21 kabelisse ja üheksa väljapoole), kabelihoonest on tänapäeval säilinud veidi varemeid.

²⁶⁹⁵Tegelikult käivad järgnevad daatumid ja andmed Johan(n) Erich Staël von Holsteini ((1777 – 17. (5.) III 1845 Pärnu), linnakohtunik, kreisisaadik, Taali, Uulu ja Surju mõisa omanik) kohta. — Armin Vic-tor Karl Staël von Holstein (1847 – 17. (5.) VI 1875 Karlsbad (Karlovy Vary)) õppis Tartu Ülikooli õigusteaduskonnas 1866–1871, mille lõpe-tas, *cand. iur.* Pärnu-Viljandi kreisikohtu assessor 1872–1874 ja sekretär 1874–1875.

²⁶⁹⁶Ukj 4. septembril.

²⁶⁹⁷Sks k kreisisaadik, Taali mõisa pärija.

kuulunud landrat parun Johann Heinrich Stael von Holsteinile, sünd. 20. apr.²⁶⁹⁸ 1811, surn. 10. jaan. 1896.²⁶⁹⁹

Kabeli kõrval kett-tara ja kõrge kuusehekiga eraldatud platsil seisab kallakile vajunud massiivne nimeta malmrist. Selle ümber sammaldub maas mitu suurt kiviplaati kustunud kirjaga...

Puude vahelt tuleb matuseplatsile kari nälgunud lehmi...

*

Tori alevik. Nägus ev.-lut.-usu kirik on sõjapäevil hävinud, püsisivad vaid veel tugevad raud- ja telliskividest müürid.²⁷⁰⁰ Hävinud on ka kunstiväärtuslik akadeemik Gorbunovi²⁷⁰¹ altarimaal "Jeesuse ristilt mahavõtmine"...²⁷⁰²

Aleviku all voolab veeküllasena Pärnu jõgi. Sõrestiksillalt kaob vaade kõrgete põõsastunud kallaste vahele. Kaldaäärses madalas vees mänglevad kivide vahel pisikesed kalad...

²⁶⁹⁸Ukj 2. mail.

²⁶⁹⁹Parun Johann Heinrich Staël von Holstein (1811 – 22. (10.) I 1896 Taali) õppis Tartu Ülikoolis filosoofiat 1829–1831 ja jätkas lühikest aega õpinguid Heidelbergi Ülikoolis, korp! Livonia liige. Taali mõisa omanik 1837–1896, sillakohtu kohtunik Pärnus, kihelkonnakohtu kohtunik, kreisisaadik 1848–1868, Liivimaa maanõunik 1875–1882.

²⁷⁰⁰Tori kirik ehitati 1852–1854 vana kiriku asemele (ehitusmeister Heinrich Pas(s)lack Viljandist, projekti täiendas Liivimaa kubermanguarhitekt David Olltoff) ja hiljem tehti korduvalt ümberehitusi. Hoone panid 22. septembril 1944. a põlema taganevad Saksa väeosad ja seejärel jäi kirikuhoone varemetesse. 1961. aastal keelati kohalike kavandatud taastamistööd ja müüride vahele rajati lasketiir, mis tegutses 1970. aastateni. Kirikut hakati taastama 1989. aastal, kui langetati müüride vahel kasvanud puud, järgmise aasta kevadel korraldati juba suured talgud. 1994. aastast peetakse seal EELK Tori Püha Jüri koguduse jumalateenistusi. 2011. aastast on Tori kirik Eesti sõjameeste mälestuskirik.

²⁷⁰¹Kirill Gorbunov (1822–1893) õppis Peterburi Kunstiakadeemias 1841–1846, Venemaa Kunstide Akadeemia akadeemik 1851. Joonistus-õpetaja Smolnõi Instituudis 1851–1888 jm, silmapaiste portretist.

²⁷⁰²1863. aastal korraldati altarimaali jaoks annetatud esemete toel loterii. Saadud raha eest telliti akadeemik Kirill Gorbunovilt maal.

Vasempoolses liivakivises järskkaldas paistab silla läheduses suur kaarjas avaus — sissepääs sügavasse koopasse, mida rahvasuu nimetab “Tori põrguks”. Tegelikult pole koobast enam olemas, see on ammu sisse langenud ja ka avause kaar pudeneb ja variseb pidevalt.²⁷⁰³

Omaaegse mahuka koopa asemele on kujunenud pikk sügav auk, mida servab leppade ja saarte võsastik. Koopast on säilinud vaid veel tagumine väike sopp. Augu põhja viib paljuastmeline lagunev puutrepp. Selle kõrval sirutub kõrge laialehine saar. . .

Mööduvad veel mõned aastad ja “Tori põrgust” teab rääkida vaid veel üksnes rahvasuu. . .

*

Tori kalmistu. Teravkaarelise tellisest värava juurest suundub puhas liivatud tee kalmistu sügavusse. Ristiga viilukujulise värava ülapealise all mustab kahe kõrvaltornikese vahel plekkriba pühakirja lohutava tekstiga “Õndsad on need surnud, kes Issandas surevad sest ajast”.²⁷⁰⁴

Tee lõpul haljendab keskse lohuga rohtunud küngas. Sellel seisis kodanliku Eesti ajal kujur Starkopfi loodud sõjas langenud torilaste lihtis mälestussammas.²⁷⁰⁵

²⁷⁰³ Allikavete toimel devoni liivakivisse tekkinud koopa suue oli kuuemeetrise läbimõõduga ja käik 32 meetrit pikk; koopa lagi varises sisse 1908. aastal ning suue 1974. a.

²⁷⁰⁴ “Ma kuulsin häält taevast ütlevat: “Kirjuta: Õndsad on surnud, kes nüüdsest peale surevad Issandas! Jah, Vaim ütleb, et nad võivad hingata oma vaevadest, sest nende teod lähevad nendega kaasa”” (Ilm 14:13).

²⁷⁰⁵ Tori vabadussõja mälestussammas avati 24. juunil 1923 (kavandi autor Anton Starkopf, valmistas Tartu kiviraidur August Pärn). Sammas õhiti 1945. aasta augustis, selle tükke kasutati Tori silla ehitusel betooni täiteks, bareljeefi suutis päästa Nikolai Kõlvart, kes hoidis seda oma kodus; mälestussammas taasavati 30. septembril 1989 kahe tuhande inimese osalusel. Kolmeastmelisel alusel on pruunist graniidist ja poleeritud obelisk, samba esiküljel pronksbareljeef, millel on kujutatud kahte sõdurit langenud kaaslast kandmas. Selle all oli tekst “1918–1920 AASTAL / WABADUSSÕJAS / LANGENUILE / TÄNULIK / TORI KIHELKOND”; samba tagaküljel on kivisse raiutud 73 (algse 51) langenu nimed.

Tee kõrval nukrutseb kollakaks värvitud valgete servadega kivist õnnistusmaja väikese ristiga sindelkatusel. Kahe kaarja massiivse ukse vahele on seina müüritud üksteise alla kaks ristkülikukujulist kivi. Ülemisesse on raiutud aastaarv 1848, alumisesse — 1823.²⁷⁰⁶

Keset kalmistut hallendab betoonist kantsel ristikujuga esiküljel. Kantslisse viib rauast käsipuustikuga trepp.

Kivipostidel kett-taras roostetud kivialusel vana raudrist. Selle all “hingab Tori köster Peeter Friedrich Habicht”, sünd. 27. sept.²⁷⁰⁷ 1803, surn. 28. märtsil 1890. Ristil on tuhmuvast kulutatud kirjas lugeda: “Ta on 1824–1830 Kösteri abi, 1830–1884 Köster ja 1842–1857 ka koolmeister olnud. Teda mälestab Tori wald”.²⁷⁰⁸

Vana raudristi kõrval kõrgub mõjuv tumedast graniidist uuemaegne rist. Selle alla on sängitatud Alexander Detlef Habicht (sünd. 14. märtsil²⁷⁰⁹ 1840, surn. 22. okt. 1899), “Küster zu Torgel”.²⁷¹⁰

Teises kett-taras puhkab dr. Ewald Heinrich Gööck, sünd. 4. dets.²⁷¹¹ 1854, surn. 14. jaan. 1912.²⁷¹² Kalmu tähistab ilustis-tega raudrist.

Emal väikesel tarata matuseplatsil suigub laial kivialusel unustatud rohtunud kalmu kohal madal raudrist. Kulunud kuld-

²⁷⁰⁶ Aastaarvud kabeli (nn luumaja) esiseinas märgivad kalmistu asutamise ja suurema laiendamise aastaid.

²⁷⁰⁷ Ukj 9. oktoobril.

²⁷⁰⁸ Peeter Friedrich Habicht (Peter Friedrich H.; 1803 – 9. IV (28. III) 1890).

²⁷⁰⁹ Ukj 26. märtsil.

²⁷¹⁰ Sks k Tori köster. — Alexander Detlef Habicht (Aleksander H.; 1840 – 3. XI (22. X) 1899 Tori), Tori kiriku organist a-st 1858, köster a-st 1886, ka Tori kohtukirjutaja. Tema surmakuupäevaks on toodud ka 20. oktoobrit (ukj 1. XI) ja 29. oktoobrit (ukj 10. XI).

²⁷¹¹ Ilmselt on õige 11. detsember ehk ukj 23. detsember.

²⁷¹² Ewald Heinrich Gööck (1854 – 27. (14.) I 1912 Tori) õppis Tartu Ülikooli arstiteaduskonnas 1875–1884, mille lõpetas. Arst Kärklas, Muhus, 1892–1912 Vändra Sikana mõisas ja Toris. Haud puudub portaalist www.kalmistud.ee.

tähtedes on ristil lugeda vaid neli sõna: "Pastor Offe. Gestorben²⁷¹³ 1850".²⁷¹⁴

Paljudel ristidel on võõrapärased nimed, millede kunagised kandjad surnud Sindis. Küllap puhkavad nende ristide all Sindis kalevivabriku omaaegsed välismaalastest meistrid ja juhtivad töötajad...

Kaks suurt sammaldunud kiviplaati on sügavale vajunud maapinda. Nende kiri pole enam loetav.

Kalmistu kohal laiuvad loendamatud mehised saared ja pea-aegu eranditult saared. Teisi lehtpuid on vähe... Sulgsete liit-lehtede vahelt joonistab päike kalmudele kummalisi heledaid ribasid...

Kalmistu maakividest tara kohal meenub äkki mingipärast omaaegse Tartu Aleksandri gümnaasiumi inspektor ja pärastine Tartu vene gümnaasiumi direktor Ivan Mihhailovitš Toff,²⁷¹⁵ kelle kohta Karl August H.²⁷¹⁶ kusagil ja kunagi kirjutas:

"Sest Joesuu Mihkli poeg on ta
Ja talu on neil Toris."²⁷¹⁷

²⁷¹³Sks k surnud.

²⁷¹⁴Benedict(us) August(us) Friedrich Offe (Benedikt O.; 1786 – 11. VII (29. VI) 1850 Tori) õppis Tartu Ülikoolis usuteadust 1804–1807, mil selle lõpetas. Tori, Tahkuranna ja Häädemeeste koguduste õpetaja 1809–1850.

²⁷¹⁵Ivan Toff (Tochw; Johannes Tohv; 1863 – 2. VI 1942 Tartu) õppis Moskva Ülikooli ajaloo-keeleteaduskonnas vanu keeli, lõpetas kandidaadikraadiga 1890. Gümnaasiumiõpetaja Miitavis a-st 1890 ja Nikolai gümnaasiumis Riias a-st 1905; Aleksandri gümnaasiumi inspektor Tartus a-st 1910, Tartu vene linnagümnaasiumi kasvataja ja inspektor 1919–1924 ning direktor 1924–1932.

²⁷¹⁶S.t Karl August Hindrey.

²⁷¹⁷Vrd: "Aeg on meil praegu indiskret ja pistab oma nina / su hälli sisse küsides, kust oled pärit sina. / Nii Peetri linna Vene leht gümnaasiumi tõttab / ja tema koolimehi kõik nüüd saksteks teha võtab: / on ülekohus Kallasest ja Toffist saksu teha / sest Kallast Kaarmal nooruses võis silku püüdnud näha, / ja teise kohta pole tõtt ses Vene lehe loris, / sest Jõesuu Mihkli poeg ta on ja talu on neil Toris." Vt Hoia Ronk, "Väike Tartu kiri". — *Päevaleht*, nr 229, 6. (19.) X 1915, lk 2. Hindrey teksti

Toff ise puhkab Tartu Vanal Jaani kalmistul.²⁷¹⁸ Tema viimset puhkepaika keskse tammepuiestee ääres tähistab malmne rist hõbetatud kirjaga: “Ruhestätte der Familie J. Toff.”²⁷¹⁹ Risti jalale on kinnitatud väike tuhmunud vaskplaat, millesse graveeritud vaid nimi J. Toff ja sünni-surma ajad (27. VI²⁷²⁰ 1863 – 2. VI 1942). Risti hallkirjust graniidist soklisse on raiutud hõbetatud kirjas: Boris Egon Toff. See on kadunu poeg (sünd. 25. nov. 1904²⁷²¹), kes 25. mail 1926 lõpetas enesetapmise teel oma elu.²⁷²² Risti varjustavad kaks suurt sirelipõõsast. .

*

Vana-Vändra alevik. Suurte kuuskede ümbritsetud künkal jätkab oma pikki eluaastaid Vändra ev.-luteriusu kirik — madal puutorniga põllukivist ehitis, mis püstitatud juba 1787. a.²⁷²³

Kiriku eelsel väljakul raamistab kolme kõrge lehise all sõorjas enelahekk kivipostide vahel paiknevate raudlattide servatud väikest murulapikest. Selle ümber ringib liivatud tee mõne päikese käes kõrbeva pingiga.²⁷²⁴

oli avaldanud ka *Postimees*, kuid stroofi viimase kolme reata (vt nr 226, 2. (15.) X 1915, lk 2), mis kutsus esile *Päevalehe* iroonilise kommentaari (vt “Hinnamõistatus”. — *Päevaleht*, nr 232, 9. (22.) X 1915, lk 3).

²⁷¹⁸Tartu kalmistute kaardirakendusest leitav Johannes Tohvi nime alt (RAD:P22:43).

²⁷¹⁹Sks k J. Toffi perekonna rahupaik.

²⁷²⁰Ukj 9. juuli.

²⁷²¹Boris Egon Toff sündis tegelikult 12. XI 1894 (vkj) ehk 24. XI 1894 (ukj).

²⁷²²Boris Egon Toff (Tohv; 1894 – 25. V 1926), heitis end rongi alla.

²⁷²³Vändra kivist kirik ehitati 1787. aastal, torn lisati 1841. aastal.

²⁷²⁴Vabadussõja mälestussammas Vändra kiriku esisel platsil avati 24. juunil 1922 (Oskar Goldbergi töökoja kiviraidetöö Tallinnas). See oli soklile paigutatud obelisk Vabadusristi kujutisega ülaosas. Sokli esiküljel oli tekst “LANGENUILE / EESTI VABADUSSÕJAS / 1918–1920 / TÄNULIK VÄNDRA”. Mõne aasta pärast paigutati samba ümber kaheksa omavahel raudtoruga ühendatud posti. 1940. aasta lõpul kavandasid punased samba kõrvaldamist, lõhkumistöö tegi 1941. aastal kiriku endine kellamees. Saksa okupatsiooni ajal rajati tellistest uus samba alus, millele paigutati endise samba Vabadusristi kujutisega osa,

Väljakule avaneb ev.-luteriusu kalmistu²⁷²⁵ õnnistusmaja lah-tine rõdu, millelt sisemusse viib raske ühepoolne uks. Kivikatu-sel pesitseb tagasihoidlikult väike rist.

Kalmistu kirikupoolset külge servab rohtunud muruvall, mis kaugemal muutub põllukivitaraks... Selle taga haljendavad enelapõõsad...

Kalmistut varjustavad hõredad lehtpuud. Nn. "vana kalmis-tu" on jäänud korratusse, kalmud on vajunud ja rohtunud.

Lopsaka jasmiinipõõsa all kõrgete akaatsiate taustal puhkab Lilli Suburg (1841–1923).²⁷²⁶ Tema matuseplatsi ümbrit-seb madal raudtara. Rohtunud kalmul kõrgub eesti naiste püs-titatud²⁷²⁷ oraanžilt tipestatud must graniitne obelisk pronksse madalreljeefiga esiküljel, millel tuunikas ja pallas²⁷²⁸ naine valab õlilampi õli. Sangaga madal lamp on asetatud kõrgele jalgaluse-le.

Teisel raudtaraga ümbritsetud matuseplatsil puhkab samu-ti akaatsiate taustal kahe kõrge elupuuheki vahel Vändra tun-

mis oli säilinud. 1945. a sügisel obelisk peideti. 1988. aastal otsustas Vändra Muinsuskaitse Selts samba taastada, kuid raha puudusel tähista-ti esialgu samba asukoht mälestuskiviga, mis avati 24. juunil 1989. aas-tal. 2000. aasta oktoobris leiti kiriku puukuuri koristades samba ülemine osa, mille olid sinna peitnud koguduse liikmed. MTÜ Vändra Sõprade Selts algatas samba taastamise, see taasavati 22. juunil 2008.

²⁷²⁵Vändra kalmistute haudu ei leidu portaalis www.kalmistud.ee.

²⁷²⁶Lilli Suburg (Caroline S.; 1841 – 8. II 1923 Valga) õppis 1852–1859 Pärnus Marie von Ditmari erakoolis ja Pärnu Linna Kõrgemas Tü-tarlastekoolis, mis jäi pooleli; sooritas elementaarkooliõpetaja- ja kodu-õpetajaeksami 1869. aastal Tartus. Eraalgkooli pidaja Vana-Vändra karjamõisas, *Pärnu Postimehe* toimetaja 1878–1879, tütarlaste saksa-keelse eraalgkooli rajaja ja juhataja Pärnus a-st 1882 ning pärast ümber-kolimist 1885–1893 Viljandis, esimese eestikeelse naisteajakirja *Lin-da* asutaja ja vastutav väljaandja 1887–1895, erakooli pidaja Hummulis 1900–1906, elu lõpuaastatel elas Valgas; hauasammas Vändra kalmistul a-st 1926.

²⁷²⁷Obeliski esiküljel on tekst "1841–1923 LILLI SUBURGILE EES-TI NAISED".

²⁷²⁸Palla on vabalt keha ümber mähitav nelinurkne Rooma naiste üle-riie.

tud kirikuõpetaja Ernst Sokolowsky,²⁷²⁹ kelle rohtunud kalmu tähistab kõrge poleeritud esiküljega punakas graniitne püsttahu- kas kunsttehislikult murtud ülemise servaga.²⁷³⁰ Kitsaste kullat- tud piirjoontega ristikujutise alla on raiutud kullatud tähtedes ki- ri: “Õpetaja Ernst Sokolowsky. Mälestus on kallis ja unustamata. Tänuhikud Eesti Kurttummad ja Vändra kogudus”. Kahe viimase lause vahele on paigutatud palmioks.

Varemalt on Sokolowsky kalmul olnud tume graniitne rist. Selle sokkel on veel alles ja asetatud tara äärde püsttahuka vas- tu. Soklil on lugeda ees- ja perekonnanimi ja sünni ning surma ajamäärad (8. veebr. 1833 – 26. veebr.²⁷³¹ 1899) saksa keeles.

Püsttahu-ka kõrval paistab metsistunud elupuuheki vahelt vaevalt nähtavana samasuguse tumeda graniitse risti sokkel. Sellel on sõnad: “Milinka Sokolowsky, Pastorin zu Fennern” (sünd. 20. okt. 1834, surn. 28. veebr. 1889).²⁷³²

²⁷²⁹Ernst Sokolowsky (Sokolovsky; Sokolowski; Sokolovski; Ernst Johann Georg S.; 1833 – 10. III (26. II) 1899 Paldiski) õppis Tartu Üli- koolis usuteadust 1850–1856, korp! Livonia liige. Koduõpetaja Luunja mõisas parun Nolkeni juures 1855–1859; prooviaastal Tartu Maarja koguduses ja Maarja-Magdaleena koguduses, Vändra koguduse õpetaja 1860–1891, Pärnu kreisi koolide vaimulik revident, heideti kreeka- õigeusulise laulatamise pärast vaimulikust seisusest välja ja mõisteti aastaks vangi, see karistus asendati Liivimaalt väljasaatmisega; Vändra kurttummadekooli rajaja 1866 (kool viidi 1924. a üle Porkunisse), Vändra Koolisõprade Seltsi asutaja; Paldiski koguduse õpetaja 1891–1899.

²⁷³⁰Ernst Sokolowsky haual Vändra vanal kalmistul avati mälestus- samm 23. juunil 1936. aastal, kui Vändras peeti üleriiklikku kurt- tummade kongressi ja tähistati seitsmekümne aasta möödumist Vändra kurttummadekooli asutamisest. Samba rajamise algatas rändkaupmees ja Eesti kurttummade liikumise edendaja Karl (Kaarel) Luht (1871–1957), kes oli saanud hariduse Vändra kurttummadekoolis 1878–1885.

²⁷³¹Ukj vastavalt 20. veebruaril ja 10. märtsil.

²⁷³²Ernst Sokolowsky abikaasa, kes oli Vändra kihelkonnakoolis tütar- laste käsitööõpetaja 1885–1889; eludaatumid ukj vastavalt 1. november ja 12. märts.

Püsttahukast teisel pool asetseb lihtis tume põllukivi, millesse raiutud poleeritud tähtedes sõnad: "Heewata Selts"²⁷³³ Wändra kurttummadekooli asutajale õpetaja Ernst Sokolowskyle".

Samale matuseplatsile on Sokolowsky kõrvale maetud Jaan Nuudi (sünd. 18. jaan.²⁷³⁴ 1867, surn. 23. okt. 1938), Wändra koguduse õpetaja 1911–1935.²⁷³⁵ Kalmu tähistab ristikujuline lai püsttahukas, mida toetavad külgedelt kaks riskülikut. Materjaliks on poleeritud tume graniit.

Eesti kurttummad pole unustanud ka Johannes Eglonit,²⁷³⁶ kauaaegset Wändra kurttummade kooli õpetajat, kes puhkab samal Wändra kalmistul. Tema kalmu tähistab laiale aluskivile püstitatud graniitne hall rist, mille soklile on tahutud tumedaks poleeritud tähtedes tekst:

²⁷³³ Wändra kurttummadekooli ülalpidamiseks asutas Ernst Sokolowsky 1882. aastal koos mõttekaaslastega Pärnu kurtide koolitamise Ehvata (Hephata) seltsi. Selline selts oli loodud juba 1865. aastal Tartus ja moodustati hiljem ka Viljandis (1890), Hallistes (1890) jm.

²⁷³⁴ Ukj 30. jaanuar.

²⁷³⁵ Jaan Nuudi (1867 – 23. X 1938 Viljandi) õppis Tartu Ülikooli usuteaduskonnas 1886–1892, mil selle lõpetas, EÜSi liige. Kooliõpetaja Pärnus 1909–1911; prooviaastal Volga-äärsete saksa asunduste kogudustes 1892, Gubanitsa koguduse abiõpetaja Ingerimaal 1894–1895, Aunuse lääni soome ja saksa koguduste õpetaja 1895–1909, Pärnu gümnaasiumide usuõpetuse ja eesti keele õpetaja 1909–1911, Wändra koguduse esimene eestlasest õpetaja 1911–1935, Pärnu abipraost 1926–1930, Wändra Ühisreaalgümnaasiumi (Wändra Põllumajandusliku Ühisgümnaasiumi) õpetaja a-st 1922 ning direktor 1922 ja 1924–1931, omandas keskkooliõpetaja kutse 1925, emeriteerumise järel taluomanik Jõgeval 1935–1938.

²⁷³⁶ Johannes Eglon (1836 – 6. II (24. I) 1908 Wändra) õppis Jānis Cimze kihelkonnakooliõpetajate ja köstriite seminaris Valgas 1856–1859. Köstri- ja kihelkonnakooli õpetaja abiline Rannus 1853–1856, Kanepi kihelkonnakooli õpetaja 1859–1865, Lelle klaasivabriku kooli õpetaja 1865–1866, Wändra kurttummadekooli õpetaja ja juhataja 1866–1899; Eesti Kirjameeste Seltsi ja Eesti Aleksandrikooli asutajaid, Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsi asutajaid ja kauaaegne esimees, Wändra Põllumeeste Seltsi asutajaid ja abiesimees, Kanepi ja Wändra muusikakooride juht.

“Wändra kurttummade kooli endiste
kaswandikkude poolt oma unustamata kooliõpetaja
Johannes Egloni
mälestuseks
sünd. 29. mail 1836,
õnnistatud kurttummade kooliõpetaja ameti
peale 11. dets. 1866, surn. 24. jan. 1908”.²⁷³⁷

Vändra kalmistule on maetud ka veel Anton Õunapuu, sõ-
jas 2. apr. 1919 langenud kalevlaste pealik (sünd. 7. nov.²⁷³⁸
1887).²⁷³⁹ Ta puhkab madalas raudaias suurte sirelite varjus pu-
nastes viljapäistes kibuvitsapõõsa all. Maikellukestega kaetud
kalmu ümbritseb lihtis betoonkast, millele nõjatatud hallist kivist
plaat nime ja ajamärkidega.

²⁷³⁷ Kõik kuupäevad vkj.

²⁷³⁸ Vkj 26. oktoobril.

²⁷³⁹ Anton Õunapuu (1887 – 2. IV 1919 Petseri lähedal Suur-
Bereznjuki (Pitaluva) küla juures) õppis Tallinna spordiseltsi Kalev toe-
tusel vabakuulajana Helsingi Ülikooli võimlemisinstituudis 1908–1913,
kus sai lõpetades õpetajakutse ja ujumismagistri nimetuse. Vallakirjuta-
ja abi, Krediitpanga ametnik Tallinnas; Kaubanduskooli, Jakob West-
holmi gümnaasiumi, Toomkooli ja Kommertsikooli võimlemisõpetaja
Tallinnas 1913–1919 ning Reaalkooli õpetaja 1916–1918, rajas Reaal-
koolis ja Kommertsikoolis 1917. aastal skaudirühmad, mille järel loodi
ka Tallinna Skautide Malev; valiti 1917. aasta kevadel Tallinna polit-
seivalitsuse 5. jaoskonna miilitsakomissariks ning lõi paarisajast kooli-
noorest koosneva ja korra eest hoolitseva noorsooroodu; põrandaaluse
Omakaitse liige 1918, Vabadussõjas vabatahtlik 20. detsembrist 1918
kuni 1919, Kalevlaste Maleva organiseerijaid, tehnikaroodu pealik ja
ajalehe *Vaba Maa* kirjasaatja; võttis osa lahinguist punaste vastu Viru
ja Pihkva rindel, sai 1919. aasta 16. jaanuaril lahingus Virumaal Järve-
küla juures raskesti haavata, langes Pitaluva lahingus; tema langemise
kohas avas Skautide Malev 26. mail 1940 graniitsamba, mille punased
sama aasta lõpul purustasid, 17. mail 1936 istutati Vändra kiriku juurde
Tallinna Kalevi poolt tema mälestuseks tamm; VR II/3 1920.

Täiesti omapärane monument aga seisab kaheaastase Tiit Aarne Tohver (1938–1940)²⁷⁴⁰ kalmul. See on valgest kivist küünal, mille otsa asetatud punasest kivist tuleleek. . .

*

Uue-Vändra. Metsavahelise tee kõrval õitseb raiesmikel kanarbik. Laiade õrnillade väljade kohal lendlevad päikeselõõmas sinna-tänna kirjud koer- ja pärilmutterliblikad. Metsas kogutakse vaiku. Kuuskede koorde on lõigatud pikad loodissuunalised nooljad vaod, millede alla pandud rippuma koonusekujulised, tipuga maa poole vaatavad pisikesed torbikud. Õhus on teravat vaigulõhna.

Käänaku taga kerkivad Kurgja talu hooned, lööb põõsaste vahel hõbedasena sätendama Pärnu jõgi. Tuleb minna tagasi. On selge, et Carl Robert Jakobsoni matusepaik on jäänud kusagile kõrvale. Ja seal pöördubki sirgete kuuskede vahel hämarasse metsa rohtunud tee, mille lõpul tuleb nähtavale raudvärav.

Mulje on mõjuv. Madalal mäekünkal, ümbritsetuna rinna-kõrgusest põllukivimüürist, seisab massiivsel graniitsel sambal C. R. Jakobsoni pronksivalatud karakterne rinnakuju.²⁷⁴¹ Kirjuroosakaist risttahukaist kitsamate madalate vaheliistakutega sambal on poleeritud kirjas toodud vaid nimi Carl Robert Jakobson ja ajamäärad (14. juul. 1841 – 7. märts 1882).²⁷⁴² Samba ees maas lebab suur kiviplaad kustunud kirjaga.²⁷⁴³ Kivimüüri on samba taga müüritud vana kivitahvel raskesti loetava kirjaga: “IeWõitja C. R. Jakobsonile²⁷⁴⁴ Truuse tänuks Pühandanud Tallina Linda Selts 18 14/VII 82”. Tahvli keskel on ümmarik auk ja kahe palmilehe kujutis.

²⁷⁴⁰Tiit A(a)rne Tohver (11. IX 1938 – 2. VIII 1940).

²⁷⁴¹Carl Robert Jakobsoni mälestussamba kavandas 1926. aastal Jaan Koort, selle lõpetas Ferdi Sannamees. Mälestussammas avati 14. augustil 1927.

²⁷⁴²Ukj vastavalt 26. juuli ja 19. märts.

²⁷⁴³Kiviplaadil on kiri: “Siin puhkab / Eesti poliitika / Isa ja suur võitleja”.

²⁷⁴⁴“Ie” ja “Jakobsonile” (selle käändelõpu) kohale on päevikus kirjutatud küsimärk; sellesse kopeeritud tekst on siiski õige.

Samba kõrval matuseplatsi nurgas mustab tume põllukivi sellese raiutud kirjaga: “C R Jakobsoni sünnipäeval 14 (26) juulil 1882 aastal tänulik rahvas hauale vedanud”. Kivil roostetub vana plekist pärg. Samapoolses teises nurgas seisab mõtlikult suur kahetüvene kuusk, varjustades müüri najal suikuvat kivipinki. Müüri ees lokkavad sõnajala laialehised puhmad ja haljendavad maikellukeste pikatupelised piklikud lehed.

Matuseplatsil on reastatud veel neli madalat murukääbast ilma igasuguse kalmumärgita ja kolm suurt maa sees lebavat kivi-plaati kustunud kirjaga. ...²⁷⁴⁵ Kalmude kõrval kiratsevad mõned pisikesed pajupõõsad. ...

Platsi ümber aga kasvavad kõrgetüvelised teravladvalised põlised kuused. Nende längus okste all püsib pidev hämarus, millesse vaid teatud päevaaegadel piilub vargsi päike, valgustades viivuks C. R. Jakobsoni nägu ja see lööb siis särama, nagu mõtleks vana võitleja sügava rahuldustundega tagasi oma kunagisele kaugele elutööle. ...

*

Suure-Jaani. Kiriku eelsel veskitiigil õõtsuvad soojas tuules pilliroo tumepruunvioletsed laiuvad pöörised. Laiade veepinnal kii-kuvate lehtede vahel edvistavad arvukad valged vesiroosid.

Kalmistu juurde viib sirge laialehiste vahtrate puiestee. Selle lõpul paistab punasest tellisest massiivne värav mustavärvuse-listest puuvarvastest ukstega.

Taasristiga²⁷⁴⁶ õnnistusmaja sindelkatusest vaatab ümmar aken.

²⁷⁴⁵Perekonna matusepaiga rajas 1875. aastal Carl Robert Jakobson. Kõigepealt maeti sinna pere esimene laps Olga ja seejärel kohe pärast sündi surnud kaksikud. Peale Jakobsoni hauatähise on hauaplatsil veel seitse ühesugust maapinnale paigutatud hauaplaati ja üks graniidist hauakivi. Kalmistule on maetud kolmteist inimest, viimasena 1957. aastal Jakobsoni tütar Ida Jakobson (1880–1957).

²⁷⁴⁶Nii tekstis.

Nöörsirge tihedaoksalise nulu all puhkab kõrge porsunud tumeda kivirahnu all akadeemik prof. Johann Köhler.²⁷⁴⁷ Rahnu pealistab Köhleri pronksne büst²⁷⁴⁸ ja kolme pintsliga palett sisesegraveeritud tekstiga: “Prof. Johann Köhlerile auustuse ja tänu täheks sugurahwalt ja sõpradelt”. Järgnevad sünni ja surma ajamäärad (26. veebr. 1824²⁷⁴⁹ – 10. apr. 1899). Rahnu kõrval roostetavad vanad plekkpärjad.²⁷⁵⁰ Maas lebab tahvel: “Professor J. Köler’ile pühendanud Mõned Tartu eestlased”.

Prof. Köhleri kalmurahnust vähe eespool asetseb tumedal soondunud kivil must poleeritud rist. Selle alla on sängitatud “Riiginõunik Dr. med. Georg Köhler” (sünd. 17. jaan. 1847, surn. 10. nov. 1910).²⁷⁵¹

²⁷⁴⁷Johann Köler (Köhler; Koeler; Keller; 1826 – 22. (10.) IV 1899 Peterburi) õppis Peterburi Kunstiakadeemias 1848–1855, akadeemik 1861, EÜSi auvilistlane 1881. Vastemõisa valitseja abilise, maalermeister Faberi õpipoiss Võnnus ja sell 1839–1846, sildimaaler Goelitz sell Peterburis 1846–1848, Peterburi Kunstide Edendamise Seltsi Kunstikooli õpetaja, suurvürstinna Maria Aleksandrovna kunstiopetaja 1862–1874, professor 1867, Peterburi Kunstiakadeemia õppejõud 1869–1870, akadeemia nõukogu liige 1877.

²⁷⁴⁸Johann Köleri hauamonumendi büsti ja paleti valmistas kujur Amandus Adamson 1911. aastal, need valati Carl Woerffeli tehases Peterburis. Tervikmonument valmis 1912. aastal.

²⁷⁴⁹Nii haulal, p.o 24. II (vkj) ehk 8. III (ukj) 1826.

²⁷⁵⁰Kaks hauale asetatud metallist loorberi- ja tammelehtede ning portselanist roosidega pärga, mis hiljem paiknesid klaasitud kastides, on praeguseks restaureeritud ja asuvad Suure-Jaani kirikus.

²⁷⁵¹Georg Köhler (1847 – 23. (10.) XI 1910 Tallinn) õppis Strassburgi Ülikooli ja vahepeal Viini Ülikooli arstiteaduskonnas, *dr. med.* 1878 (Strassburg). Arst Vene-Türgi sõjas, Moskvast ja Peterburis; arst Viljandis ja 1884–1910 Tallinnas, sh Tallinna linnaarst 1886–1888; 1906. a poliitilistel põhjustel vangistatud; Eesti Kirjameeste Seltsi eestseisuse liige, Tallinna Vastastikku Krediid-Ühisuse nõukogu esimees, Tallinna Eesti Hariduse- ja Lastekasvatuse seltsi eestseisuse lii-

Köhlerite matuseplatsile viivad kaks graniitset astet. Plats on servatud kivipostide vahel kulgevatest massiivsetest raudtorudest. Sissepääsu sulgeb rippkett. . .

Omaaegse Suure-Jaani koguduse köstri Joosep Kappi kalmul sirgub kõrge hallist graniidist obelisk.²⁷⁵² Selle soklile on kirjutatud: "Joseph Kapp, sünd. 30. Apr.²⁷⁵³ 1833, surnd. 8. Webr. 1894, Suure-Jaani kanter ja kihelkonna kooliõpetaja 40 aastat".²⁷⁵⁴ Sokli tagaküljele on paigutatud sõnad: "Tänu tunnistuseks, Suure-Jaani kogudus, õpilased ja sõbrad".

Agronoomi Ado Johanson²⁷⁵⁵

ge, paljude teiste Tallinna eesti seltside ja ühisuste liige, Tallinna linnavolikogu liige; Johann Köleri vennapoeg. Haud puudub portaalist www.kalmistud.ee.

²⁷⁵²Joosep Kapi kalmul olev hauasammas avati 1896. aastal (kavandi autor tema õpilasest asjaarmastaja kujur Meiner).

²⁷⁵³Ukj 12. mail.

²⁷⁵⁴Joosep Kapp (1833 – 20. (8.) II 1894 Suure-Jaani) õppis Jānis Cimze kihelkonnakooliõpetajate ja köstrite seminaris Valgas 1850–1853. Suure-Jaani köster ja kihelkonnakooliõpetaja 1853–1894; Suure-Jaani haridusseltsi Ilmatar asutaja 1887, Eesti Kirjameeste Seltsi asutajaid ja juhatuse liige, Eesti Aleksandrikooli peakomitee liige, Viljandi Eesti Põllumeeste Seltsi president.

²⁷⁵⁵Ado Johanson (1874 – 9. I 1932 Tallinn) õppis Harju põllutöökoolis Soomes 1898–1900. Põllu- ja aiatöö, karjakasvatamise ja piimatalituse, metsaasjanduse ja mesilastepidamise ajakirja *Põllumees* toimetuse liige ja põllutöökursuste õpetaja Tartus 1901–1902, Viljandi Eesti Põllumeeste Seltsi põllutööinstruktor 1902–1905, *Rahvalehe* vastutav toimetaja Viljandis 1906–1907, Põhja-Eesti Põllumeeste Keskse seltsi põllumajandusinstruktor 1906–1919, Põhja-Eesti maaparandusbüroo juhataja 1911–1918, ajalehe *Kaja* toimetuse liige ning Põhja- ja Lõuna-Eesti Põllumeeste Keskse seltside ajakirja *Põllumees* toimetaja 1919–1921, Tallinna Eesti Põllumeeste Seltsi abiesimees 1918–1932, Põllumajanduse Keskpaiga juhatuse abiesimees 1928–1932, Tallinna Eesti Majandusühisuse juhatuse liige 1929–1932; III–IV Riigikogu liige 1926–1932 Põllumeeste Kogude nimekirjas; rajas koos kahe teise põllutööinstruktoriga 1911. aastal Keila Karjakülas sookatsejaama; Raadimetsa talu omanik Vastemõisa vallas 1924–1932; tõlkija.

kalmul kõrgub hallist kivist lame tahukas, millesse on raiutud kadunu näokujutis. Selle ümber kaardub ühelt küljelt rukkipäisega kõrs.²⁷⁵⁶

Madala raudväravaga kivitaras puhkab halli graniitse sokliga valgest marmorist risti all omaaegne Suure-Jaani õpetaja Carl von Staden, sünd. 19. juulil 1795, surn. 20. mail 1862.²⁷⁵⁷ Andmed ja nimi on graveeritud soklile kinnistatud väiksele vasktahvlile. Kivitara vahelt kasvab väike saar.

Stadeni kalmu lähedusse on mulda sängitatud teinegi Suure-Jaani õpetaja "Pastor Oscar Wold. Speer", sünd. 3. veebr.²⁷⁵⁸ 1838, surn. 15. jaan. 1898.²⁷⁵⁹ Kalmu tähistab suur must graniitne rist.

Avaral massiivse raudtaraga piiratud matusepaigal on kuue pärna alla maetud Olustvere mõisa endine omanik krahv Paul Fersen, sünd. 16. veebr.²⁷⁶⁰ 1800, surn. 22. veebr. 1884.²⁷⁶¹ Kal-

²⁷⁵⁶ Ado Johansonini hauamonument püstitati 23. juunil 1939. aastal põllumajandusorganisatsioonide poolt ja eraisikute annetuste toel (arhitekt Karl Lüüs).

²⁷⁵⁷ Ukj 30. juulil ja 1. juunil.. Haud puudub portaalist www.kalmistud.ee.

²⁷⁵⁸ Ukj 15. veebruaril.

²⁷⁵⁹ Oskar Woldemar Speer (1838 – 27. (15.) I 1898 Suure-Jaani) õppis Tartu Ülikooli usuteaduskonnas 1857–1861, mil selle lõpetas, korp! Fraternitas Rigensis liige. Koduõpetaja Erastvere mõisas parun Paul Ungern-Sternbergi juures; prooviaastal Kanepi koguduses 1864–1865, ordineeriti Riias õpetajaks 1865, Tartu, Viljandi ja Pärnu praostkonna vikaarõpetaja 1865–1866, Suure-Jaani koguduse adjunktõpetaja 1866–1869 ja õpetaja 1869–1898 (introdutseeriti 1870).

²⁷⁶⁰ Ukj 28. veebruaril.

²⁷⁶¹ Krahv Paul von Fersen (Павел Карлович Ферзен; 1800 – 5. III (22. II) 1884 Dresden) õppis Peterburi paažikorpuses. Pärast selle lõpetamist kaardiväepolgu kornet 1819, määrati kaardiväekindrali krahv Wittgensteini adjutandiks 1821, polgus tagasi 1823. Ülendati staabirittmeistriks 1827, teenis Kiievi husaaripolgus 1830 ja ihukürassiiripolgus, viidi 1831 taas üle kaardiväepolku, mille koosseisus võttis osa ülestõusu mahasurumisest Poolas, sh Varssavi ründamisest. Ülendati 1833 polkovnikuks ja vabastati teenistusest "haiguse tõttu". Määrati 1836 eriülesannetega ametnikuks keisri õukonnaministri juurde, 1838 komandeeriti Talvepaleed pärast selle põlemist taastava komisjoni juurde ja sai õukonna tseremoniaalseistriks, 1840 anti tallmeistri tiitel suurvürs-

mu iseloomustab krahvikrooniga ehitud suur kiviplakk, millele najatatud kivist. Kõrval kahe suure plaadi all puhkavad Paul Ferseni vanemad.²⁷⁶²

Teisel, samuti raudtaraga piiratud avaral matuseplatsil on raskete kiviplaatide alla maetud Hermann Theodor parun Hoyningen-Huene, sünd. 24. okt.²⁷⁶³ 1813, surn. 10. okt. 1880²⁷⁶⁴ ja Hermann parun Hoyningen-Huene, sünd. 10. aug.²⁷⁶⁵ 1842, surn. 28. mail 1873.²⁷⁶⁶ Kalmude kohal laialduvad tüsedad tammed, millede hulka eksinud üks sale nulg.

Kalmistu kõrval haljendab muruväljak, mida ühelt poolt servavad nulud, teiselt tammed. Väljakul tõuseb väike küngas,

tinna Aleksandra Nikolajevna juures, 1844 määrati keisri õukonna juurde sama tiitliga, 1846 tegelik riiginõunik ja ühtlasi jäägermeister, 1848 määrati suurvürstinna mälestuseks rajatud haigla ülemaks; 1852 jäägermeisterite juhataja õukonna juures, 1862 ülemjäägermeister kuni teenistuse lõpuni, kui 1870. a keiserlikul jahil hukkus tema juhusliku kuuli läbi üks teine jäägermeister; vabastati teenistusest 1871, elas seejärel Saksamaal, põhiliselt Dresdenis; Jaska (1859), Olustvere, Aimla ja Uue-Kariste (1863) mõisa omanik. Tema surmaajaks on mõnedes allikates ka vkj 23. veebruar ehk ukj 6. märts 1884.

²⁷⁶²Paul von Ferseni isa oli krahv Carl Gustav II von Fersen (1779 Olustvere mõis – 1825 Smolensk), kaardiväeleitnant ja kammerhärria; ema Catharina Charlotte von Fersen (von Silfverharnisk; 1782 Noarootsi – 1847 v 1820).

²⁷⁶³Ukj 5. november.

²⁷⁶⁴Parun Hermann Theodor von Hoyningen-Huene (1813 – 22. (10.) X 1880 Navesti) õppis Tartu Ülikoolis majandusteadust 1835–1838, korp! Livonia liige. Navesti mõisa omanik 1840–1880, Lelle mõisa omanik 1870–1880; Pärnu maakohtu assessor 1839–1848, Viljandi sillakohtunik 1848–1855, Liivimaa Krediidiühingu assessor 1855–1864, Suure-Jaani kiriku eestseisja a-st 1858.

²⁷⁶⁵P.o vkj 10. aprill ehk ukj 22. aprill.

²⁷⁶⁶Parun Hermann Theodor von Hoyningen-Huene (1842 – 9. VI (28. V) 1873 Viljandi) õppis Tartu Ülikoolis õigusteadust 1863–1866 ja 1867, *cand. iur.* 1868, korp! Livonia liige. Liivimaa Krediidiühingu ülemdireksiooni ametnik Riias 1868–1870; Lelle mõisa omanik; eelmise poeg.

millele viivad kiviastmed. Enelaheki vahel juhib nende juurde hoolikalt liivatud tee...²⁷⁶⁷

Kirikutornis särab kukk, äsja taas kullatud ja tagasi paigutatud...

(Järgneb)

²⁷⁶⁷ Vabadussõjas langenute mälestussammas Suure-Jaanis kiriku ja kalmistu vahelisel platsil avati 24. juunil 1926 (kujur Amandus Adamson; kiviosa raidurid J. Tääker ja J. Viies). Nelinurkse tõusva kivitrepi keskel oli sarkofaagikujuline postament, trepi igas nurgas graniidist kerad. Sarkofaagil olev pronksfiguur kujutas surmavalt haavatud Lembitut, “kelle käsi vandelmõõka tõstab ja kes surres tuleviku võitu ennustab”. Samba esiküljel oli tekst “Lembit / † 1217 / 1918–1920”, aastaarvude vahel pronksist Vabadusristi kujutis. Samba kolmel küljel olid tekstid: “EESTIMAA, SU MEHEMEEL, / POLE MITTE SURNUD VEEL!”, “NENDE MURE MULJUTUSED, / NENDE PIINA PIGISTUSED, / KOSTKU MEILE KUSTUMATA!”, “EESTI / VABADUSE EEST VÕITLEJAILE, / KANGELASTELE, / SUURE-JAANI KIHELKOND”. Sammas õhiti kohalike punaste algatusel 19. juunil 1941. aastal, see taastati Saksa ajal ja lõhuti taas 30. novembril 1949, kiviosad hävitati, kuid pronkskuju suudeti päästa ja see leidis esialgu koha Viljandi Muuseumis (praegu Suure-Jaani gümnaasiumis). Algsest kujust valmistasid kujurid Matti Varik ja Edgar Viies parandatud koopia; taastatud mälestussammas avati 23. juunil 1990.

KAIDO OLE. Poiss nagu poisid ikka
(2014; segatehnika HDF-plaadil)